

Waarden en rechtspraak

Een onderzoek naar maatschappelijke
veranderingen en verwachtingen

Deel I: Literatuurstudie

Sarah van Os

Colofon

Opdrachtgever

Onderzoek door het cluster Wetenschappelijk Onderzoek,
afdeling Strategie, Raad voor de rechtspraak.

Raad voor de rechtspraak
Postbus 90613
2509 LP Den Haag

Auteur

Mr. dr. Sarah van Os

Uitgever

Xerox | OSAGE, Utrecht

Vormgeving

Corps, Den Haag

Opmaak binnenwerk

Xerox | OSAGE, Utrecht

Voorwoord

In deze publicatie presenteert mr. dr. Sarah van Os de resultaten van het eerste deel van haar onderzoek naar waarden(verandering) en rechtspraak. Gedurende dit onderzoek was zij werkzaam als senior onderzoeker bij het cluster Wetenschappelijk Onderzoek, afdeling Strategie, van de Raad voor de rechtspraak. Het onderzoek werd begeleid door mr. dr. Lyana Francot, senior onderzoeker en coördinator van het cluster Wetenschappelijk Onderzoek.

Het onderzoek naar waarden(verandering) en rechtspraak is een van de projecten in het [Onderzoek en Kennisdeling Programma Rechtspraak 2023-2028](#), onder thema 3, 'De complexe context van de rechtspraak'. Het eerste deel van het onderzoek betreft een multidisciplinaire literatuurstudie, die de opmaat vormt naar een empirische vervolgstudie.

De leescommissie bij dit onderzoek bestond uit prof. mr. dr. Rogier Hartendorp (Rechtbank Den Haag, Universiteit Leiden), mr. dr. Nina Holvast (Erasmus Universiteit Rotterdam) en mr. dr. Stijn van Deursen (Universiteit Utrecht).

Waarden en rechtspraak

Een onderzoek naar maatschappelijke
veranderingen en verwachtingen

Deel I: Literatuurstudie

Sarah van Os

Inhoudsopgave

Voorwoord	3
Samenvatting	8
1 Inleiding	10
1.1 Achtergrond	10
1.2 Onderzoeksvragen	11
1.3 Aanpak	12
1.4 Leeswijzer	13
2 Waarden en maatschappij	15
2.1 Introductie	15
2.2 Wat zijn waarden?	15
2.2.1 Definitie en kenmerken	15
2.2.2 Onderscheidingen	17
2.2.3 Gerelateerde begrippen	17
2.2.4 Meten van waarden	18
2.3 Welke waarden worden onderscheiden?	19
2.3.1 Waardentheorieën	19
2.3.2 Vergelijking	21
2.3.3 Integratie	23
2.4 Welke waarden vormen maatschappelijke waarden?	25
2.4.1 Criteria	25
2.4.2 Toepassing	29
2.5 Tussentijdse conclusie	32
3 Waarden en verandering	33
3.1 Introductie	33
3.2 Wat veroorzaakt veranderingen in waarden?	33
3.2.1 Stabiliteit en flexibiliteit	33
3.2.2 Veranderprocessen	35
3.2.3 Modernisering en versnelling	36
3.3 Welke veranderingen worden onderscheiden?	38
3.3.1 Individuele en collectieve veranderingen	38
3.3.2 Kortdurende en langdurige veranderingen	40
3.3.3 Overige onderscheidingen	42

Inhoudsopgave

3.4	Welke veranderingen in waarden vinden er momenteel plaats?	43
3.4.1	<i>Veranderingen vaststellen</i>	43
3.4.2	<i>IJking en vergelijking</i>	44
3.4.3	<i>Vastgestelde veranderingen</i>	48
3.4.4	<i>Trends en toepassing</i>	55
3.5	Tussentijdse conclusie	59
4	Waarden en recht(spraak)	60
4.1	Introductie	60
4.2	Wat is de verhouding tussen recht en waarden?	60
4.2.1	<i>Recht en maatschappij</i>	60
4.2.2	<i>Recht en waarden</i>	62
4.2.3	<i>Recht en waardenverandering</i>	67
4.2.4	<i>Synthese</i>	68
4.3	Welke rol spelen waarden in de rechtspraak?	71
4.3.1	<i>Waarden en de Rechtspraak</i>	71
4.3.2	<i>Waarden en rechters</i>	75
4.3.3	<i>Waarden en rechtspreken</i>	81
4.4	Tussentijdse conclusie	88
5	Waarden en verwachtingen	89
5.1	Introductie	89
5.2	Wat is de algemene relevantie van waardenveranderingen voor de rechtspraak?	89
5.2.1	<i>Waarden en koers</i>	91
5.2.2	<i>Waarden en beroepsgroep</i>	95
5.2.3	<i>Waarden en proces</i>	96
5.3	Wat is de betekenis van actuele waardenveranderingen voor de rechtspraak?	100
5.3.1	<i>Rechtspraak en angstgedreven waarden</i>	101
5.3.2	<i>Rechtspraak en toenemende tegenstellingen</i>	103
5.3.3	<i>Rechtspraak en overige waardenveranderingen</i>	105
5.4	Welke mogelijke gevolgen brengen deze waardenveranderingen met zich mee?	106
5.4.1	<i>Mogelijke implicaties</i>	107
5.4.2	<i>Mogelijke oplossingsrichtingen</i>	109
5.5	Tussentijdse conclusie	112

6	Conclusies en aanbevelingen	113
6.1	Samenvatting en conclusies	113
6.2	Beperkingen en aanbevelingen	114
	6.2.1 <i>Beperkingen</i>	114
	6.2.2 <i>Aanbevelingen</i>	116
	Literatuurlijst	118
	Bijlagen	146

Samenvatting

Dit Research Memorandum betreft een **multidisciplinaire literatuurstudie** naar het thema **waardenverandering en rechtspraak**. Hierbij staat de vraag centraal in hoeverre in Nederland sprake is van een verandering in maatschappelijke waarden en wat hiervan de mogelijke gevolgen zijn voor de Nederlandse rechtspraak. Het antwoord op deze vraag is van belang om in te kunnen spelen op maatschappelijke ontwikkelingen in een snel veranderende samenleving die de rechtspraak steeds voor nieuwe uitdagingen stelt, zoals vervat in de visie van de Rechtspraak. Het doel van de literatuurstudie is om zowel veranderingen in maatschappelijke waarden als de mogelijke gevolgen voor de rechtspraak op hoofdlijnen in kaart te brengen. De studie bestaat uit vier delen.

Ten eerste wordt gekeken welke waarden er kunnen worden onderscheiden en welke van deze waarden als Nederlandse maatschappelijke waarden kunnen worden aangemerkt. Een waarde wordt gedefinieerd als een algemeen principe dat van relatief en richtinggevend belang is voor oordelen, keuzes en gedrag. Aan de hand van sociaalwetenschappelijke literatuur worden verschillende waardentheorieën uitgewerkt, vergeleken en geïntegreerd. Op basis daarvan worden tien waarden geselecteerd die binnen het onderzoek centraal staan, onder te verdelen in vijf dimensies: gelijkwaardigheid tot hiërarchie, individualisme tot collectivisme, behoud tot verandering, gedrevenheid tot onbaatzuchtigheid en vermaak tot verantwoordelijkheid. Besproken wordt aan de hand van welke criteria een waarde vervolgens als maatschappelijk kan worden aangemerkt. Op basis van eerdere studies wordt geconcludeerd dat de **Nederlandse samenleving** neigt naar de maatschappelijke waarden **gelijkwaardigheid, individualisme, verandering, onbaatzuchtigheid** en **vermaak**.

Ten tweede wordt gekeken of sprake is van recente of actuele veranderingen in deze maatschappelijke waarden, en zo ja, welke veranderingen. Besproken wordt wat een waardenverandering inhoudt en waardoor deze kan worden veroorzaakt. Verschillende mogelijke waardenveranderingen worden besproken aan de hand van eerdere studies uit binnen- en buitenland, waarbij de focus ligt op collectieve en langdurige veranderingen. Vervolgens wordt een vergelijking gemaakt tussen Nederland anno 2015 en het hier en nu, met bijzondere aandacht voor belangrijke tussentijdse ontwikkelingen, waaronder klimaatverandering, internationale veiligheid, immigratie, woningnood en kunstmatige intelligentie. Aan de hand van overkoepelende trends wordt gesuggereerd dat sprake zou kunnen zijn van een **toename in zogenoemde angstgedreven waarden**, waaronder hiërarchie, behoud en verantwoordelijkheid, en van **toenemende tegenstellingen**.

Ten derde wordt gekeken welke rol waarden spelen binnen het recht in het algemeen en binnen de Nederlandse rechtspraak in het bijzonder. De relatie tussen waarden en het recht wordt gekenmerkt als een wisselwerking, waarin ook normen, werking en verwachtingen een belangrijke rol spelen. Binnen de relatie tussen waarden en de rechtspraak wordt onderscheid gemaakt tussen het instituut van de Rechtspraak, de persoon van de rechter en het ambacht van rechtspreken. De rol van waarden wordt geïllustreerd aan de hand van een bespreking van onder meer kernwaarden, koersbepaling, socialisatie, oordeelsvorming en rolopvatting. Geconcludeerd wordt dat **waarden van belangrijke en veelzijdige betekenis zijn binnen de Nederlandse rechtspraak.**

Tot slot wordt gekeken in hoeverre recente of actuele waardenveranderingen relevant zijn voor de Nederlandse rechtspraak en welke mogelijke gevolgen deze veranderingen met zich meebrengen. Beargumenteerd wordt dat een verschuiving van waarden ook een verandering van verwachtingen teweeg kan brengen. Vervolgens wordt geschetst welke mogelijke veranderende verwachtingen van de rechtspraak als gevolg van een toename in angstgedreven waarden en onderlinge tegenstellingen zouden kunnen ontstaan, waarbij wordt gekeken naar de koers, de beroepsgroep en het proces. Geconcludeerd wordt dat de **rol van de rechtspraak in een veranderende en verdeelde maatschappij zowel crucialer als complexer** lijkt te worden. Daarbij worden ter verkenning ook verschillende mogelijke implicaties en oplossingsrichtingen aangestipt.

Bij deze voorlopige bevindingen gelden enkele onderzoeksbeperkingen, die aanleiding geven tot **twee aanbevelingen**. Ten eerste wordt beargumenteerd dat het thema waardenverandering en rechtspraak een **meer structurele bestudering en bespreking** verdient, waardoor vervolgvragen – zoals meer normatieve vragen – verder kunnen worden onderzocht. Ten tweede wordt beargumenteerd dat het thema gebaat is bij **concrete, empirische onderbouwing**. Dit onderzoek vormt dan ook de opmaat naar een kwantitatief vervolgonderzoek, waarin de huidige bevindingen als uitgangspunt zullen dienen. In afwachting van een meer structurele en empirische bestudering van de thematiek wordt onder meer geadviseerd om het brede belang van waarden voor de rechtspraak te onderkennen en mogelijke veranderingen in maatschappelijke waarden te voorzien.

Inleiding

1.1 Achtergrond

In 2021 heeft de R/rechtspraak¹ haar koers voor de komende jaren uitgezet aan de hand van een nieuwe missie, visie en agenda. Deze missie, visie en agenda zullen 'dienen als een anker bij het vaststellen van nieuw beleid [...] in een snel veranderende samenleving',² die de rechtspraak 'steeds voor nieuwe uitdagingen' stelt.³ Hierbij gaat veel aandacht uit naar maatschappelijke veranderingen. Zo luidt de visie van de rechtspraak:

De Rechtspraak is rechtvaardig, toegankelijk, tijdig en transparant en *speelt in op maatschappelijke ontwikkelingen*.⁴

Meer concreet betekent dit dat de rechtspraak '[nauw aansluit] bij behoeften en problemen in de samenleving' en 'actief stelling [neemt] in het maatschappelijk debat'⁵ en dat rechtszaken steeds worden beoordeeld 'met oog en aandacht voor [...] de maatschappelijke context'.⁶

Onder maatschappelijke ontwikkelingen kunnen verschillende veranderingen worden verstaan, waaronder sociale, politieke, economische en technologische veranderingen. Dergelijke veranderingen worden vaak in verband gebracht met een verandering in maatschappelijke waarden. Zo stelt Naves, voorzitter van de Raad voor de rechtspraak, in zijn nieuwjaarsrede van 2025: 'En ik zie, net als u dat vast ziet, dat mensen zich zorgen maken. Niet alleen over migratie en integratie, het klimaat of de woningmarkt, maar ook over de manier waarop we samenleven. Over de afwezigheid

- 1 R/rechtspraak kan zowel met als zonder hoofdletter worden geschreven. Rechtspraak mét hoofdletter verwijst naar de rechterlijke organisatie; rechtspraak zónder hoofdletter naar de activiteit rechtspreken. Hoewel in sommige gevallen slechts naar een van beide betekenissen zal worden verwezen, zal in veel gevallen overkoepelend naar beide betekenissen worden verwezen. Om de leesbaarheid te bevorderen, zal de term 'rechtspraak' in het vervolg steeds zónder hoofdletter worden geschreven, ook als daarmee (mede) de rechterlijke organisatie wordt bedoeld, tenzij sprake is van een citaat.
- 2 Zie 'Rechtspraak stelt nieuwe missie, visie en agenda vast', rechtspraak.nl, 6 april 2021.
- 3 Zie 'Missie, visie en agenda van de Rechtspraak', rechtspraak.nl.
- 4 Zie 'Missie, visie en agenda van de Rechtspraak', rechtspraak.nl. Cursivering door auteur.
- 5 Zie 'Missie, visie en agenda van de Rechtspraak', rechtspraak.nl onder 'Maatschappelijk'.
- 6 Zie 'Missie, visie en agenda van de Rechtspraak', rechtspraak.nl onder 'Rechtvaardig'.

van saamhorigheid, het gebrek aan gedeelde normen en waarden, de verruwing en onverdraagzaamheid.⁷

Deze gesignaleerde zorgen roepen de nodige vragen op. Zijn onze maatschappelijke waarden inderdaad veranderd of aan het veranderen? Is er inderdaad sprake van verharding en verdeeldheid? En zo ja, wat betekent dit voor een waarden-gedreven en maatschappelijk instituut als de rechtspraak? Welke verwachtingen ten aanzien van de rechtspraak brengt dit met zich mee en wat zijn hiervan de mogelijke gevolgen? Deze vragen vallen onder het thema waarden en rechtspraak, dat onderdeel vormt van een breder onderzoeks- en kennisprogramma van de Raad voor de rechtspraak, waarin onder meer de toenemende complexe maatschappelijke context van de rechtspraak centraal staat.⁸

Een antwoord op deze vragen is van groot belang voor het realiseren van bovengenoemde visie. Op maatschappelijke ontwikkelingen inspelen kan immers alleen als zowel de ontwikkelingen zelf als de betekenis daarvan voor de rechtspraak goed in kaart zijn gebracht. Hierdoor kan niet alleen beter worden aangesloten bij de verwachtingen van nu, maar ook (en misschien wel vooral) bij die van de toekomst. Het doel van dit onderzoek is dan ook om zowel de verandering in maatschappelijke waarden als de mogelijke gevolgen hiervan voor de rechtspraak op hoofdlijnen in kaart te brengen.

1.2 Onderzoeksvragen

Op basis van het voorgaande is het onderhavige onderzoek uitgevoerd aan de hand van de volgende onderzoeksvraag:

In hoeverre is in Nederland sprake van een verandering in maatschappelijke waarden en wat zijn hiervan de mogelijke gevolgen voor de Nederlandse rechtspraak?

Deze onderzoeksvraag is grotendeels *descriptief* (in tegenstelling tot normatief) en *beschrijvend* (in tegenstelling tot bijvoorbeeld verklarend) van aard. Dit sluit aan bij

7 Zie 'Nieuwjaarstoespraak 2025 van de voorzitter van de Raad voor de rechtspraak, Henk Naves', rechtspraak.nl

8 Zie Francot e.a. 2023.

voornoemd doel om de relevante ontwikkelingen en gevolgen op hoofdlijnen in kaart te brengen. Gezien het fundamentele en omvangrijke karakter van het onderzoek ligt de focus op het beschrijven, niet het verklaren van de relevante ontwikkelingen en gevolgen. Gezien het doel van het onderzoek wordt aan de beschreven ontwikkelingen en gevolgen bovendien in beginsel geen nader oordeel verbonden. Resterende vragen – bijvoorbeeld vragen met een meer normatief karakter – kunnen kort worden aangestipt als handvatten voor eventueel vervolgonderzoek.

De onderzoeksvraag valt verder onder te verdelen in de volgende deelvragen:

1. **Welke waarden kunnen er worden onderscheiden en welke daarvan komen voor kwalificatie als Nederlandse maatschappelijke waarden in aanmerking?**
2. **Vinden of vonden er momenteel of recent veranderingen in deze maatschappelijke waarden plaats en zo ja, welke veranderingen?**
3. **Welke rol spelen (maatschappelijke) waarden binnen het recht en binnen de Nederlandse rechtspraak in het bijzonder?**
4. **In hoeverre zijn (actuele) waardenveranderingen relevant voor de Nederlandse rechtspraak en welke mogelijke gevolgen brengen deze met zich mee?**

1.3 Aanpak

De beantwoording van deze deelvragen vindt plaats in twee fasen. Aan de hand van een multidisciplinaire literatuurstudie wordt een overzicht gegeven van de huidige stand van (wetenschappelijke) kennis met betrekking tot heersende waarden, recente veranderingen en de betekenis en gevolgen voor de rechtspraak.⁹ De bevindingen uit deze literatuurstudie zullen vervolgens fungeren als basis voor een kwantitatieve empirische vervolgstudie, waarin de voorlopig vastgestelde waarden, veranderingen

⁹ In feite wordt hiermee antwoord gegeven op de vragen welke waarden *waarschijnlijk* maatschappelijke waarden vormen, welke veranderingen er *waarschijnlijk* plaatsvinden of hebben gevonden, welke rol waarden *waarschijnlijk* spelen in de rechtspraak en welke gevolgen dit *waarschijnlijk* met zich meebrengt.

en gevolgen concreet zullen worden getoetst. In dit eerste onderzoeksverslag staan de bevindingen uit de literatuurstudie centraal.¹⁰

De aanpak binnen deze literatuurstudie bestaat uit het verzamelen, selecteren, beoordelen en verwerken van secundaire data ter beantwoording van de onderzoeksvraag. Bronnen zijn voornamelijk verzameld aan de hand van de zoektermen *values*, *value theory*, *value change* – al dan niet in combinatie met *judiciary*, *judges* en *adjudication* – en Nederlandse vertalingen hiervan, en aangevuld aan de hand van de zogenaamde sneeuwbalmethode en meer specifieke zoekopdrachten naar concrete theorieën, concepten en auteurs. Veelgebruikte bronnen zijn artikelen in wetenschappelijke tijdschriften en bijdragen in wetenschappelijke boeken. Daarnaast is gebruikgemaakt van onderzoeksrapporten en -verslagen en onderzoeksresultaten, aangevuld met ondersteunende bronnen zoals persberichten en opiniestukken.

In het licht van het omvangrijke karakter van het onderzoek is nadere afbakening noodzakelijk. Op basis van de onderzoeksvraag is de focus van de literatuurstudie in beginsel de rechtspraak (thematische afbakening) in Nederland (geografische afbakening) anno 2025 (temporele afbakening). Ter beantwoording van de onderzoeksvraag wordt, voor zover relevant, echter ook bredere, internationale en minder recente literatuur besproken en aan de hand van een trechtermodel toegewerkt naar meer toegespitste literatuur.

De verwerking en verslaglegging zijn thematisch gestructureerd. Per subthema is aandacht voor achtereenvolgens een overzicht, vergelijking, synthese en – waar mogelijk en passend – toepassing (op de Nederlandse maatschappij en/of rechtspraak anno 2025) van de relevante literatuur.

1.4 Leeswijzer

Elk van de vier deelvragen wordt in een afzonderlijk hoofdstuk beantwoord. In hoofdstuk 2 wordt besproken welke waarden er precies kunnen worden onderscheiden en welke van deze waarden in de Nederlandse samenleving als maatschappelijke waarden kunnen worden gekwalificeerd. Hierbij wordt onder meer aandacht besteed aan de definitie van waarden, verschillende waardentheorieën

10 Waar passend zullen echter, ter voorbereiding op de empirische vervolgstudie, ook algemene methodologische vraagstukken rondom het toetsen van waarden(veranderingen) worden besproken.

en criteria voor collectiviteit. In hoofdstuk 3 wordt besproken of er in deze maatschappelijke waarden recent of momenteel veranderingen plaatsvinden of hebben plaatsgevonden. Hierbij is onder andere aandacht voor oorzaken van waardenveranderingen, verschillende soorten veranderingen en eerdere empirische studies. In hoofdstuk 4 wordt besproken welke rol waarden spelen binnen het recht in het algemeen en binnen de Nederlandse rechtspraak in het bijzonder. Hierbij is onder meer aandacht voor de relatie tussen recht en maatschappij en verschillende aspecten van de rechtspraak. In hoofdstuk 5 wordt vervolgens besproken welke waardenveranderingen mogelijk relevant zijn voor de Nederlandse rechtspraak en welke gevolgen deze mogelijk met zich meebrengen. Hierbij is onder meer aandacht voor veranderende verwachtingen, mogelijke implicaties en gesuggereerde oplossingsrichtingen. Ieder hoofdstuk wordt afgesloten met een tussentijdse conclusie waarin de bijbehorende deelvraag wordt beantwoord. In hoofdstuk 6 wordt het onderzoek afgerond met een samenvatting van de bevindingen en algemene conclusies, gevolgd door een bespreking van de onderzoeksbeperkingen en aanbevelingen voor vervolgonderzoek.

Waarden en maatschappij

2.1 Introductie

Voordat kan worden vastgesteld wat een verandering in maatschappelijke waarden betekent voor de Nederlandse rechtspraak, dienen de maatschappelijke waarden te worden vastgesteld waarin al dan niet sprake zou kunnen zijn van een relevante verandering. In dit hoofdstuk staat daarom de volgende deelvraag centraal:

welke waarden kunnen er worden onderscheiden en welke daarvan komen voor kwalificatie als Nederlandse maatschappelijke waarden in aanmerking?

Deze vraag zal als volgt worden beantwoord. Eerst zal nader worden uitgewerkt wat het begrip waarden inhoudt (par. 2.2), waarbij aandacht zal worden besteed aan de definitie en kenmerken van het begrip (par. 2.2.1), nadere onderscheidingen (par. 2.2.2) en gerelateerde begrippen (par. 2.2.3). Vervolgens zal worden besproken welke waarden er kunnen worden onderscheiden (par. 2.3), te beginnen met een overzicht van de meest prominente waardentheorieën (par. 2.3.1), gevolgd door een vergelijking (par. 2.3.2) en een integratie (par. 2.3.3). Tot slot zal aandacht worden besteed aan de vraag welke waarden maatschappelijke waarden vormen (par. 2.4), aan de hand van verschillende criteria (par. 2.4.1) en toepassing van deze criteria (par. 2.4.2). Er zal worden afgesloten met een tussentijdse conclusie (par. 2.5).

2.2 Wat zijn waarden?

2.2.1 Definitie en kenmerken

Het begrip ‘waarden’ wordt in de Nederlandse maatschappij veelvuldig en in vele verschijningsvormen gehanteerd. Waarden worden een belangrijke rol toegeschreven binnen onze opvoeding, ons onderwijs en de onderlinge omgang, en vormen een terugkerend onderwerp van gesprek in de media en binnen het publieke en politieke debat. Landelijke kranten koppen onder andere ‘zonder waardenstrijd geen democratie’¹¹ en ‘nieuw normaal stuit op de oude waarden’,¹² terwijl politieke partijen aangeven hun partijprogramma’s te baseren op waarden als vrijheid, gelijkwaardigheid en duurzaamheid.¹³

Een definitie van de term ‘waarde’ is niet eenvoudig te geven. Als afgeleide van het werkwoord ‘waarderen’ (dat wil zeggen: ‘de waarde bepalen’) kan iets allereerst een – positieve of negatieve – waarde hebben. In deze context kan worden gedacht aan

11 Zie Korteweg 2024.

12 Zie Rusman 2020.

13 Zie o.a. ‘Onze waarden’, pvda.nl; ‘Onze liberale waarden’, vvd.nl; ‘Gedragscode’, groenlinks.nl.

definities als 'betekenis als bezit of ruilmiddel' of 'wat het aan geld kan opbrengen'.¹⁴ Zoals deze voorbeelden illustreren, kan iets echter niet alleen een waarde hebben, maar ook een waarde zijn.¹⁵ In deze context kan men denken aan definities als 'een richtinggevend principe dat belangrijk wordt geacht voor een bepaalde cultuur'¹⁶ en 'iets wat een persoon of samenleving nastrevenswaardig vindt'.¹⁷

Over een wetenschappelijke definitie van het begrip waarde of – in het Engels – *value*, lijkt in de academische literatuur (nog) geen consensus te bestaan. Dit komt mede door het feit dat de literatuur over het fenomeen *values* niet alleen omvangrijk, maar ook multidisciplinair is, en verschillende opvattingen uit verschillende disciplines vertegenwoordigt.¹⁸ Diverse auteurs hebben definities geopperd, waaronder:

- *'constructs that transcend specific situations and that are personally and socially preferable'*;¹⁹
- *'relatively enduring characteristics of individuals that reflect what is important to them and that guide them in their behaviours and their decisions'*;²⁰
- *'standards for evaluating whether actions, events, and people are desirable or undesirable'*;²¹
- *'broad desirable goals that motivate people's actions and serve as guiding principles in their lives'*.²²

In reactie en aanvulling op deze suggesties is bepleit dat waarden in ieder geval de volgende kenmerken vertegenwoordigen:

- Ze zijn gelinkt aan emotie en motivatie.
- Ze vormen een standaard voor selectie en evaluatie.
- Ze overstijgen specifieke situaties.
- Ze hebben een relatief belang ten opzichte van elkaar.²³

14 Zie de 23 definities van 'waarde' op encyclo.nl.

15 Voor dit onderscheid tussen waarde hebben en waarde zijn, zie o.a. Meynhardt 2009, p. 198.

16 Van Dale.

17 Ensie Encyclopedie.

18 Bozeman 2018, p. 3; Arieli, Grant & Sagiv 2014, p. 16.

19 Zie Braithwaite & Law 1985, p. 250.

20 De Raad & Van Oudenhoven 2008, p. 85-86.

21 Manfredo e.a. 2016, p. 773.

22 Sagiv & Schwartz 2022, p. 518.

23 Zie o.a. Schwartz 2012, p. 3-4.

Op basis van het voornoemde zal in dit onderzoek de volgende werkdefinitie van het begrip waarde worden gehanteerd:

Een waarde is een algemeen principe dat van relatief en richtinggevend belang wordt geacht voor de selectie, motivatie en evaluatie van gebeurtenissen en gedrag.

2.2.2 Onderscheidingen

Bij het definiëren van waarden lijkt een zekere veelomvattendheid onontkoombaar. In dit licht is het niet verrassend dat er in de literatuur de nodige nadere onderscheidingen zijn geopperd in een poging het begrip verder te specificeren.

Een eerste veelgemaakte onderscheid is dat tussen *individuele*, *private* of *persoonlijke* waarden enerzijds en *maatschappelijke*, *publieke* of *groepswaarden* anderzijds. Over het algemeen gelden voor de tweede categorie extra voorwaarden ten opzichte van de eerste categorie. Zo moet er bijvoorbeeld sprake zijn van een zekere mate van (gepercipieerde) collectiviteit.²⁴ Een tweede veelgemaakte onderscheid is dat tussen *finale* waarden enerzijds en *instrumentele* waarden anderzijds. Waar finale waarden einddoelen vormen, vormen instrumentele waarden de wijze waarop deze doelen kunnen worden bereikt.²⁵ Tot slot wordt met enige regelmaat onderscheid gemaakt tussen *bewuste* (ook wel theoretische) en *onbewuste* (ook wel praktische) waarden, waarbij wordt aangegeven dat wellicht niet alle waarden die in theorie worden aangehangen, ook in de praktijk worden uitgedragen.²⁶

2.2.3 Gerelateerde begrippen

Voor een goed beeld van het begrip waarden is het van belang om dit begrip niet te verwarren met gerelateerde of gelijkaardige begrippen.²⁷ Binnen de sociaalwetenschappelijke discipline en terminologie dienen waarden te worden onderscheiden van onder meer normen, attitudes, overtuigingen, moraliteit,

24 Zie o.a. De Bruijn & Dicke 2006, p. 719. Voor een uitgebreide bespreking, zie par. 2.4.1.

25 Zie o.a. Braithwaite & Law 1985.

26 Zie o.a. Bozeman 2018, p. 11.

27 Zie Hitlin & Piliavin 2004, p. 360.

drijfveren, behoeftes, doelen en persoonskenmerken.²⁸ Ten opzichte van waarden zijn attitudes bijvoorbeeld meer volatiel en doelen meer contextafhankelijk.²⁹ Binnen de juridische discipline en terminologie lijken waarden eveneens overlap te vertonen met begrippen als beginselen, standaarden en opvattingen. Zo is bijvoorbeeld betoogd dat beginselen – waaronder rechtsbeginselen – een laag vormen tussen abstracte waarden enerzijds en concrete normen anderzijds.³⁰ Gezien de verschillende wetenschappelijke en taalkundige vertrekpunten valt een zuiver onderscheid bij dergelijke begrippen echter lastig te maken.

Vanuit Nederlands perspectief is vooral het onderscheid tussen waarden en *normen* van belang. Meer abstracte en fluïde waarden bepalen in hoeverre meer concrete en vaste normen worden geaccepteerd of afgewezen. Hoe meer belang er bijvoorbeeld wordt gehecht aan veiligheid (waarde), hoe groter de kans dat een fietshelmplicht (norm) wordt geaccepteerd. In ons taalgebruik worden de begrippen waarden en normen regelmatig in één adem genoemd.³¹ Zo verwijst de Nederlandstalige Wikipedia bij de zoekopdracht ‘waarden’ door naar de pagina ‘normen en waarden’ en vormen normen en waarden samen sinds hun (her)introductie onder kabinet Balkenende I een populair politiek thema.³² De koppeling tussen deze twee begrippen lijkt vooral een Nederlands fenomeen; in het Engels is het een stuk minder gebruikelijk om ‘*norms and values*’ in samenhang te gebruiken.³³

2.2.4 Meten van waarden

Voor de academische analyse van waarden is tot slot van belang de vraag hoe waarden kunnen – of zouden moeten – worden gemeten. Het meten van waarden gaat gepaard met de nodige uitdagingen. Wie om zijn of haar waarden wordt gevraagd, kan bijvoorbeeld moeite hebben met het hoge abstractieniveau van waarden, de verschillende mogelijke betekenissen van waarden, de gepercipieerde

28 Voor normen, attitudes, overtuigingen en persoonskenmerken, zie onder meer Schwartz 2012, p. 16. Voor attitudes, drijfveren, behoeftes, doelen en persoonskenmerken, zie onder meer Sagiv & Schwartz 2022, p. 520. Voor attitudes, drijfveren, behoeftes, doelen en persoonskenmerken, zie onder meer Arieli, Grant & Sagiv 2014, p. 16. Voor moraal, zie onder meer Twito-Weingarten & Knafo-Noam 2022, p. 341 en p. 351.

29 Voor een schematisch overzicht inclusief voorbeelden zie tabel I in de bijlagen.

30 Zie bijv. ‘Beginselen (uitleg en voorbeelden)’ op kritischehouding.nl; Diebels 2014.

31 Zie voor het verband tussen waarden en normen, in het bijzonder in relatie tot het recht, par. 4.2.4.

32 Zie WRR 2003, p. 20 e.v.

33 Al komt het een enkele keer wel voor, zie bijv. Hitlin & Piliavin 2004, p. 359.

sociale wenselijkheid van waarden of de invloed van context op waarden.³⁴ Voor deze uitdagingen zijn verschillende oplossingen denkbaar, zoals het hanteren van heldere definities of het variëren van de omstandigheden.

Een andere uitdaging bij het meten van waarden is het kiezen van de juiste methode. De twee meest voorkomende methoden zijn *rating* (scores toekennen) en *ranking* (rangorde vaststellen). Bij een *rating* kan men bijvoorbeeld worden gevraagd hoe belangrijk de waarde gelijkwaardigheid wordt gevonden op een vijfpuntsschaal variërend van zeer onbelangrijk tot zeer belangrijk. Bij een *ranking* kan men worden gevraagd om een tiental waarden in volgorde van belangrijkheid te rangschikken of om de 'beste' en 'slechtste' waarde te aan te wijzen. Van de *ranking*-methode is beargumenteerd dat deze het beste aansluit bij de realiteit waarin waarden vaak met elkaar concurreren.³⁵ Van de *rating*-methode is daarentegen juist beargumenteerd dat deze geen onnodige keuzes afdwingt en bovendien ook openlijk negatieve oordelen toelaat.³⁶ Hoewel deze twee methoden in empirische studies de boventoon voeren,³⁷ zijn er ook alternatieven denkbaar. Zo zou men bijvoorbeeld gevraagd kunnen worden of de waarde gelijkwaardigheid van belang wordt geacht ja of nee (dichotome meting) of om een maximum aantal belangrijke waarden te kiezen uit een langere lijst (selectie). Welke methode het meest geschikt is – en hoe het beste met de andere uitdagingen kan worden omgegaan – zal mede door de (onderzoeks) omstandigheden worden bepaald.

2.3 Welke waarden worden onderscheiden?

2.3.1 Waardentheorieën

Het fenomeen waarden heeft niet te lijden onder een gebrek aan academische aandacht. Al decennia wordt door verschillende auteurs uit diverse disciplines bijgedragen aan de theorievorming rondom *values*. Dit heeft geleid tot wat ook wel een '*avalanche of different values*' – oftewel een 'lawine' aan waarden – is genoemd.³⁸ Een overzicht van de bestaande waarden is daarmee net zo min eenvoudig te geven als een definitie van het begrip. Wel lijken bepaalde theorieën te kunnen rekenen op verhoudingsgewijs veel steun van vakgenoten en daarmee op veelvuldige toepassing in concrete empirische studies.

34 Zie Hitlin & Piliavin 2004, p. 367.

35 Hitlin & Piliavin 2004, p. 366; Lake e.a. 2024, p. 3.

36 Hitlin & Piliavin 2004, p. 366.

37 Zie Hitlin & Piliavin 2004, p. 365-367.

38 Rutgers 2019, p. 40.

Een van deze theorieën is de theorie van Schwartz³⁹ waarin tien⁴⁰ universele individuele waarden worden onderscheiden: zelfbeschikking, stimulatie, hedonisme, prestatie, macht, veiligheid, conformiteit, traditie, altruïsme en universalisme. Deze tien waarden vormen volgens Schwartz een continuüm, waarbij sommige waarden goed met elkaar verenigbaar zijn (zoals altruïsme en universalisme) en andere juist niet (zoals altruïsme en prestatie). Overkoepelend houden de tien waarden volgens Schwartz verband met twee dimensies: een dimensie variërend van bereidheid tot verandering tot weerstand tegen verandering; en een dimensie variërend van zelfbevordering tot zelfoverstijging. Op basis van deze dimensies kan eveneens onderscheid worden gemaakt tussen *angstgedreven* en *extrinsieke* waarden enerzijds en *angstvrije* en *intrinsieke* waarden anderzijds.⁴¹

Ook een tweede theorie van Schwartz kan op veel steun van vakgenoten rekenen.⁴² In deze theorie ligt de focus niet op de kenmerken van individuen, maar op de kenmerken van maatschappijen. Volgens deze theorie worden maatschappijen gekenmerkt door de manier waarop ze omgaan met universele uitdagingen. Dit levert volgens Schwartz drie culturele waardendimensies op: een dimensie variërend van enerzijds autonomie tot anderzijds inbedding (de uitdaging van de verhouding tussen het individu en de groep); een dimensie variërend van enerzijds gelijkwaardigheid tot anderzijds hiërarchie (de uitdaging van de verhouding tussen individuen onderling); en een dimensie variërend van enerzijds harmonie tot anderzijds beheersing (de uitdaging van de verhouding tot de buitenwereld).

Ook Schwartz' vakgenoot Hofstede bepleit het bestaan van verschillende culturele waardendimensies.⁴³ Volgens de theorie van Hofstede kunnen maatschappijen worden ingedeeld op basis van zes verschillende dimensies: een dimensie variërend van collectivisme tot individualisme; een dimensie variërend van weinig tot veel machtsafstand; een dimensie variërend van zwakke tot sterke onzekerheidsvermijding; een dimensie variërend van kortetermijngerichtheid tot langetermijngerichtheid; een dimensie variërend van zelfbeheersing tot genotzucht; en een dimensie variërend van

39 Voor een overzicht, zie Schwartz 2012.

40 Een latere aanscherping van de theorie suggereert dat deze tien waarden desgewenst nog verder kunnen worden onderverdeeld in negentien meer specifieke waarden (waarbij bijvoorbeeld zelfbeschikking wordt onderscheiden in zelfbeschikking in denken en zelfbeschikking in gedrag).

41 Zie Schwartz 2010, p. 226.

42 Voor een overzicht, zie Schwartz 2006.

43 Voor een overzicht, zie Hofstede 2011.

competitie tot consensus. Ook deze theorie kan rekenen op veel wetenschappelijke steun en praktische toepassing.

Dit laatste geldt tot slot ook voor de theorie van Inglehart, waarin wederom de focus ligt op de kenmerken van maatschappijen.⁴⁴ Volgens deze theorie kunnen maatschappijen in relatie tot socio-economische ontwikkeling worden ingedeeld op basis van een tweetal culturele dimensies. De eerste dimensie varieert van traditionele waarden tot wereldse waarden; de tweede dimensie varieert van overlevingswaarden tot zelfuitingswaarden.

Hoewel de hiervoor genoemde theorieën op veel steun en toepassing kunnen rekenen, worden ze niet door iedereen onderschreven. Andere auteurs zoeken bijvoorbeeld aansluiting bij meer traditionele waardentheorieën – zoals de *types of men* van Spranger uit 1920⁴⁵ of de *Rokeach Value Survey* uit 1968⁴⁶ – of propageren juist meer innovatieve invalshoeken, zoals zogenoemde psycholexicale analyses.⁴⁷ Bijzondere vermelding verdient de waardentheorie ontwikkeld door de Nederlandse auteurs Beugelsdijk en Welzel, die in het verlengde van enkele prominente theorieën drie waardendimensies voorstellen: een dimensie variërend van collectivisme tot individualisme, een dimensie variërend van plicht tot plezier en een dimensie variërend van wantrouwen tot vertrouwen.⁴⁸

2.3.2 Vergelijking

Tussen de diverse theorieën bestaan de nodige verschillen. De verschillende bijdragen vertegenwoordigen een breed scala aan vertrekpunten om vast te stellen welke waarden er kunnen – of zouden moeten – worden onderscheiden, waaronder evolutionaire uitgangspunten,⁴⁹ persoonlijke ervaring of intuïtie,⁵⁰ of een

44 Voor een overzicht, zie de World Values Survey database (worldvaluessurvey.org).

45 Zie bijv. Kopelman, Rovenpor & Guan 2003.

46 Zie bijv. Braithwaite & Law 1985.

47 Psycholexicale analyses zijn taalkundige analyses van psychologische, culturele of anderszins beladen begrippen op basis van de assumptie dat het belang van begrippen zichtbaar is in de taalkundige frequentie en precisie. Voor een voorbeeld hiervan, zie De Raad & Van Oudenhoven 2008.

48 Voor een overzicht, zie Beugelsdijk & Welzel 2018. Onderscheidend aan deze theorie is bovendien dat deze niet deductief, maar inductief tot stand is gekomen, door dimensies vast te stellen op basis van (een grote hoeveelheid) data.

49 Zie bijv. Haidt & Joseph 2008.

50 Zie bijv. Braithwaite & Law 1985, p. 251, over de aanpak van Rokeach.

systematische analyse van ons taalgebruik.⁵¹ In het verlengde daarvan lijkt sprake van een verschil in opvatting tussen enerzijds theorieën die aansluiting zoeken bij de evolutie en anderzijds theorieën die aansluiting zoeken bij modernisering. Sommige auteurs – waaronder bijvoorbeeld Schwartz – beargumenteren dat onze waarden een uitvloeisel zijn van onze basisbehoeften, zoals de behoefte aan controle, hygiëne en voortplanting.⁵² Andere auteurs – waaronder bijvoorbeeld Inglehart – zien onze waarden juist als symbool van de huidige (post)materialistische maatschappij.⁵³ Ook bestaat er een spanningsveld tussen enerzijds volledigheid en anderzijds doelmatigheid, wat bij sommige auteurs heeft geresulteerd in meer dan dertig waarden en bij andere auteurs in slechts twee dimensies.⁵⁴ Tot slot is sprake van een opvallende variatie in abstractieniveau, met waarden variërend van zeer generiek ('overleving') tot zeer specifiek ('gepaste kleding en etiquette').⁵⁵

Ondanks deze verschillen is het vooral de overlap tussen de diverse theorieën die opvalt. Vanuit de verschillende vertrekpunten komen de meeste auteurs vervolgens tot een vergelijkbare aanpak van theorievorming. Een eerste inventarisatie levert vaak een lange lijst aan opties op, die door middel van verfijning (ordering, aanvulling en eliminatie) en toetsing (veelal enquêtes) wordt teruggebracht tot de uiteindelijke gesuggereerde waarden. In de presentatie van de gesuggereerde waarden zijn ook de nodige patronen te ontwaren. Zo wordt in veel theorieën aandacht besteed aan conflict (waarden die met elkaar botsen) en congruentie (waarden die met elkaar rijmen) en de verschillende gradaties daartussen. Ook wordt in veel theorieën gepleit voor het bestaan van dimensies, waarbij waarden worden weergegeven als uiteinden van een schaal. Hoewel een dergelijke vertaling naar dimensies niet noodzakelijk is, biedt het wel enkele belangrijke voordelen. Zo vergemakkelijken dimensies de illustratie van zowel relatieve posities (bijvoorbeeld landen ten opzichte van elkaar) als temporele verschuivingen (bijvoorbeeld gedurende de levensloop).

51 Zie bijv. De Raad & Van Oudenhoven 2008.

52 Zie Schwartz 2012; Haidt & Joseph 2008.

53 Zie Inglehart 2017.

54 Rokeach onderscheidt 36 waarden, zie o.a. Braithwaite & Law 1985, p. 251. Inglehart onderscheidt twee dimensies, zie o.a. Inglehart & Baker 2000, p. 23.

55 'Survival' is een van de waarden gesuggereerd door Inglehart, zie World Values Survey database (worldvaluessurvey.org). 'Propriety in dress and manners' is een van de waarden gesuggereerd door Braithwaite en Law, zie Braithwaite & Law 1985, p. 262.

Door verschillende dimensies te combineren, kunnen deze posities en verschuivingen met toenemende precisie in kaart worden gebracht.⁵⁶

Het meest noemenswaardig zijn echter niet de methodologische, maar vooral de inhoudelijke overeenkomsten tussen de theorieën. Uit de 'lawine' aan gesuggereerde waarden valt de nodige overlap te ontwaren. Hierbij is een belangrijke rol weggelegd voor terminologie en context. Waarden hebben – net als andere conceptuele begrippen – een bijzondere relatie tot terminologie. Niet alleen is het mogelijk dat met verschillende termen een gelijksoortige waarde wordt bedoeld (bijvoorbeeld autonomie en zelfbeschikking), het is ook mogelijk dat met dezelfde term op verschillende waarden wordt geduid (bijvoorbeeld harmonie in de zin van 'acceptatie' of in de zin van 'balans').⁵⁷ Dit laatste is veelal afhankelijk van de context: dezelfde term kan in verschillende contexten een verschillende betekenis toekomen.⁵⁸ Een verschil in context kan zelfs zodanig zijn dat verschillende waarden onderling onmeetbaar worden. Zo is bijvoorbeeld beargumenteerd dat de waarde 'heiligheid van het leven' niet te relateren valt aan de waarde 'betaalbaarheid van medisch ingrijpen', omdat de achterliggende contexten (menselijke waardigheid versus economisch stelsel) te wezenlijk van elkaar verschillen.⁵⁹

2.3.3 Integratie

Voor een integratie van de waardentheorieën is dus niet zozeer de gehanteerde terminologie van belang, maar vooral de ogenschijnlijke betekenis binnen de context. Via deze lens lijkt sprake van in elk geval een tiental regelmatig terugkerende waarden. Zo besteden vrijwel alle besproken waardentheorieën aandacht aan het fenomeen gelijkwaardigheid (ook wel gelijkheid), al dan niet in combinatie met de tegenhanger hiërarchie (ook wel machtsafstand of autoriteit). Ook individualisme (ook wel autonomie of zelfbeschikking) en het spiegelbeeld collectivisme (ook wel inbedding of universalisme) komen in verschillende verschijningsvormen in vrijwel elke besproken theorie aan bod. Ook besteden de meeste theorieën aandacht aan conservatieve waarden, gericht op behoud (ook wel traditie of stabiliteit) en/of progressieve waarden, gericht op verandering (ook wel innovatie of flexibiliteit).

56 Een interessant alternatief voor het gebruik van dimensies is het gebruik van *archetypes*, waartoe individuen in meerdere of mindere mate behoren en welke in landen in meerdere of mindere mate vertegenwoordigd zijn. Voor een voorbeeld van deze insteek, zie De Wit & Beugelsdijk 2024.

57 Zie Rutgers 2019, p. 41.

58 Zie Rutgers 2019, p. 41.

59 Zie Rutgers 2019, p. 46-47.

Daarnaast is in veel theorieën ruimte voor een vorm van gedrevenheid (ook wel competitie of prestatie), hoewel dit in wat mindere mate geldt voor de tegenhanger onbaatzuchtigheid (ook wel altruïsme of benevolentie). Vergelijkbaar is de aandacht voor het fenomeen vermaak (ook wel stimulatie of plezier) en het wat minder belichte spiegelbeeld verantwoordelijkheid (ook wel soberheid of plicht). Hoewel in deze opsomming onvermijdelijk ook waarden buiten beschouwing blijven,⁶⁰ lijkt met deze tien waarden een belangrijk deel van de prominente waardentheorieën te zijn vertegenwoordigd.

Op basis van het voornoemde zullen in dit onderzoek in ieder geval de volgende waarden en werkdefinities worden meegenomen:

Waarden	Werkdefinitie
Gelijkwaardigheid	Waarde hechten aan gelijke kansen, een gelijke verdeling van middelen en een gelijke behandeling van iedereen
Hiërarchie	Waarde hechten aan verdeling van rollen en macht, leiderschap en autoriteit
Individualisme	Waarde hechten aan keuzevrijheid, onafhankelijkheid en zeggenschap in denken en gedrag
Collectivisme	Waarde hechten aan inbedding en plaatsbepaling in de groep, loyaliteit en gezamenlijke doelen
Behoud	Waarde hechten aan stabiliteit en veiligheid, gebruiken, gewoontes en gevestigde orde
Verandering	Waarde hechten aan variatie, vooruitgang en vertrouwen in de toekomst
Gedrevenheid	Waarde hechten aan ambitie, competentie en succes, kansen pakken en vooruitkomen
Onbaatzuchtigheid	Waarde hechten aan behulpzaamheid, zorgzaamheid en welwillendheid richting de ander
Vermaak	Waarde hechten aan plezier, genieten en vrijheid van verlangens
Verantwoordelijkheid	Waarde hechten aan plichtsbesef, beleefdheid en bescheidenheid

60 Noemenswaardig zijn hierbij vooral de waarden esthetiek en gezondheid, die niet in de meest prominente, maar wel in enkele alternatieve waardentheorieën terugkomen.

De gangbare en behulpzame vertaalslag naar dimensies zou vervolgens als volgt kunnen worden gemaakt:

Gelijkwaardigheid	↔	Hiërarchie
Individualisme	↔	Collectivisme
Behoud	↔	Verandering
Gedrevenheid	↔	Onbaatzuchtigheid
Vermaak	↔	Verantwoordelijkheid

2.4 Welke waarden vormen maatschappelijke waarden?

2.4.1 Criteria

Zoals eerder besproken wordt vaak onderscheid gemaakt tussen *individuele* (ook wel private of persoonlijke) waarden enerzijds en *maatschappelijke* (ook wel publieke of groeps-) waarden anderzijds. Dergelijke collectieve waarden komen regelmatig terug in het publieke en politieke debat en worden onder meer in verband gebracht met sociale cohesie, onderlinge verbondenheid, betrokkenheid en participatie, generaliseerd vertrouwen en een weerbare democratie.⁶¹

Om van collectieve waarden te kunnen spreken, is allereerst van belang om vast te stellen om welk collectief het precies gaat. Met andere woorden: wat kwalificeert als 'de groep', 'het publiek' of 'de maatschappij'?⁶² Deze begripsbepaling is, net als die van het fenomeen 'waarde', als zeer ingewikkeld bestempeld en vormt al vele decennia voer voor wetenschappelijke discussie.⁶³ In dit kader is ook wel beargumenteerd dat de maatschappij bestaat uit meer dan het collectief van haar deelnemers.⁶⁴ Desalniettemin is verdedigbaar dat het collectief van burgers een centrale – of het meest centrale – component van de maatschappij vormt. In dit onderzoek zal daarom – mede vanuit pragmatisch oogpunt – worden uitgegaan van de maatschappij als collectief van burgers. Maatschappelijke waarden worden daarmee gedefinieerd als de collectieve waarden van burgers.

61 Zie bijv. SCP 2016, p. 6 en p. 14; Beugelsdijk & Klasing 2016.

62 Meynhardt 2009, p. 203; Rutgers 2019, p. 41.

63 Zijderveld stelt hieromtrent: 'Maatschappij is voor de mens, wat water is voor de vis: het is moeilijk en het nam dan ook nogal wat tijd in beslag, om zich van dit 'water' bewust te worden, om schematische en rationele kennis omtrent dit 'water' te verwerven', zie Zijderveld 1982, p. 10.

64 Zie bijv. Manfredo e.a. 2016, p. 775, voor het argument dat de maatschappij bestaat uit vele verschillende groepen op verschillende niveaus, waarvan individuen gelijktijdig onderdeel uit kunnen maken.

Waarden en maatschappij

Vervolgens moet om te kunnen spreken van collectieve waarden sprake zijn van 'some legitimizing mechanism', oftewel (vrij vertaald) een zekere rechtvaardiging.⁶⁵ Een dergelijke rechtvaardiging kan objectief of subjectief van aard zijn. In het verlengde daarvan kan worden gesproken van enerzijds *geobjectiveerde* maatschappelijke waarden en anderzijds *gesubjectieveerde* maatschappelijke waarden.

Geobjectiveerde maatschappelijk waarden worden – zoals de term doet vermoeden – vastgesteld aan de hand van objectieve criteria. Hierbij zijn verschillende criteria denkbaar, zoals gemiddelde, meerderheid, consensus, hiërarchie en vergelijking.⁶⁶ Deze criteria kunnen grofweg als volgt worden samengevat en geïllustreerd:

	Betekenis	Voorbeeld
Gemiddelde	Maatschappelijke waarden zijn waarden die gemiddeld gezien van belang worden geacht	Collectivisme is een maatschappelijke waarde omdat deze waarde een gemiddelde score van 4.1 uit 5 krijgt
Meerderheid	Maatschappelijke waarden zijn waarden die door een meerderheid van belang worden geacht	Collectivisme is een maatschappelijke waarde omdat deze waarde door 68% wordt onderschreven
Consensus	Maatschappelijke waarden zijn waarden die op weinig individuele weerstand stuiten	Collectivisme is een maatschappelijke waarde omdat deze waarde door slechts 19% wordt afgewezen
Hiërarchie	Maatschappelijke waarden zijn waarden met een hoog relatief belang	Collectivisme is een maatschappelijke waarde omdat deze waarde in de top 3 staat
Vergelijking	Maatschappelijke waarden zijn waarden die onderling meer worden gedeeld dan elders	Collectivisme is een maatschappelijke waarde omdat deze waarde hier meer steun krijgt dan in andere landen

Deze objectieve criteria worden – impliciet dan wel expliciet – regelmatig toegepast in concrete empirische studies over maatschappelijke waarden. Zo wordt bij de classificatie van maatschappijen aan de hand van de culturele dimensies van zowel Schwartz, Hofstede als Inglehart gebruikgemaakt van gemiddelden.⁶⁷

⁶⁵ Zie Rutgers 2019, p. 42.

⁶⁶ Zie bijv. Rutgers 2019, p. 42. Voor vergelijking, zie bijv. Dekker & Den Ridder 2016, p. 10; in dit verband wordt vaak gesproken van 'typisch Nederlandse' waarden.

⁶⁷ Zie Schwartz 2006, p. 142-143.

Tegelijkertijd illustreren deze criteria de complexiteit van het onderscheid tussen individuele waarden enerzijds en maatschappelijke waarden anderzijds. Ten eerste is te zien dat het onderscheid niet absoluut, maar gradueel van aard is, met grenswaarden en grijze gebieden. De definitie van het begrip collectief illustreert bovendien dat er ook de nodige tussenvormen – zoals groepswaarden en organisatiewaarden – bestaan. Ten tweede is te zien dat individuele waarden altijd de basis vormen van maatschappelijke waarden en daarmee ook in maatschappelijke context steeds relevant blijven.

Gesubjectieerde maatschappelijke waarden worden vastgesteld aan de hand van subjectieve criteria. Eén criterium in het bijzonder is hierbij het bespreken waard: perceptie. Dit criterium – een aanvulling op of alternatief voor de objectieve criteria – kan grofweg als volgt worden samengevat en geïllustreerd:

	Betekenis	Voorbeeld
Perceptie	Maatschappelijke waarden zijn waarden die als maatschappelijke waarden worden gepercipieerd	Collectivisme is een maatschappelijke waarde omdat deze waarde door 76% als zodanig wordt bestempeld

Hoewel dit criterium in essentie subjectief is, is voor toepassing in concrete empirische studies alsnog een objectiveringsslag vereist. Vastgesteld moet immers worden wanneer en of sprake is van (voldoende) perceptie als maatschappelijke waarde. Als maatstaf hiervoor is bijvoorbeeld gesuggereerd dat ten minste negentig procent van de (ondervraagde) burgers een waarde moet bestempelen als maatschappelijk om te kunnen spreken van een *erkende* maatschappelijke waarde.⁶⁸ Daarnaast zou men nog kunnen spreken van een *betwiste* maatschappelijke waarde als minder dan negentig procent, maar meer dan vijftig procent van de (ondervraagde) burgers een waarde als maatschappelijk bestempelt.⁶⁹ Dit maakt het criterium perceptie echter niet gelijk aan het criterium meerderheid. Het is immers goed denkbaar dat burgers een waarde zelf weliswaar niet van groot belang achten, maar deze desalniettemin als maatschappelijke waarde bestempelen. Als dit voor een grote meerderheid van de burgers geldt, zou de waarde in kwestie wél een gesubjectieerde maatschappelijke waarde, maar (contra-intuïtief) níét een geobjectieerde maatschappelijke waarde zijn.

⁶⁸ Zie Bozeman 2018, p. 6.

⁶⁹ Zie Bozeman 2018, p. 6.

Noemenswaardig hierbij is ook dat gesubjectieerde maatschappelijke waarden mogelijk meer en makkelijker veranderbaar zijn dan geobjectiveerde maatschappelijke waarden. Een verandering van geobjectiveerde maatschappelijke waarden vereist immers een verschuiving in individuele waarden, terwijl een verandering van gesubjectieerde maatschappelijke waarden slechts een verschuiving in perceptie vereist. Een dergelijke verschuiving in perceptie kan op verschillende manieren worden veroorzaakt, bijvoorbeeld door communicatie (het openlijk benoemen van maatschappelijke waarden) of gedrag (het collectief uitdragen van maatschappelijke waarden).⁷⁰ Is eenmaal sprake van een dergelijke verschuiving, dan kan dit vervolgens alsnog een verschuiving in individuele waarden teweegbrengen, doordat burgers hun waarden aanpassen aan de gepercipieerde waarden van de maatschappij.⁷¹ Zo kan een verandering van gesubjectieerde maatschappelijke waarden uiteindelijk ook een verandering van geobjectiveerde maatschappelijke waarden teweegbrengen.

Om maatschappelijke waarden zo correct en compleet mogelijk in beeld te krijgen, kunnen de verschillende criteria uiteraard ook worden gecombineerd. Het is immers goed denkbaar dat een bepaalde waarde weliswaar aan een of enkele criteria voldoet, maar aan andere criteria niet of niet in dezelfde mate. Zoals eerder aangegeven, zou een waarde die wordt gepercipieerd als maatschappelijk (subjectief criterium) in werkelijkheid juist weinig steun kunnen krijgen (objectief criterium) – en vice versa. Ook zou een waarde die hoog eindigt in de collectieve rangorde (hiërarchie) alsnog op de nodige weerstand kunnen stuiten (consensus). Welk criterium de doorslag geeft, is afhankelijk van de context.⁷²

Tot slot is nog noemenswaardig het aan maatschappelijke waarden gerelateerde fenomeen waardendiversiteit. Naast de vraag *welke* waarden er collectief worden gedeeld, is immers ook een relevante vraag *in welke mate* waarden collectief worden gedeeld. Waardendiversiteit kan op verschillende manieren worden vastgesteld, bijvoorbeeld aan de hand van de *hoeveelheid* verschillende groepen binnen een maatschappij (fracternalisatie) of aan de hand van de *afstand* tussen groepen binnen een maatschappij (polarisatie).⁷³ Verkennend onderzoek suggereert dat de

70 Zie Langley, Bouman & Steg 2020, p. 188-189.

71 Zie Langley, Bouman & Steg 2020, p. 186; Manfredo e.a. 2016, p. 775.

72 Is bijvoorbeeld het doel om groepen te vergelijken, dan vormt gemiddelde een geschikt criterium. Is het doel om draagvlak te voorspellen, dan vormt consensus een geschikt criterium. Is het doel om gedrag te sturen, dan vormt perceptie een geschikt criterium.

73 Zie Klasing & Beugelsdijk 2017, p. 131.

Nederlandse maatschappij een hoge waardenhomogeniteit kent.⁷⁴ De kans dat meerdere waarden aan hiervoor genoemde criteria voor collectiviteit voldoen – en dus voor kwalificatie als maatschappelijke waarden in aanmerking komen – is daarmee aanzienlijk.

2.4.2 Toepassing

Om de Nederlandse maatschappelijke waarden vast te stellen, zou het beste gebruik kunnen worden gemaakt van een combinatie van (verschillende) objectieve en subjectieve criteria. Voor zover bekend zijn dergelijke gecombineerde empirische studies echter nog niet uitgevoerd. In de Nederlandse context lijken empirische studies op basis van subjectieve criteria nauwelijks voorhanden; wel zijn er enkele empirische studies uitgevoerd op basis van objectieve criteria (veelal gemiddelden). Deze empirische studies leveren weliswaar incomplete, maar desalniettemin interessante indicaties op.

Om te beginnen kan aansluiting worden gezocht bij Nederlandse empirische studies gebaseerd op de eerder besproken prominente waardentheorieën. Van de tien basiswaarden van Schwartz lijken universalisme, altruïsme en zelfbeschikking in onze maatschappij op de meeste steun te kunnen rekenen.⁷⁵ Meer overkoepelend lijken bereidheid tot verandering en zelfoverstijging op meer steun te kunnen rekenen dan weerstand tegen verandering en zelfbevordering, waarbij met name zelfbevordering laag lijkt te scoren.⁷⁶ Op de drie culturele dimensies van Schwartz lijkt onze maatschappij te neigen naar autonomie (ten opzichte van inbedding) en gelijkwaardigheid (ten opzichte van hiërarchie), zonder duidelijke voorkeur voor harmonie dan wel beheersing.⁷⁷ Op de zes culturele dimensies van Hofstede lijkt onze maatschappij hoog te scoren op individualisme, langetermijngerichtheid, genotzucht en consensus, maar laag op machtsafstand en gemiddeld op onzekerheidsvermijding.⁷⁸ Op de twee culturele dimensies van Inglehart lijkt onze maatschappij te neigen naar wereldse waarden (ten opzichte van traditionele waarden) en zelfuitingswaarden (ten opzichte van overlevingswaarden).⁷⁹ Op de drie

74 Zie Klasing & Beugelsdijk 2017, p. 151.

75 Zie o.a. de European Social Survey (ESS) Round 9 uit 2019; Van Herk e.a. 2018, p. 13.

76 Zie de Eurobarometer *Values and Identities of EU Citizens* 2021.

77 Zie Schwartz 2008.

78 Zie Netherlands in de Country comparison tool, theculturefactor.com.

79 Zie Halman e.a. 2022, p. 36.

dimensies van Beugelsdijk en Welzel, ten slotte, lijkt onze maatschappij hoog te scoren op individualisme, bovengemiddeld op plezier en gemiddeld op vertrouwen.⁸⁰

Aanvullend kan inzicht worden ontleend aan bevindingen uit bevolkingsenquêtes die weliswaar niet op een onderliggende waardentheorie zijn gebaseerd, maar desondanks interessante indicaties opleveren. Zo kiezen Nederlandse respondenten in een standaard Eurobarometer uit 2015 uit een lijst van twaalf waarden het vaakst voor de waarden vrede, individuele vrijheid en mensenrechten en het minst vaak voor de waarden religie, respect voor andere culturen en de rechtsstaat.⁸¹ Bij een vergelijkbare vraagstelling in het Nationaal Vrijheidsonderzoek uit 2019 wordt door respondenten het vaakst gekozen voor de waarden respect voor anderen en wereldwijde vrijheid.⁸² Uit het meest recente Nationaal Vrijheidsonderzoek uit 2024 blijkt dat een meerderheid van de respondenten de waarde vrijheid als ' typerend voor Nederland' kwalificeert; slechts een minderheid koppelt deze kwalificatie aan de waarden tolerantie en ruimdenkendheid.⁸³ Volgens de respondenten van een onderzoek van het Sociaal en Cultureel Planbureau uit 2019 behoren waarden weliswaar niet tot de meest *typerende* Nederlandse kenmerken, maar wel tot de meest *belangrijke* Nederlandse kenmerken, waarbij onder meer de waarden vrijheid, tolerantie, saamhorigheid en openheid naar voren worden gebracht.⁸⁴ Recente edities van het Continu Onderzoek Burgerperspectieven, ten slotte, leveren zowel algemene als meer specifieke inzichten op. In algemene zin tonen respondenten zich pessimistisch over waarden: deze zouden onder druk staan (onder meer door verharding, egoïsme en diversiteit) en slechts in beperkte mate onderling overeenstemmen.⁸⁵ Meer specifiek spreken respondenten vooral steun uit voor de waarden tolerantie, respect en vrijheid.⁸⁶

Tot slot kan ook commercieel empirisch onderzoek naar waarden interessante indicaties opleveren. Een voorbeeld hiervan is het waardenmodel van

80 Zie Beugelsdijk & Welzel 2018.

81 Zie de Eurobarometer *Standard Eurobarometer Autumn 2015* uit 2016.

82 Zie Schalker & Koenen 2019.

83 Zie Feher e.a. 2024. Opvallend hierbij is dat het percentage voor alle drie de waarden is afgenomen ten opzichte van twee jaar eerder.

84 Zie Beugelsdijk, De Hart & Van Houwelingen 2019, figuren 5.1 en 5.3.

85 Zie bijv. De Ridder e.a. 2019 en De Ridder e.a. 2021, beide *Burgerperspectieven van het Sociaal en Cultureel Planbureau*.

86 Zie De Ridder e.a. 2021.

onderzoeksbureau I&O.⁸⁷ Deze studie suggereert als tien belangrijkste waarden in de Nederlandse maatschappij achtereenvolgens de waarden gezondheid, oprechtheid, liefde, veiligheid, geluk, onafhankelijkheid, verantwoordelijkheid, humor, rekening houden en privacy. Waarden als vaderlandsliefde, zingeving en duurzaamheid worden daarentegen als controversieel bestempeld. Ten slotte zijn er verschillende waarden-trends signaleerd, waaronder een toenemend belang van de waarden gelijkwaardigheid, prestatie en spiritualiteit.

Voor het integreren van deze bevindingen in de context van het onderhavige onderzoek is een vertaalslag vereist. Op basis van de besproken empirische studies lijkt verdedigbaar dat de Nederlandse samenleving neigt naar de maatschappelijke waarden gelijkwaardigheid (gelijkheid), individualisme (autonomie, zelfbeschikking) en vermaak (stimulatie, ontplooiing) ten opzichte van de spiegelbeelden hiërarchie, collectivisme en verantwoordelijkheid. Ondanks dat ook enige steun voor competitieve en conservatieve waarden wordt gesignaleerd, lijken de spiegelbeelden onbaatzuchtigheid (benevolentie) en verandering (innovatie, flexibiliteit) in Nederland op meer maatschappelijke steun te kunnen rekenen.⁸⁸

Bij deze voorzichtige vaststelling moet een tweetal stevige kanttekeningen worden geplaatst. Ten eerste gelden er belangrijke beperkingen ten aanzien van de *generaliseerbaarheid* van de bevindingen. Zoals besproken worden maatschappelijke waarden idealiter vastgesteld aan de hand van een combinatie van verschillende objectieve en subjectieve criteria. De bevindingen uit de beperkte beschikbare empirische studies zijn echter hoofdzakelijk gebaseerd op enkele objectieve criteria. Deze bevindingen hebben vervolgens bovendien een vertaalslag ondergaan om in de context van dit onderzoek te kunnen worden geïntegreerd. Ten tweede gelden er belangrijke beperkingen ten aanzien van de *actualiteit* van de bevindingen. De empirische studies zijn afkomstig uit verschillende periodes, variërend van vrij recent in 2024 (het Nationaal Vrijheidsonderzoek) tot enige tijd geleden in 2008 (de Schwartz-dimensies). In hoeverre Nederlandse burgers zich op dit moment inderdaad in deze mogelijke maatschappelijke waarden herkennen, zal een doelgerichte empirische studie moeten uitwijzen.

87 Zie Kanne & Bouwmeester 2018.

88 Noemenswaardig is dat ten minste drie van deze mogelijke maatschappelijke waarden – gelijkwaardigheid, individualisme (vrijheid en zelfbeschikking) en onbaatzuchtigheid (solidariteit) – ook door de overheid als Nederlandse kernwaarden zijn bestempeld, zie bijv. SZW 2014; Sieben, Reeskens & Halman 2019, p. 375.

2.5 Tussentijdse conclusie

In dit hoofdstuk stond de volgende deelvraag centraal: **welke waarden kunnen er worden onderscheiden en welke daarvan komen voor kwalificatie als Nederlandse maatschappelijke waarden in aanmerking?** Om deze vraag te kunnen beantwoorden, is eerst vastgesteld wat het begrip 'waarde' precies wel en niet omvat. In dit onderzoek wordt als werkdefinitie gehanteerd 'een algemeen principe dat van relatief en richtinggevend belang wordt geacht voor de selectie, motivatie en evaluatie van gebeurtenissen en gedrag'. Vervolgens zijn verschillende waardentheorieën – met bijzondere nadruk op de vier meest prominente – nader uitgewerkt, vergeleken en geïntegreerd. Deze synthese heeft opgeleverd in elk geval een tiental waarden, onder te verdelen in een vijftal dimensies: gelijkwaardigheid tot hiërarchie, individualisme tot collectivisme, behoud tot verandering, gedrevenheid tot onbaatzuchtigheid en vermaak tot verantwoordelijkheid. Na een bespreking van verschillende criteria voor collectiviteit en concrete empirische studies, is geconcludeerd dat de Nederlandse samenleving neigt naar achtereenvolgens de maatschappelijke waarden gelijkwaardigheid, individualisme, vermaak, onbaatzuchtigheid en verandering, hoewel hierbij wel enkele belangrijke kanttekeningen moeten worden geplaatst.

Waarden en verandering

3.1 Introductie

Na de vaststelling van de mogelijke maatschappelijke waarden in de Nederlandse samenleving, kunnen de veranderingen in deze waarden verder worden onderzocht. In dit hoofdstuk staat daarom de volgende deelvraag centraal: **vinden of vonden er momenteel of recent veranderingen in deze maatschappelijke waarden plaats en zo ja, welke veranderingen?** Deze vraag zal als volgt worden beantwoord. Eerst zal worden stilgestaan bij de oorzaken van waardenveranderingen (par. 3.2), waarbij aandacht is voor onder meer de stabiliteit en flexibiliteit van waarden (par. 3.2.1), verschillende veranderprocessen (par. 3.2.2) en de fenomenen modernisering en versnelling (par. 3.2.3). Vervolgens zullen verschillende typen waardenveranderingen worden besproken (par. 3.3), met aandacht voor het onderscheid tussen individuele en collectieve veranderingen (par. 3.3.1), kortdurende en langdurige veranderingen (par. 3.3.2) en overige onderscheidingen (par. 3.3.3). Tot slot komen de recente en actuele waardenveranderingen aan bod (par. 3.4). Hiertoe zal eerst aandacht worden besteed aan het vaststellen van veranderingen (par. 3.4.1) en het proces van ijking en vergelijking (par. 3.4.2), voordat achtereenvolgens specifieke vastgestelde veranderingen (par. 3.4.3) en bredere trends en toepassing (par. 3.4.4) aan bod komen. Er zal worden afgesloten met een tussentijdse conclusie (par. 3.5).

3.2 Wat veroorzaakt veranderingen in waarden?

3.2.1 Stabiliteit en flexibiliteit

Waarden worden over het algemeen gezien als *relatief stabiel*: ze zijn stabiel genoeg om continuïteit te kunnen bieden, maar flexibel genoeg om te kunnen worden aangepast.⁸⁹ In zowel theorie als empirie lag lange tijd de nadruk op de *stabiliteit* van waarden. Zo suggereerde Hofstede dat de relatieve positie van maatschappijen op de door hem voorgestelde dimensies al herkenbaar was in de achttiende eeuw en naar alle waarschijnlijkheid tot ver in de toekomst herkenbaar zal blijven.⁹⁰ Empirische studies waren er intussen veelal op gericht om de robuustheid van de verschillende waardentheorieën te onderbouwen.⁹¹

Mettertijd is echter steeds meer aandacht ontstaan voor de *flexibiliteit* van waarden. Waardentheorieën zijn bekritiseerd om hun gebrek aan oog voor dynamiek, in

89 Zie Rokeach 1973, p. 11.

90 Zie Hofstede 2001, p. 36.

91 Zie bijv. Hitlin & Piliavin 2004, p. 378, die twee decennia geleden spraken van een gebrek aan empirische studies naar *value change*.

het bijzonder in het licht van de vele maatschappelijke ontwikkelingen die sinds hun totstandkoming hebben plaatsgevonden.⁹² In internationale context is in dat kader onder meer gewezen op de toename van de economische welvaart en de communicatietechnologie.⁹³ In de Nederlandse context is onder meer gewezen op de financiële crisis, de vluchtelingencrisis, de angst voor terrorisme, de toename van het populisme en de toenemende inkomensongelijkheid.⁹⁴ Dergelijke maatschappelijke ontwikkelingen, zo wordt beargumenteerd, brengen ook waardenveranderingen met zich mee.⁹⁵

Inmiddels is voor het fenomeen *value change* dan ook een belangrijke rol weggelegd in de academische literatuur. Zo is onder meer een definitie van het begrip geopperd, te weten: *'a change in the importance of a value, evident in a change in the rating or ranking of a value'*.⁹⁶ In dit onderzoek zal bij deze definitie worden aangesloten en zullen waardenveranderingen als volgt worden gedefinieerd:

Een waardenverandering is een empirisch vastgestelde verandering in het belang van een of meerdere waarden.

Veel academische aandacht gaat uit naar het empirisch vaststellen van waardenveranderingen,⁹⁷ maar er is ook oog voor andere aspecten van *value change*. Zo staat soms niet de invloed van maatschappelijke veranderingen op waarden centraal, maar juist het spiegelbeeld – dat wil zeggen: de invloed van waarden op de maatschappelijke veranderingen.⁹⁸ Ook is er aandacht voor de concrete toepassingen van waardenveranderingen, bijvoorbeeld binnen het onderwijs, de overheid en het bedrijfsleven.⁹⁹

92 Zie bijv. Chun e.a. 2021, p. 354.

93 Chun e.a. 2021, p. 355.

94 Leijen, Van Herk & Bardi 2022, p. 8.

95 Zie bijv. Chun e.a. 2021, p. 355.

96 Bardi & Goodwin 2011, p. 272.

97 Zie par. 3.4.1 e.v.

98 Zo stelt het Centraal Planbureau: 'Hoewel er autonome trends en ontwikkelingen zijn, is [...] de maatschappijvisie bepalend voor de uitkomst. [...] Daarmee zijn maatschappelijke waarden – zoals individuele vrijheid, autonomie, gemeenschapszin, duurzaamheid en solidariteit – medebepalend voor de ontwikkeling', zie *Kiezen voor later* uit 2024, afkomstig van het Centraal Planbureau, p. 10.

99 Arieli, Grant & Sagiv 2014, p. 15.

3.2.2 Veranderprocessen

Net als andere veranderingen, bestaan ook waardenveranderingen uit verschillende fases. Hoewel deze fases in de literatuur over *value change* zelden expliciet worden onderscheiden, worden ze wel degelijk aangestipt en uitgewerkt.¹⁰⁰

Het startpunt van waardenveranderingen wordt gevormd door de *aanleiding*. In zowel theoretisch als empirisch onderzoek is een breed scala aan mogelijke aanleidingen voor waardenveranderingen gesuggereerd. Soms worden de vele suggesties ook vergezeld door een poging tot structurering en categorisering. Zo oppert Schwartz bijvoorbeeld een nader onderscheid in drie soorten aanleidingen voor waardenveranderingen: levensloop, levensveranderingen en maatschappelijke veranderingen.¹⁰¹ Zowel de mogelijke aanleidingen voor waardenveranderingen als nadere onderscheidingen daarin zullen later uitgebreid worden besproken.¹⁰²

Hoewel het verleidelijk is om van de mogelijke aanleidingen direct over te stappen naar de mogelijke uitkomsten, wordt daarmee een belangrijke fase overgeslagen: het *proces* dat aan waardenveranderingen ten grondslag ligt. Ook aan dit proces is in de academische literatuur de nodige aandacht besteed. Een model dat op veel steun lijkt te kunnen rekenen, is de zogenaamde '*dual route to value change*'.¹⁰³ Volgens dit model kan onderscheid worden gemaakt tussen twee routes naar waardenverandering: een automatische route (onbewuste aanpassing van waarden) en een intentionele route (bewuste aanpassing van waarden). Deze twee routes kunnen los van elkaar bestaan, maar ook gelijktijdig plaatsvinden of in elkaar overvloeien.

In het verlengde van deze routes kunnen volgens het model een vijftal instrumenten worden onderscheiden die waardenveranderingen faciliteren: opwekken (*priming*) door een stimulus, aanpassen (*adaptation*) aan een nieuwe situatie, identificeren (*identification*) met een groep, uniformeren (*consistency maintenance*) om cognitieve dissonantie te voorkomen en overtuigen (*direct persuasion*) door externe

100 Zo wordt bijvoorbeeld verwezen naar '*environmental cues*' (oftewel een aanleiding, de input), naar een '*process of value change*' (oftewel de verwerking, het proces) en tot slot naar een '*change in the importance of a value*' (oftewel de uitkomst, de output). Zie bijv. Bardi & Goodwin 2011, p. 272-273.

101 Zie Sagiv & Schwartz 2022, p. 527-529. Zie ook Leijen, Van Herk & Bardi 2022, p. 2.

102 Zie par. 3.3 en par. 3.4.2.

103 Voor een overzicht, zie Bardi & Goodwin 2011.

overredingspogingen.¹⁰⁴ Hierbij is opwekken per definitie onbewust, zijn uniformeren en overtuigen per definitie bewust en kunnen aanpassen en identificeren zich zowel onbewust als bewust voordoen. Voor aanpassen en identificeren is bovendien een bredere context (situatie of groep) vereist, terwijl opwekken, uniformeren en overtuigen onafhankelijk van context kunnen plaatsvinden.¹⁰⁵

Buiten een experimentele setting zal het veelal lastig zijn om met zekerheid vast te stellen welk van deze instrumenten aan een waardenverandering ten grondslag ligt of liggen. Hecht men bijvoorbeeld meer waarde aan duurzaamheid vanwege herhaaldelijk zicht op windmolenparken langs de snelweg (opwekken), door aansluiting bij de realiteit van hogere gasprijzen (aanpassen) of een meer milieuvriendelijke leefomgeving (identificeren), omdat het past bij een vooruitstrevend zelfbeeld (uniformeren) of als gevolg van beïnvloeding door overheids campagnes (overtuigen)? Zelfs als kan worden aangetoond dat in bredere zin de klimaatcrisis aan de waardenverandering ten grondslag ligt (met andere woorden: de aanleiding vormt), zal het precieze veranderproces niet altijd te achterhalen zijn.

De laatste stap van waardenveranderingen wordt tot slot gevormd door de *uitkomst*. Zoals uit de eerder genoemde definitie blijkt, dient het hierbij te gaan om een empirisch vastgestelde verandering in het belang van een of meerdere waarden. Hoewel een verandering in één waarde tegelijk niet ondenkbaar is, is het raadzaam om bij de vaststelling van veranderingen het volledige spectrum aan waarden in ogenschouw te nemen. Niet alleen is het aannemelijk dat een enkele aanleiding meerdere waarden tegelijk beïnvloedt, ook is het aannemelijk dat een initiële verandering van één waarde op diens beurt veranderingen van andere waarden teweegbrengt. Zo is bijvoorbeeld beargumenteerd dat een toenemend belang van de ene waarde zou leiden tot een eveneens toenemend belang van congruente waarden en een afnemend belang van conflicterende waarden.¹⁰⁶

3.2.3 Modernisering en versnelling

Voordat de mogelijke aanleidingen voor waardenveranderingen verder zullen worden besproken, is het tot slot nog zinvol om stil te staan bij een tweetal fenomenen die eveneens met maatschappelijke veranderingen in verband worden gebracht: modernisering en versnelling.

104 Voor een schematisch overzicht inclusief voorbeelden zie tabel II in de bijlagen.

105 Arieli, Grant & Sagiv 2014, p. 16.

106 Zie bijv. Maio e.a. 2009.

Op grond van de theorie van *modernisering* brengt economische vooruitgang bepaalde sociale veranderingen met zich mee die tot op zekere hoogte voorspelbaar zijn en een kenmerkend verschil vormen tussen de *moderne* maatschappij enerzijds en de *postmoderne* maatschappij anderzijds.¹⁰⁷ Zo zou economische vooruitgang volgens Inglehart onder meer leiden tot een verschuiving van overlevingswaarden naar zelfuitingswaarden en van traditionele waarden naar wereldse waarden.¹⁰⁸ Een omgekeerd effect valt te verwachten in geval van economisch verval.¹⁰⁹ Empirische studies – zoals de *World Values Survey* – lijken een dergelijk verband tussen economische welvaart enerzijds en Ingleharts waardendimensies anderzijds te ondersteunen.¹¹⁰

Desalniettemin hebben de nodige kanttekeningen bij deze theorie tot enkele belangrijke aanscherpingen geleid.¹¹¹ Zo wordt inmiddels bepleit dat sociale veranderingen als gevolg van economische vooruitgang weliswaar voorspelbaar, maar niet vaststaand zijn.¹¹² Sociale veranderingen zijn ‘padafhankelijk’: het vertrekpunt in het verleden heeft invloed op de ontwikkeling in de toekomst.¹¹³ De precieze sociale veranderingen die modernisering met zich meebrengt zijn mede afhankelijk van cultureel erfgoed.¹¹⁴ Ook dit lijkt te worden ondersteund door empirische studies, waarin oorspronkelijke waarden ondanks economische vooruitgang zichtbaar blijven.¹¹⁵ Binnen deze aangescherpte theorie vormen waarden als het ware een constante balans tussen modernisering enerzijds en traditie anderzijds.¹¹⁶

De theorie van *versnelling* bouwt voort op deze moderniseringstheorie. Volgens Rosa gaat modernisering niet alleen gepaard met sociale verandering, maar ook met sociale versnelling.¹¹⁷ Deze sociale versnelling bestaat onder meer uit een versnelling van transport, communicatie en productie, maar ook uit een versnelling van levenstempo en – cruciaal in deze context – een versnelling van veranderingen

107 Inglehart 2017, p. 137.

108 Inglehart & Baker 2000, p. 23.

109 Inglehart & Baker 2000, p. 41.

110 Zie bijv. Inglehart & Baker 2000, p. 29.

111 Halman & Gelissen 2019, p. 521-522.

112 Inglehart & Baker 2000, p. 20.

113 Inglehart 2017, p. 139.

114 Inglehart & Baker 2000, p. 22.

115 Zie bijv. Inglehart & Baker 2000, p. 32.

116 Inglehart 2017, p. 139.

117 Rosa 2003, p. 3.

zelf.¹¹⁸ Waar sociale verandering vroeger veelal meerdere generaties (vroegmoderne maatschappij) of ten minste één volledige generatie (moderne maatschappij) in beslag nam, vindt sociale verandering in de postmoderne maatschappij vaak binnen één enkele generatie plaats. Er is, met andere woorden, sprake van een verschuiving van *intergenerationele* of *generationele* verandering naar *intragenerationele* verandering.¹¹⁹ Het is aannemelijk dat deze versnelling van verandering ook geldt voor waarden. Dit zou betekenen dat waarden niet alleen veranderen, maar ook steeds sneller veranderen.

Sociale versnelling brengt volgens Rosa op zowel individueel als maatschappelijk niveau de nodige risico's met zich mee. Op individueel niveau kan sociale versnelling bijvoorbeeld leiden tot sociale druk om mee te bewegen en angst om achter te blijven, of resulteren in een onvermogen tot langetermijnvisie en -verbondenheid.¹²⁰ Op maatschappelijk niveau kan sociale versnelling onder meer leiden tot reactionaire (in het ergste geval: visieloze) politiek en tot desynchronisatie (in het ergste geval: desintegratie) van de samenleving.¹²¹ Ook voor de rechtspraak heeft sociale versnelling de nodige gevolgen, die later nader zullen worden besproken.¹²² Voor nu is vooral van belang om niet alleen waardenveranderingen zelf, maar ook het tempo van deze waardenveranderingen in ogenschouw te nemen.

3.3 Welke veranderingen worden onderscheiden?

3.3.1 *Individuele en collectieve veranderingen*

Zoals eerder benoemd, is in zowel theoretisch als empirisch onderzoek een breed scala aan mogelijke aanleidingen voor waardenveranderingen geopperd. In dat licht is het geen overbodige luxe om enkele nadere onderscheidingen aan te brengen. In het verlengde van het eerder besproken onderscheid tussen individuele waarden en maatschappelijke waarden,¹²³ ligt het voor de hand om eveneens onderscheid te maken tussen *individuele waardenveranderingen* en *collectieve waardenveranderingen*. Dit onderscheid heeft, met andere woorden, te maken met

118 Rosa 2003, p. 6-10.

119 Rosa 2003, p. 8.

120 Rosa 2003, p. 18-20.

121 Rosa 2003, p. 20-25.

122 Zie par. 4.3.1 en par. 5.2.1.

123 Zie par. 2.2.2 en par. 2.4.

het niveau waarop de verandering plaatsvindt: (slechts) op individueel niveau of (ook) op collectief niveau?¹²⁴

Ook hier is dus de vraag in hoeverre er sprake is van een zekere mate van (gepercipieerde) collectiviteit. Deze collectiviteit kan ex post worden bepaald, door te kijken naar de schaal van de daadwerkelijke verandering in waarden, maar kan tot op zekere hoogte ook ex ante worden voorspeld, door te kijken naar de schaal van de aanleiding voor de waardenverandering: ligt het voor de hand dat deze aanleiding slechts een of enkele mensen beïnvloedt, of valt te verwachten dat deze invloed heeft op een grote groep mensen tegelijk? Zo is bijvoorbeeld gesuggereerd dat tegenspoed waardenveranderingen teweeg kan brengen.¹²⁵ Zulke tegenspoed kan zich zowel op individueel niveau (bijvoorbeeld ziekte of trauma) als op collectief niveau (bijvoorbeeld pandemie of oorlog) voordoen en dus ofwel een individuele ofwel een collectieve waardenverandering veroorzaken. Op vergelijkbare wijze zou bijvoorbeeld onderscheid kunnen worden gemaakt tussen rolverandering op individueel niveau (bijvoorbeeld door het ouderschap) of op collectief niveau (bijvoorbeeld door regimeverandering).

Het onderscheid tussen individuele en collectieve waardenveranderingen is – net als het onderscheid tussen individuele en collectieve waarden zelf – echter niet altijd even zuiver te maken. Een individuele aanleiding zal zelden een unieke aanleiding zijn, wat betekent dat van enige mate van collectiviteit vrijwel altijd sprake is. Dit wordt onderstreept door de academische literatuur, waarin ook waardenveranderingen in de persoonlijke sfeer veelal kwantitatief en met aanzienlijke steekproeven worden onderzocht.¹²⁶ Dit betekent dat ook hier een subjectieve grens tussen individueel en collectief zal moeten worden getrokken. Tussen beide uitersten bevinden zich bovendien wederom verschillende grijs tinten. In geval van tegenspoed zou bijvoorbeeld een regionale mazelenuitbraak als grensgeval kunnen worden aangemerkt: dit is meer collectief dan persoonlijke ziekte, maar minder collectief dan een mondiale epidemie. Daar komt bij dat ook individuele aanleidingen tot waardenveranderingen collectieve consequenties kunnen hebben. Een enkele diagnose depressie zal waarschijnlijk slechts op individueel niveau gevolgen

124 Steinert 2021, p. 62.

125 Steinert 2021, p. 62.

126 Zo werd bijvoorbeeld een studie naar waardenverandering als gevolg van (ernstige) ziekte gebaseerd op 247 deelnemers, zie Bleidorn, Schwaba & Hopwood 2021, en een studie naar waardenverandering als gevolg van militaire uitzending op 117 deelnemers, zie Zimmermann e.a. 2014.

hebben, maar een bredere toename in het aantal depressiediagnoses brengt waarschijnlijk ook op collectief niveau gevolgen met zich mee. Met andere woorden: *trends* in individuele waardenveranderingen kunnen eveneens als collectieve waardenveranderingen worden aangemerkt.

Ondanks deze kanttekeningen vormt de verdeling in individuele waardenveranderingen enerzijds en collectieve waardenveranderingen anderzijds een nuttig onderscheid vanuit praktisch oogpunt. Ondanks dat individuele waardenveranderingen niet buiten beschouwing kunnen of zullen worden gelaten, is het verdedigbaar dat voor een maatschappelijk instituut als de rechtspraak vooral de collectieve waardenveranderingen relevant zijn.¹²⁷ Dit onderscheid maakt het mogelijk om focus aan te brengen in bijvoorbeeld onderzoek, strategie en beleid, en is dus niet zozeer principieel, maar vooral pragmatisch van aard.

3.3.2 *Kortdurende en langdurige veranderingen*

Van vergelijkbare – niet zozeer principiële maar wel pragmatische – aard is het onderscheid tussen *kortdurende* waardenveranderingen enerzijds en *langdurige* waardenveranderingen anderzijds. Oftewel: is sprake van waardenveranderingen die (slechts) op korte termijn optreden of (ook) op lange termijn standhouden?

Aan dit ogenschijnlijk eenvoudige onderscheid worden in de academische literatuur verschillende andere onderscheidingen gekoppeld. Zo wordt wat betreft de kenmerken van waarden verwezen naar enerzijds *elasticiteit* (het vermogen van waarden tot tijdelijke aanpassing) en anderzijds *transformatie* (het vermogen van waarden tot blijvende aanpassing).¹²⁸ Wat betreft het proces van waardenverandering wordt verwezen naar een verschil tussen toegenomen *toegankelijkheid* van waarden en toegenomen *belang* van waarden: soms veroorzaken de eerder besproken veranderprocessen niet zozeer een toename in belang van een bepaalde waarde, maar slechts een toename in het bewustzijn van de betreffende waarde, wat tijdelijke veranderingen in opvattingen en gedrag teweeg kan brengen.¹²⁹

Wat betreft de aanleiding tot waardenverandering – voor dit onderzoek het meest van belang – wordt het onderscheid veelal vertaald naar een verschil tussen *incidenten* en *ontwikkelingen*. Kortdurende veranderingen zullen doorgaans worden

127 Zie ook par. 5.3.3.

128 Zie bijv. Manfredo e.a. 2016, p. 777.

129 Zie bijv. Russo e.a. 2022, p. 694 en Arieli, Grant & Sagiv 2014, p. 21.

veroorzaakt door één bepaalde gebeurtenis (met andere woorden: een incident).¹³⁰ Langdurige veranderingen kunnen eveneens door een enkele gebeurtenis worden veroorzaakt, maar zullen over het algemeen worden veroorzaakt door gebeurtenissen die geleidelijk en herhaaldelijk plaatsvinden (met andere woorden: een ontwikkeling).¹³¹

In de academische literatuur wordt wel beargumenteerd dat waarden een inherente bestendigheid tegen verandering hebben en dat dus als uitgangspunt moet worden genomen dat veranderingen in waarden kortdurend van aard zijn.¹³² Onder bepaalde omstandigheden kan een initiële waardenverandering echter toch worden behouden en kan een kortdurende waardenverandering dus alsnog overgaan in een langdurige waardenverandering.¹³³ Ook hier zal weer een subjectieve grens (tussen kortdurend en langdurig) moeten worden getrokken en zullen grijstinten (kortdurend noch langdurig) blijven bestaan. Het uitgangspunt van tijdelijkheid is niet alleen van belang voor theoretisch, maar ook voor empirisch onderzoek. Bij het bestuderen van waardenveranderingen is het hanteren van de juiste (tijd)schaal van groot belang: afhankelijk van het gehanteerde criterium zal immers pas na meerdere jaren – of zelfs decennia – kunnen worden vastgesteld of een initiële waardenverandering behouden is gebleven.¹³⁴ In veel studies is de mate van tijdelijkheid van de waardenverandering – onder meer vanwege de beperkte schaal van het onderzoek – onduidelijk. Het eerdergenoemde criterium van geleidelijke en herhaaldelijke gebeurtenissen lijkt in deze gevallen het meeste houvast te bieden.

Ook voor dit onderscheid geldt dat het weliswaar niet altijd even zuiver valt te maken, maar het desalniettemin nuttig is vanuit praktisch oogpunt. Ook hier staat het belang voor het instituut van de rechtspraak voorop. Bij dit onderscheid is verdedigbaar dat vooral langdurige veranderingen voor de rechtspraak relevant zijn – al wil dit niet zeggen dat kortdurende veranderingen volledig buiten beschouwing kunnen of zullen worden gelaten.¹³⁵

130 Zie Russo e.a. 2022, p. 695.

131 Zie Bardi & Goodwin 2011, p. 276; Russo e.a. 2022, p. 695. In dit verband wordt ook wel gesproken van enerzijds een *cyclisch* en anderzijds een *cumulatief* karakter, zie De Valk 1983, p. 1195.

132 Zie Bardi & Goodwin 2011, p. 275-276.

133 Zie Bardi & Goodwin 2011, p. 276.

134 Zie Manfredo e.a. 2016, p. 777.

135 Zie ook par. 5.3.3.

3.3.3 Overige onderscheidingen

Naast de hiervoor besproken vierdeling – een belangrijk uitgangspunt voor het verdere onderzoek – zijn er nog enkele aanvullende onderscheidingen een korte bespreking waard.

Allereerst kan men onderscheid maken tussen *veronderstelde* waardenveranderingen enerzijds en *vastgestelde* waardenveranderingen anderzijds. Omstandigheden kunnen aanleiding vormen om een bepaalde waardenverandering te veronderstellen. Zo kan bijvoorbeeld worden verondersteld dat een afname in het aantal vrijwilligers is gebaseerd op een afname in onbaatzuchtigheid, of dat een toename in internationale conflicten zal leiden tot een toename in conservatieve waarden. Voor het daadwerkelijk vaststellen van deze waardenveranderingen is echter empirisch onderzoek vereist. Veronderstelde waardenveranderingen zijn niet onbelangrijk, maar onvoldoende onderbouwd om het onderhavige onderzoek op te baseren. Bij de bespreking van recente en actuele waardenveranderingen zal dan ook de nadruk liggen op vastgestelde waardenveranderingen. Wel kan in het verlengde van deze vastgestelde veranderingen worden gespeculeerd over vergelijkbare veranderingen die vooralsnog slechts worden verondersteld. Zo kan een vastgestelde waardenverandering in reactie op de ene crisis (bijvoorbeeld de pandemie) een indicatie vormen voor een vergelijkbare – maar nog niet vastgestelde – waardenverandering in reactie op een andere crisis (bijvoorbeeld de woningnood). Bovendien kunnen veronderstellingen over waardenveranderingen inspiratie vormen voor doelgerichte empirische studies in de toekomst.

Daarnaast kan men onderscheid maken tussen *absolute* waardenveranderingen enerzijds (waarbij een of meerdere waarden op zichzelf toe- of afnemen in belang) en *relatieve* waardenveranderingen anderzijds (waarbij enkele of meerdere waarden verschuiven in belang ten opzichte van elkaar).¹³⁶ Hoewel beide soorten veranderingen in de beschikbare empirische studies vertegenwoordigd zijn, lijkt de academische aandacht voor absolute waardenveranderingen beduidend groter. Tot slot kan men nog onderscheid maken tussen *abstracte* en *concrete* waardenveranderingen (veranderingen die op abstract niveau of in concrete situaties plaatsvinden)¹³⁷ en tussen *interne* en *externe* waardenveranderingen (veranderingen die uit eigen beweging of invloed van buitenaf voortkomen).¹³⁸

136 Zie Foad, Maio & Hanel 2021, p. 691.

137 Zie Russo e.a. 2022, p. 708.

138 Zie Foad, Maio & Hanel 2021, p. 690.

3.4 Welke veranderingen in waarden vinden er momenteel plaats?

3.4.1 Veranderingen vaststellen

Zoals aangegeven zal bij de bespreking van recente en actuele waardenveranderingen de nadruk liggen op *vastgestelde* veranderingen. Dit roept de vraag op hoe waardenveranderingen zoal kunnen worden vastgesteld. In de academische literatuur is in dit verband gewezen op drie methoden: een experiment, een voor- en nameting en een longitudinale studie.¹³⁹ Bij een experiment worden kortdurende waardenveranderingen gesimuleerd en gemeten in een laboratorium. Zo is bijvoorbeeld door middel van een experiment onderzocht of het opwekken van altruïsme kan leiden tot grotere bereidheid tot vrijwilligerswerk.¹⁴⁰ Bij een voor- en nameting worden waardenveranderingen vastgesteld op basis van twee meetmomenten, veelal voorafgaand aan en na afloop van een bepaalde gebeurtenis. Zo is bijvoorbeeld door middel van een voor- en nameting onderzocht welke waardenveranderingen het volgen van een MBA-opleiding teweegbrengt.¹⁴¹ Bij een longitudinale studie, tot slot, worden deelnemers langere tijd gevolgd om het verloop van waardenveranderingen vast te leggen. Zo is bijvoorbeeld door middel van een longitudinale studie onderzocht of en in hoeverre Poolse migranten hun waarden aanpassen aan hun nieuwe leefomgeving in Groot-Brittannië.¹⁴²

Hoewel alle drie deze methoden zijn vertegenwoordigd in de beschikbare empirische studies, wordt vooral vaak gebruikgemaakt van een tussenvorm. In de meeste studies worden meerdere meetpunten gehanteerd, al dan niet in combinatie met een bepaalde gebeurtenis, maar zonder specifieke respondenten te volgen.¹⁴³ Hierbij wordt veelal gebruikgemaakt van publiek beschikbare gegevens uit databases als de *European Social Survey* of de *World Values Survey*.

In de academische literatuur is daarnaast nog een noemenswaardig alternatief voor deze gangbare methoden geopperd: vaststelling van waardenveranderingen door middel van zelfrapportage. Bij deze methode wordt respondenten gevraagd om zelf een inschatting te geven van hun waarden in het verleden, het heden en de

139 Zie Leijen, Van Herk & Bardi 2022, p. 1-2.

140 Arieli, Grant & Sagiv 2014.

141 Krishnan 2008.

142 Bardi e.a. 2014.

143 Deze methode heeft elementen van zowel een voor- en nameting als een longitudinale studie en is in feite een vorm van (meervoudig) cross-sectioneel onderzoek.

toekomst.¹⁴⁴ Zoals bij gesubjectieerde maatschappelijke waarden de perceptie van maatschappelijkheid vooropstaat,¹⁴⁵ staat hier de perceptie van verandering voorop. Ook hier zou men dus de terminologie *gesubjectieerde* waardenverandering – ten opzichte van de *geobjectiveerde* waardenveranderingen die met de meer gangbare methoden worden gemeten – kunnen hanteren. Deze alternatieve methode heeft zowel fundamentele voordelen (waardenveranderingen kunnen vanuit een ander perspectief worden belicht) als praktische voordelen (waardenveranderingen kunnen met slechts één meting in kaart worden gebracht), maar kent ook risico's, waaronder de zogenaamde '*end of history illusion*', waarbij verschillen tussen verleden en heden over het algemeen groter worden ingeschat dan verschillen tussen heden en toekomst.¹⁴⁶

3.4.2 Ijking en vergelijking

Zoals uit de hiervoor genoemde methoden blijkt, impliceert een verandering steeds een vergelijking tussen ten minste twee momenten.¹⁴⁷ Dit roept de vraag op welke meetmomenten er in dit onderzoek moeten – en zullen – worden gehanteerd. Het selecteren van het *laatste* meetmoment levert weinig problemen op: ter bevordering van de actualiteit van het onderzoek is dit meetmoment bij voorkeur zo recent mogelijk. Het selecteren van het *eerste* meetmoment is echter minder eenvoudig. Ten opzichte van wanneer moeten de relevante waardenveranderingen precies worden onderzocht? Met andere woorden: welk moment vormt voor het onderhavige onderzoek het ijk- en vergelijkpunt?

Zoals aangegeven ligt in het vervolg van het onderzoek de focus op *collectieve* en *langdurige* waardenveranderingen, waarvoor *maatschappelijke ontwikkelingen* veelal de aanleiding vormen.¹⁴⁸ Het ligt daarom voor de hand om het eerste meetmoment vooraf te laten gaan aan belangrijke maatschappelijke ontwikkelingen, waaronder in ieder geval belangrijke veranderingen op sociaal, politiek, economisch en technologisch gebied. In een maatschappij die voortdurend in beweging is, is het

144 Zie Foad, Maio & Hanel 2021. Hierbij kan gebruik worden gemaakt van zowel een algemeen geformuleerde vraagstelling ('in het verleden' en 'in de toekomst') als een specifiek geformuleerde vraagstelling ('tien jaar geleden' en 'over tien jaar'), zie Foad, Maio & Hanel 2021, p. 698.

145 Zie par. 2.4.1.

146 Zie Quoidbach, Gilbert & Wilson 2013; Foad, Maio & Hanel 2021, p. 691 en p. 701.

147 Bij de methode zelfrapportage wordt deze vergelijking niet door de onderzoeker, maar door de respondent zelf gemaakt.

148 Zie par. 3.3.1 en par. 3.3.2.

bepalen van (de meest) belangrijke maatschappelijke ontwikkelingen echter geen eenvoudige opgave.

Om een globaal overzicht te kunnen opstellen, kan allereerst aansluiting worden gezocht bij overheidspublicaties op zowel nationaal als supranationaal niveau. De voorkeur gaat hierbij uit naar publicaties die maatschappelijke ontwikkelingen rechtstreeks relateren aan (veranderingen in) waarden. Dit geldt bijvoorbeeld voor het rapport *Atlas of European Values* van de Europese Commissie, daterend van 2022, waarin veranderende waarden in turbulente tijden centraal staan.¹⁴⁹ Volgens deze publicatie bestaan de belangrijkste Europese ontwikkelingen sinds 1980 uit onder meer het begin van de digitalisering, de val van de Berlijnse Muur, de opkomst van multiculturalisme, de toenemende vergrijzing, uitbreiding van de Europese Unie, de economische recessie, de vluchtelingencrisis, het klimaatakkoord, de Brexit, de COVID-19-pandemie en de Russische inval in Oekraïne.¹⁵⁰ Een vergelijkbare publicatie met een Nederlandse – in plaats van Europese – focus lijkt te ontbreken. Wel kunnen aanknopingspunten worden gevonden in het rapport *Een samenleving in beweging* van het Nationaal Archief, daterend van 2016, waarin voor een vergelijkbare periode de belangrijkste maatschappelijke ontwikkelingen worden besproken.¹⁵¹ Tot de maar liefst tweehonderd besproken trends behoren onder meer digitalisering, medicalisering, huishoudensverduunning, kraakbeweging, toenemend drugsgebruik, georganiseerde criminaliteit, emancipatie, vrijetijdsaanbod, privatisering, de aidsepidemie, juridische liberalisering, arbeidsmarktflexibilisering, stijgend opleidingsniveau, opkomst computer, stijgende woonlasten, opkomst internet, opkomst mobiele telefonie, Europeanisering, verengelsing, terrorisme, monetaire unie, populisme en marktwerking. Voor de afgelopen tien jaar lijkt een vergelijkbaar overzicht afkomstig van de overheid (vooralsnog) te ontbreken. Onafhankelijke adviesbureaus wijzen – in aanvulling op het voornoemde – onder meer op sociale media, dalende geboortecijfers, circulaire economie, arbeidskrapte, woningnood en kunstmatige intelligentie als belangrijke recente en/of actuele maatschappelijke ontwikkelingen.¹⁵² Op basis van deze bronnen lijken de (meest)

149 Zie Halman e.a. 2022, afkomstig van de Europese Commissie.

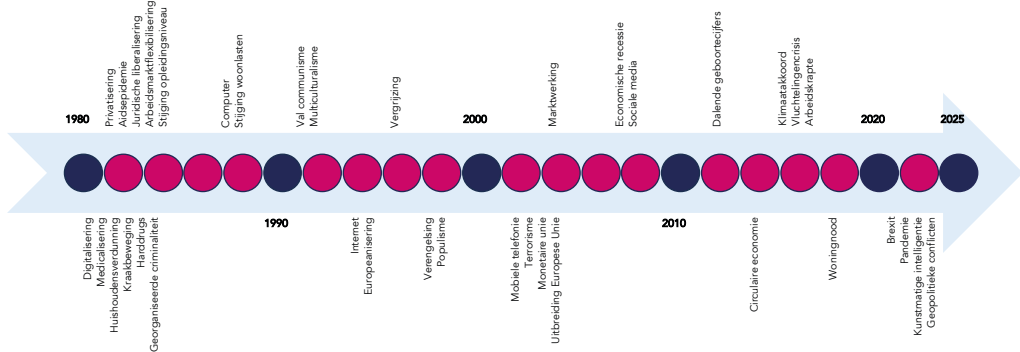
150 Zie Halman e.a. 2022, p. 7.

151 Zie Nationaal Archief 2016.

152 Zie bijv. 'Maatschappelijke trends', thaeis.nl.

Waarden en verandering

belangrijke maatschappelijke ontwikkelingen van de afgelopen halve eeuw als volgt te kunnen worden samengevat en weergegeven:¹⁵³

De volgende opgave – het selecteren van het ijk- en vergelijkpunt – is evenmin eenvoudig. Ter bevordering van de toekomstbestendigheid van het onderzoek, zal als criterium worden gehanteerd niet zozeer welke ontwikkelingen het meest belangrijk *zijn* geweest, maar welke ontwikkelingen naar verwachting het meest belangrijk *zullen zijn*. Met andere woorden: van welke van de genoemde maatschappelijke ontwikkelingen kan worden verwacht dat deze in de toekomst het meest van belang zullen blijven of worden?

Om deze vraag te beantwoorden kan wederom aansluiting worden gezocht bij nationale en supranationale overheidspublicaties. Op Europees niveau kunnen aanknopingspunten worden gevonden in verschillende Eurobarometers, afkomstig van de Europese Commissie en/of het Europees Parlement, waaronder het rapport

153 Hierbij dienen echter wel verschillende kanttekeningen te worden geplaatst. Ten eerste geldt voor de *langdurigheid* dat sommige gesuggereerde ontwikkelingen in feite meer incidenten zijn waarvan de langetermijneffecten nog moeten blijken (zoals de pandemie) en andere ontwikkelingen wel degelijk langdurig zijn, maar hier worden weergegeven in de vorm van een kenmerkend incident (zoals het klimaatakkoord). Ten tweede is bij sommige ontwikkelingen de term *opkomst* of *toename* weggelaten ter bevordering van de leesbaarheid. Ten derde is ervoor gekozen om te focussen op feitelijke ontwikkelingen, en gesuggereerde *sentimenten* (zoals onveiligheidsgevoel of onrechtbewustzijn) buiten beschouwing te laten. Tot slot levert het afbreken van de tijdlijn – zowel bij het begin als het eind – onvermijdelijk *clusters* van relevante ontwikkelingen op.

Future of Europe uit 2021, het rapport *Key Challenges of our Times* uit 2022 en het rapport *EU challenges and priorities* uit 2023, 2024 en 2025. Uit deze rapporten komen onder meer klimaatverandering, (internationale) veiligheid, immigratie, sociale (on)gelijkheid, bestaanszekerheid, gezondheid en energievoorziening als toekomstprioriteiten naar voren. Op nationaal niveau kunnen aanknopingspunten worden gevonden in verschillende overheidsrapporten, waaronder het rapport *Perspectief op brede welvaart in 2040* van de Sociaal-Economische Raad uit 2024, het rapport *Kiezen voor later* van het Centraal Planbureau uit 2024 en het *Meerjarenprogramma 2024-2028* van het Centraal Bureau voor de Statistiek uit 2023.¹⁵⁴ Uit deze rapporten komen onder meer vergrijzing, migratie, arbeidskrachte, woningnood, sociale (on)gelijkheid, digitalisering, technologisering, innovatie, globalisering, geopolitieke verhoudingen, klimaatverandering, circulaire economie en pandemische paraatheid als belangrijke toekomsttrends naar voren. Aanvullend wijzen onafhankelijke adviesbureaus op onder meer artificiële intelligentie en verstedelijking als toekomstige trends.¹⁵⁵ Op basis van deze bronnen lijken in ieder geval klimaatverandering, internationale veiligheid, demografische veranderingen, bestaanszekerheid, en digitalisering en/of technologisering als (meest) belangrijke toekomstige maatschappelijke ontwikkelingen te kunnen worden gekwalificeerd. Deze ontwikkelingen corresponderen voor een groot deel met maatschappelijke ontwikkelingen die in het afgelopen decennium zijn ingezet, toegenomen of gewijzigd.¹⁵⁶ Dit betekent dat met een eerste meetpunt grofweg tien jaar geleden de (meest) belangrijke maatschappelijke ontwikkelingen lijken te worden ondervangen.¹⁵⁷ In dit onderzoek zal dan ook, zoals hier weergegeven, het jaar 2015 als ijk- en vergelijkpunt worden gehanteerd.¹⁵⁸

154 Zie SER 2024, CPB 2024 en CBS 2023

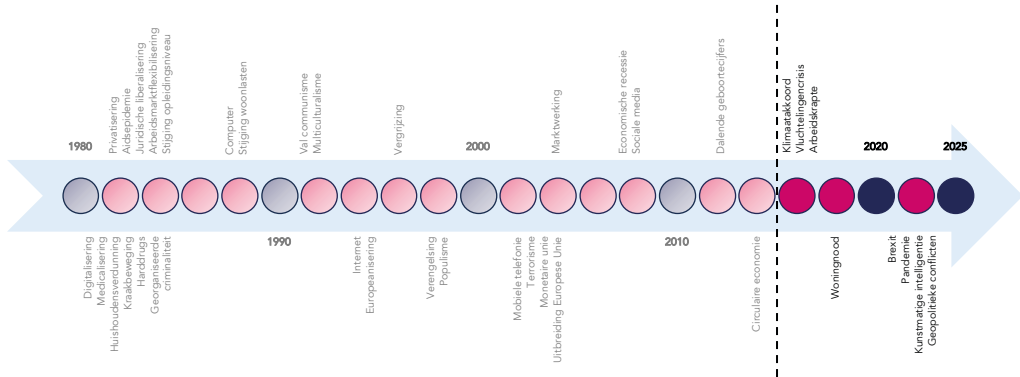
155 Zie bijv. Verwachtingen over Nederland in 2040, toekomstnederland2040.nl.

156 Dit lijkt in ieder geval te gelden voor klimaatverandering en internationale veiligheid. Hoewel demografische veranderingen, bestaanszekerheid en digitalisering/technologisering al (veel) langer spelen, worden ze vooral in combinatie met meer actuele ontwikkelingen – immigratie, woningnood en kunstmatige intelligentie – als toekomstige trends gepresenteerd.

157 De verwevenheid tussen vroegere en toekomstige trends maakt dat deze strategie een zeker risico op tunnelvisie met zich meebrengt, waardoor mogelijk belangrijke maatschappelijke ontwikkelingen worden gemist. Dit risico is echter inherent aan toekomstgerelateerde thema's en kan dus niet geheel worden vermeden.

158 Ook hier is ervoor gekozen om te focussen op feitelijke ontwikkelingen en gesuggereerde sentimenten (zoals antidemocratisch gedachtegoed) buiten beschouwing te laten.

Waarden en verandering

Het doel is, met andere woorden, om vast te stellen welke waardenveranderingen er in Nederland hebben plaatsgevonden tussen enerzijds 2015 en anderzijds 2025, bij voorkeur met bijzondere aandacht voor maatschappelijke ontwikkelingen gerelateerd aan klimaatverandering, internationale veiligheid, immigratie, woningnood en kunstmatige intelligentie. Empirische studies met exact deze geografische, temporele en inhoudelijke afbakening zijn echter niet of nauwelijks voorhanden. Om deze waardenveranderingen in kaart te krijgen, zal een doelgerichte empirische studie moeten worden uitgezet. Het laatste meetmoment (anno 2025) zal bij een dergelijke studie geen problemen opleveren; het eerste meetmoment (anno 2015) kan wellicht worden ondervangen door gebruikmaking van publiek beschikbare gegevens uit databases en/of zelfrapportage van respondenten. Voorafgaand aan het uitzetten van een dergelijke studie kan – zoals besproken¹⁵⁹ – aansluiting worden gezocht bij waardenveranderingen uit reeds beschikbare empirische studies die geografisch, temporeel en/of inhoudelijk vergelijkbaar zijn. Zo kan alsnog een vermoeden van Nederlandse waardenveranderingen tussen 2015 en 2025 worden uitgesproken, al zal dit met terughoudendheid en zorgvuldigheid moeten worden gedaan.

3.4.3 Vastgestelde veranderingen

Voor het vaststellen van veranderingen is aldus allereerst aansluiting gezocht bij reeds beschikbare empirische studies naar waardenveranderingen. Bij de selectie van deze studies is het streven verzadiging, en niet zozeer volledigheid, geweest. In totaal zijn ruim negentig wetenschappelijke artikelen bestudeerd, waarin meer dan

159 Zie par. 3.3.3.

honderd empirische studies worden besproken.¹⁶⁰ Deze studies hebben een veelheid en variëteit aan belangwekkende bevindingen opgeleverd, welke ter illustratie kort zullen worden aangestipt.

Veel aandacht gaat uit naar waardenveranderingen die worden veroorzaakt door leeftijdstoename, zowel tijdens de jeugd als tijdens volwassenheid. Opgroeien wordt veelal in verband gebracht met een toename in verandering, individualisme, gedrevenheid en vermaak.¹⁶¹ Zo legden Cieciuch en collega's ruim 800 Poolse schoolkinderen tussen de zeven en 11 jaar oud in drie jaar tijd drie keer een visuele versie van een waardentest voor; zij vonden in alle leeftijdsgroepen een toenemende bereidheid tot verandering.¹⁶² Ook de rol van de opvoedstijl van ouders is in dit verband onderzocht en wordt met een breed scala aan contextafhankelijke waardenveranderingen in verband gebracht.¹⁶³ Zo legden Kasser en collega's een waardentest voor aan Amerikaanse 31-jarigen waarvan maar liefst 26 jaar eerder was vastgesteld aan welke opvoedstijl zij werden blootgesteld; zij vonden onder meer een negatief verband tussen een restrictieve opvoedstijl tijdens de jeugd en het relatieve belang van zelfbeschikking tijdens volwassenheid.¹⁶⁴ Het spiegelbeeldige effect van het ouderschap op ouders is met een toename in behoud in verband gebracht.¹⁶⁵ Zo legden Lönngqvist en collega's Finse aanstaande ouders een waardentest voor, zowel tijdens de prille zwangerschap als enkele maanden na de geboorte van het eerste kind; zij vonden een toename in conservatieve waarden onder moeders, maar niet onder vaders.¹⁶⁶ Ouderdom wordt tot slot – in contrast met opgroeien – juist veelal in verband gebracht met een toename in behoud, collectivisme, onbaatzuchtigheid

160 Voor een overzicht, zie tabel III in de bijlagen.

161 Zie o.a. Bardi e.a. 2009; Cieciuch, Davidov & Algesheimer 2016; Daniel & Benish-Weisman 2019; en Daniel, Misgav & Chomsky 2024, waarin onder meer toenames in macht, prestatie, hedonisme, zelfbeschikking en progressie en afnames in benevolentie, universalisme, traditie en conservatie worden geconstateerd.

162 Cieciuch, Davidov & Algesheimer 2016.

163 Zie o.a. Boehnke, Hadjar & Baier 2007; Flouri 2004; Kasser, Koestner & Lekes 2002; en Knafo e.a. 2012.

164 Kasser, Koestner & Lekes 2002.

165 Zie Lönngqvist, Leikas & Verkasalo 2018.

166 Lönngqvist, Leikas & Verkasalo 2018.

en verantwoordelijkheid.¹⁶⁷ Zo legde Hoogland achttien Amerikaanse ouderen tussen de 62 en 85 jaar tijdens groepsinterviews vragen voor over de ontwikkeling van hun waarden; zij vond onder meer een toenemend belang van zelfoverstijging.¹⁶⁸

Naast leeftijdstoename gaat ook veel aandacht uit naar waardenveranderingen die worden veroorzaakt door verschillende levenservaringen. Zowel het volgen van een opleiding als het starten van een carrière wordt regelmatig in verband gebracht met een toename in gedrevenheid en individualisme en een afname in onbaatzuchtigheid.¹⁶⁹ Zo legden Sheldon en Krieger meermaals een vragenlijst over extrinsieke en intrinsieke waarden voor aan Amerikaanse rechtenstudenten, op de eerste studiedag en gedurende de eerste twee jaar van de opleiding; zij vonden onder meer een toename in het belang van een positief voorkomen en een afname in het belang van bijdragen aan de gemeenschap.¹⁷⁰ Daarnaast is er ook aandacht voor meer specifieke levenservaringen. Uitzending op een militaire missie is in verband gebracht met een toename in behoud en verantwoordelijkheid en een afname in collectivisme en gedrevenheid,¹⁷¹ ervaring met medische tegenspoed eveneens met een afname in gedrevenheid¹⁷² en migratie – net als opvoedstijl – met een breed scala aan contextafhankelijke waardenveranderingen.¹⁷³ Zo legden Murphy en Anderson Japanse piloten tijdens hun opleiding in de Verenigde Staten vier keer een waardentest voor, vanaf de eerste week na aankomst in de Verenigde Staten tot een

167 Zie o.a. Dobewall, Tormos & Vauclair 2017; Fung e.a. 2016; Gouveia e.a. 2015; Hoogland 2015; Leijen, Van Herk & Bardi 2022; Robinson 2013; Smallenbroek e.a. 2023; Tulviste, Kall & Rämmer 2017; en Vecchione e.a. 2016, waarin onder meer toenames in conservatie, universalisme, harmonie, veiligheid, traditie, conformiteit en zelfoverstijging en afnames in progressie, prestatie, stimulatie, hedonisme en zelfbevordering worden geconstateerd.

168 Hoogland 2015.

169 Voor opleiding, zie o.a. Bardi e.a. 2009; Gandal e.a. 2005; Krishnan 2008; en Sheldon & Krieger 2004, waarin onder meer toenames in hedonisme, stimulatie en macht en een afname in benevolentie worden geconstateerd. Voor carrière, zie o.a. Jin & Rounds 2012 en Lechner e.a. 2017, waarin een toename in individualisme en andere extrinsieke waarden wordt geconstateerd.

170 Sheldon & Krieger 2004.

171 Zie Sundberg 2016, waarin een afname in prestatie wordt geconstateerd; en Zimmermann e.a. 2014, waarin verminderd universalisme en vermeerderde conformiteit wordt geconstateerd.

172 Zie Bleidorn, Schwaba & Hopwood 2021, waarin een afname in sociale erkenning wordt geconstateerd.

173 Zie o.a. Bardi e.a. 2014; Goodwin, Polek & Bardi 2012; Lönnqvist, Jasinskaja-Lahti & Verkasalo 2011; Lönnqvist, Jasinskaja-Lahti & Verkasalo 2013; en Murphy & Anderson 2003.

jaar na terugkomst in Japan; zij vonden aanwijzingen voor aanpassing van waarden aan de Amerikaanse cultuur.¹⁷⁴

Opvallend is ook de aandacht voor waardenveranderingen die worden veroorzaakt door collectieve tegenspoed. Onderzocht is onder meer het effect van de coronapandemie, de dreiging of verwezenlijking van terrorisme, het uitbreken van oorlog, de financiële crisis en natuurrampen. Vrijwel al deze aanleidingen worden in verband gebracht met een toename in behoud, individualisme en hiërarchie en een afname in vermaak;¹⁷⁵ daarnaast wordt soms ook een toename in onbaatzuchtigheid geconstateerd.¹⁷⁶ Zo legden Verkasalo en collega's een waardentest voor aan Finse middelbare scholieren, zowel voor, vlak na als langer na de aanslagen op 11 september 2001; zij vonden een toenemend belang van veiligheid in de week na de aanslagen, maar een herstel van dit effect ongeveer een maand na de aanslagen.¹⁷⁷ Daniel en collega's legden een waardentest voor aan Israëlische jongeren tijdens en na afloop van de Israëliisch-Libanese oorlog; zij vonden eveneens een toenemend belang van angstgedreven waarden, maar (nog) geen herstel van dit effect anderhalve maand na de wapenstilstand.¹⁷⁸ Sorthaix en collega's gebruikten gegevens uit de *European Social Survey* om een vergelijking te maken tussen waarden van Europese jongvolwassenen voor en na de kredietcrisis van 2008; zij vonden de sterkste verandering in het toenemend belang van altruïsme.¹⁷⁹

174 Murphy & Anderson 2003.

175 Voor de pandemie, zie o.a. Bojanowska e.a. 2021; Bonetto e.a. 2021; Daniel e.a. 2021; Hannes, Schiffer & Von Nitzsch 2024; Reeskens e.a. 2021; en Sneddon e.a. 2022, waarin onder meer toenames in conservatie, conformiteit, bescheidenheid, zelfbeschikking, onafhankelijkheid, privacy en leiderschap en afnames in progressie, hedonisme, milieuwaarden en zelfversterking worden geconstateerd. Voor terrorisme, zie o.a. Ciuk 2015; Konty, Duell & Joireman 2004; Murphy, Gordon & Mullen 2004; Veréb, Nobre & Farhangmehr 2018; en Verkasalo, Goodwin & Bezmenova 2006, waarin onder meer toenames in conservatie, veiligheid en zelfbevordering en afnames in gedrevenheid, stimulatie en vermaak worden geconstateerd. Voor oorlog, zie Daniel e.a. 2013, waarin een toename in angstgedreven waarden (macht, veiligheid, conformiteit, traditie) en een afname in angstvrije waarden (hedonisme, stimulatie, zelfbeschikking, universalisme en benevolentie) wordt geconstateerd.

176 Zie o.a. Li e.a. 2013; Reeskens & Vandecasteele 2017; en Sorthaix e.a. 2019, waarin bij natuurrampen en financiële crises een toename in altruïsme, benevolentie en zelfversterking wordt geconstateerd.

177 Verkasalo, Goodwin & Bezmenova 2006.

178 Daniel e.a. 2013.

179 Sorthaix e.a. 2019.

Tot slot gaat ook aandacht uit naar waardenveranderingen die worden veroorzaakt door bredere patronen als tijdsgeslacht, politiek klimaat, welvaartsniveau, regimeverandering, globalisering of een combinatie van meerdere factoren. Ook deze aanleidingen worden met een breed scala aan waardenveranderingen in verband gebracht. Over het algemeen wordt de huidige tijdsgeslacht, het huidige politieke klimaat en het huidige welvaartsniveau in verband gebracht met individualisme, verandering en vermaak.¹⁸⁰ Zo gebruikten Taras en collega's een meta-analyse van ruim 450 empirische studies om de ontwikkeling van waarden in bijna vijftig landen en regio's te vergelijken; zij vonden in Nederland tussen 1980 en 2000 onder meer een afname in machtsafstand, een toename in individualisme en een afname in onzekerheidsvermijding.¹⁸¹ Er worden echter ook regelmatig tegenovergestelde trends – zoals een toename in behoud – geconstateerd.¹⁸² Zo gebruikten Puohiniemi en Verkasalo gegevens uit een vijftal studies onder Finse burgers tussen 1991 en 2015 om de ontwikkeling van waarden te vergelijken; zij vonden onder meer een toenemend belang van veiligheid sinds 2005.¹⁸³

Vastgestelde veranderingen zijn, zoals besproken, in het bijzonder relevant wanneer ze overlap vertonen met het geografisch, temporeel en/of inhoudelijk bereik van het onderhavig onderzoek.¹⁸⁴ Dit geldt slechts voor een beperkt aantal bevindingen, die nadere bespreking verdienen.

Twee studies uit 2022 en 2024 beschrijven waardenveranderingen in Nederland als gevolg van *leeftijdstoename* en zijn daarmee geografisch en temporeel (maar in mindere mate inhoudelijk) vergelijkbaar met het onderhavig onderzoek. In deze studies wordt *leeftijdstoename* in verband gebracht met een toename in universalisme en zelfbeschikking en een afname in stimulatie en hedonisme.¹⁸⁵

180 Zie o.a. Inglehart & Baker 2000; Inglehart & Norris 2019; Sieben 2019; en Taras, Steel & Kirkman 2011, waarin onder meer toenames in liberalisme, individualisme, tolerantie, vertrouwen, wereldse waarden en zelfuitingswaarden en afnames in autoritarisme, conservatie, hiërarchie en religiositeit worden geconstateerd.

181 Taras, Steel & Kirkman 2011.

182 Zie bijv. Ballard-Rosa, Jensen & Scheve 2021; en Grasso e.a. 2019, waarin een toename in autoritarisme wordt geconstateerd; en Puohiniemi & Verkasalo 2020, waarin een toename in veiligheid wordt geconstateerd.

183 Puohiniemi & Verkasalo 2020.

184 Zie par. 3.4.2.

185 Leijen, Van Herk & Bardi 2022; Smallenbroek & Stanciu 2024. Wat betreft de vraag of sprake is van levensloopeffecten of van generatie-effecten komen de artikelen tot verschillende conclusies.

Een studie uit 2021 beschrijft waardenveranderingen in Nederland als gevolg van de *coronapandemie* en is daarmee eveneens geografisch en temporeel (maar in mindere mate inhoudelijk) vergelijkbaar. In deze studie wordt de coronapandemie in verband gebracht met een toename in belang van privacy en leiderschap en een afname in wenselijkheid van overheidsingrijpen.¹⁸⁶ Drie studies uit 2017 en 2019 beschrijven waardenveranderingen in Europa als gevolg van *financiële tegenspoed* en zijn dus zowel geografisch (in brede zin), temporeel als inhoudelijk vergelijkbaar. In deze studies wordt financiële tegenspoed in verband gebracht met een toename in behoud, veiligheid, traditie en benevolentie en een afname in hedonisme, stimulatie en zelfbeschikking.¹⁸⁷ Twee studies uit 2019 en 2021 naar waardenveranderingen in Europa als gevolg van *politiek klimaat* zijn eveneens zowel geografisch (in brede zin), temporeel als inhoudelijk vergelijkbaar, maar komen tot tegenstrijdige bevindingen:¹⁸⁸ volgens de eerste studie zorgen maatschappelijke ontwikkelingen voor een toenemende kloof tussen conservatieve oudere generaties en liberale jongere generaties;¹⁸⁹ volgens de tweede studie liggen de veronderstelde waardenverschillen tussen generaties echter een stuk genuanceerder.¹⁹⁰

De meeste overlap met het onderhavig onderzoek – zowel geografisch, temporeel als inhoudelijk – vertonen enkele recente Nederlandse studies naar waardenveranderingen als gevolg van *tijdsgeest*. In een meta-studie uit 2018 wordt onder Nederlandse respondenten in de periode tussen 1981 en 2014 een toename in individualisme en een afname in plezier en vertrouwen gevonden.¹⁹¹ In een zestal studies uit 2019 en 2022 worden waardenveranderingen in de periode tussen 1981 en 2017 aan de hand van gegevens uit de *European Values Study* belicht vanuit verschillende lenzen, waaronder ethiek en solidariteit.¹⁹² In deze studies worden onder meer toenames in permissiviteit en gelijkwaardigheid, afnames in religiositeit en betrokkenheid en een vermindering van polarisering gevonden. Andere bevindingen lijken meer genuanceerd te liggen: zo wordt, afhankelijk van het gehanteerde ijk-

186 Reeskens e.a. 2021.

187 Sortheix e.a. 2019; Reeskens & Vandecasteele 2017; Tormos, Vaclair & Dobewall 2017.

188 Inglehart & Norris 2019; Schäfer 2021; het tweede artikel vormt een (kritische) reactie op het eerste.

189 Inglehart & Norris 2019.

190 Schäfer 2021.

191 Zie Beugelsdijk & Welzel 2018.

192 Sieben 2019; Muis, Reeskens & Sieben 2019; Muis e.a. 2019; Lubbers & Scheepers 2019; Roosma 2019; Gielen & Muis 2022.

en vergelijkpunt, in verschillende studies ofwel een toename ofwel een afname in tolerantie gevonden.¹⁹³

Bij voornoemde bevindingen kunnen – en moeten – echter wel enkele kanttekeningen worden geplaatst. De betreffende empirische studies kennen de nodige beperkingen, onder andere met betrekking tot:

- afbakening: ondanks de veelheid en variëteit aan studies, blijft het nodige aan mogelijke aanleidingen buiten beschouwing, waardoor wellicht relevante waardenveranderingen over het hoofd worden gezien; met name neutrale en/of positieve aanleidingen tot waardenveranderingen blijven – ten opzichte van negatieve aanleidingen tot waardenveranderingen – onderbelicht;
- methodologie: de studies hebben niet zelden methodologische beperkingen, waardoor vraagtekens kunnen worden geplaatst bij de betrouwbaarheid en generaliseerbaarheid van de geconstateerde waardenveranderingen;¹⁹⁴
- vertaling: de studies verschillen sterk in gehanteerde terminologie en niveau van abstractie, waardoor zowel onderlinge vergelijkingen als overkoepelende conclusies onvermijdelijk subjectieve elementen bevatten;¹⁹⁵
- verklaring: voornoemde bevindingen worden gelinkt aan veel verschillende, soms tegenstrijdige theorieën, waardoor achterliggende oorzakelijke verbanden niet of nauwelijks zijn vast te stellen;¹⁹⁶
- consistentie: veel van genoemde bevindingen worden tegengesproken door ten minste een of enkele afwijkende of zelfs tegenstrijdige studies, waardoor zowel

193 In Sieben 2019 wordt een *toename* in tolerantie geconstateerd in de periode tussen 1981 en 2017, in Muis, Reeskens & Sieben 2019 wordt een *afname* in tolerantie geconstateerd in de periode tussen 1999 en 2008. Van vergelijkbare aard wordt in Sieben 2019 een *toename* in vertrouwen geconstateerd in de periode tussen 1981 en 2017 en in Muis, Reeskens & Sieben 2019 een (kleine) *afname* in vertrouwen in de periode tussen 2008 en 2017.

194 Zo moeten veel studies volstaan met kleine en/of niet-representatieve steekproeven en/of suboptimale meetmethoden om waardenveranderingen in kaart te brengen.

195 Zo zijn onder meer de tien basiswaarden van Schwartz, de overkoepelende dimensies van Schwartz, de zes culturele dimensies van Hofstede, de twee culturele dimensies van Hofstede, maar ook de waarden uit de theorieën van Rokeach en Spranger vertegenwoordigd in de verschillende studies. Voor een voorbeeld van een (subjectieve) vertaling, zie bijv. Hannes, Schiffer & Von Nitzsch 2024.

196 Zo kunnen bijvoorbeeld waardenveranderingen als gevolg van leeftijdstoename worden toegeschreven aan generatie-effecten, levensfase-effecten en/of leeftijdseffecten, zie Schwartz 2005, maar kan zelden met zekerheid worden vastgesteld welk van deze effecten precies is gemeten.

het bestaan, de richting als de sterkte van de waardenveranderingen kan worden betwist.¹⁹⁷

Ondanks deze beperkingen bieden de betreffende empirische studies interessante inzichten in de stabiliteit en flexibiliteit van waarden. Voor dit onderzoek zijn het echter niet zozeer de concrete constatering, maar de overkoepelende trends die het meest relevant zijn.

3.4.4 Trends en toepassing

Ondanks de grote diversiteit kunnen in de hiervoor genoemde bevindingen verschillende overkoepelende trends worden ontwaard. Deze trends vallen onder te verdelen in drie categorieën: trends gerelateerd aan de *oorzaken* van waardenveranderingen, trends gerelateerd aan de *veranderingen* zelf en trends gerelateerd aan de *gevolgen* van deze veranderingen.

Wat betreft de *oorzaken* van waardenveranderingen zijn twee trends het bespreken waard. Ten eerste is in meerdere studies steun gevonden voor verschillende vormen van *beïnvloeding*. Zo lijken waarden te kunnen veranderen onder invloed van onder meer opvoeding, leefomgeving, media, leiderschap, politiek, perceptie van tijd en zelfs het eigen gedrag.¹⁹⁸ Interessante bevindingen in dit kader zijn bijvoorbeeld dat waarden lijken mee te bewegen met de nationale politieke koers en de eigen politieke keuzes,¹⁹⁹ dat waarden lijken te veranderen met de ervaring van fundamentele tijdsdruk,²⁰⁰ en dat waarden na verloop van tijd in overeenstemming lijken te worden gebracht met eerder vertoond gedrag.²⁰¹ Ten tweede is in meerdere studies steun gevonden voor een zekere mate van *terugveren*. Zo lijken waarden na een initiële verandering als gevolg van een levensverandering of crisis na verloop

197 Zo zijn er studies die onder oudere respondenten juist een toename in vermaak vaststellen, zie Bardi e.a. 2009; die het volgen van een opleiding juist in verband brengen met een afname in gedrevenheid, zie Sheldon 2005; en die bij zowel de pandemie, terrorisme als natuurrampen géén significante waardenveranderingen vaststellen, zie Vecchione 2022; Frink, Rose & Canty 2004; en Rawluk e.a. 2016.

198 Voor opvoeding en leefomgeving zie par. 3.4.3. Voor media, zie bijv. Li e.a. 2013. Voor leiderschap, zie bijv. Berson & Oreg 2016; en Mulla & Krishnan 2011. Voor politiek, perceptie van tijd en eigen gedrag, zie volgende voetnoten.

199 Zie bijv. Hoff-Elmari e.a. 2014; Vecchione e.a. 2013.

200 Zie bijv. Hoogland 2015.

201 Zie bijv. Vecchione e.a. 2019.

van tijd terug te veren naar het oorspronkelijke uitgangspunt.²⁰² Een interessante bevinding in dit kader is bijvoorbeeld dat waarden die als gevolg van de coronauitbraak leken te veranderen, zich al voor het einde van de pandemie leken te herstellen.²⁰³

Wat betreft waardenveranderingen zelf zijn eveneens twee trends het bespreken waard. Ten eerste lijken verschillende studies het eerdergenoemde onderscheid tussen *angstgedreven* en *angstvrije waarden* te steunen.²⁰⁴ Zo lijken zowel individuele uitdagingen (zoals uitzending of migratie) als collectieve uitdagingen (zoals crises of economische achteruitgang) vergelijkbare veranderingen in waarden teweeg te brengen, waaronder toenames in hiërarchie, behoud en verantwoordelijkheid.²⁰⁵ Een interessante bevinding in dit kader is bijvoorbeeld dat toenemende inkomensongelijkheid lijkt te leiden tot toenemend conservatisme.²⁰⁶ Ten tweede is in enkele studies steun gevonden voor een verschil tussen zogenoemde *overeenstemmende* en *ontbrekende waarden*. Zo lijkt men in onderlinge interacties op twee tegengestelde manieren op elkaars waarden te kunnen reageren: in lijn met de waarden die de ander al bezit (overeenstemmende waarden) of juist in lijn met de waarden die de ander nog mist (ontbrekende waarden). Interessante bevindingen in dit kader zijn bijvoorbeeld dat ouders in reactie op het karakter van hun kind hun opvoeding met zowel overeenstemmende als ontbrekende waarden lijken vorm te geven;²⁰⁷ en dat kinderen andersom in volwassenheid met zowel overeenstemmende als ontbrekende waarden lijken te reageren op de opvoedstijl van hun ouders.²⁰⁸

202 Zie bijv. Lönnqvist, Jasinskaja-Lahti & Verkasalo 2013; Ciuk 2015; Verkasalo, Goodwin & Bezmenova 2006; Hannes, Schiffer & Von Nitzsch 2024.

203 Zie Hannes, Schiffer & Von Nitzsch 2024. Vrijwel alle waarden waren in januari 2022 weer terug op pre-pandemisch niveau.

204 Zie par. 2.3.1. Voor de suggestie van dit onderscheid, zie Schwartz 2010, voor toepassing ervan, zie bijv. Daniel e.a. 2013.

205 Zie de studies besproken in par. 3.4.3. Deze waardenveranderingen worden bovendien rechtstreeks gekoppeld aan angst door bijv. Daniel e.a. 2013; en Gielens & Muis 2022.

206 Zie Tormos, Vauclair & Dobewall 2017.

207 Zie Tamm e.a. 2021. Aan de ene kant werd op fantasierijke kinderen gereageerd met meer nadruk op zelfontplooiing (overeenstemmend); aan de andere kant werd op extraverte kinderen gereageerd met meer nadruk op conformiteit (ontbrekend).

208 Zie Kasser, Koestner & Leks 2002. Aan de ene kant leidt een restrictieve opvoedstijl tot minder zelfbeschikking (overeenstemmend); aan de andere kant leidt een warme opvoedstijl tot minder veiligheid (ontbrekend).

Tot slot zijn ook wat betreft de gevolgen van waardenveranderingen twee trends het bespreken waard: de stille revolutie en de culturele kloof. In sommige studies is steun gevonden voor wat ook wel een *stille revolutie* wordt genoemd: een geleidelijke aanpassing van waarden (bijvoorbeeld als gevolg van modernisering) waarbij oorspronkelijk dominante waarden ongemerkt plaatsmaken voor opkomende nieuwe waarden.²⁰⁹ Een interessante bevinding in dit kader is bijvoorbeeld dat de jongste generaties in de van oorsprong vrij collectivistische en zelfoverstijgende Turkse maatschappij er beduidend meer individualistische en zelfbevorderende waarden op na te lijken te houden.²¹⁰ In het verlengde van de stille revolutie is in sommige studies bovendien steun gevonden voor wat een *culturele kloof* wordt genoemd: een situatie waarin burgers wiens waarden niet of beperkt zijn veranderd gevoelsmatig achterblijven bij de rest van de maatschappij.²¹¹ Een interessante bevinding in dit kader is dat burgers waarvan de waarden sterker afwijken van maatschappelijke waarden steviger aan hun eigen waarden lijken vast te houden.²¹² Hoewel deze bevinding in sommige studies nog verder wordt doorgetrokken tot het bestaan van een zogenaamd *cultureel verzet* – een vertaling van de culturele kloof in de opkomst van het populisme²¹³ – wordt de steun voor deze suggestie door andere studies sterk in twijfel getrokken.²¹⁴

Aan de hand van deze overkoepelende trends kan een voorzichtig vermoeden van Nederlandse waardenveranderingen tussen 2015 en 2025 worden uitgesproken. Zoals eerder aangegeven,²¹⁵ dient voor wat betreft de aanleiding tot verandering bijzondere aandacht uit te gaan naar maatschappelijke ontwikkelingen gerelateerd aan klimaatverandering, internationale veiligheid, immigratie, woningnood en kunstmatige intelligentie. Hoewel sommige van deze ontwikkelingen (ook) als kansen worden gekwalificeerd,²¹⁶ worden ze veelal vooral met risico's geassocieerd.²¹⁷

209 Zie bijv. Inglehart & Norris 2019.

210 Zie Marcus, Ceylan & Ergin 2017.

211 Zie Inglehart & Norris 2019.

212 Zie bijv. Boehnke, Hadjar & Baier 2007, waarin meer overeenkomsten en overdracht van waarden wordt geconstateerd binnen families die meer afwijken van de algehele zeitgeist.

213 Zie bijv. Inglehart & Norris 2019.

214 Zie bijv. Schäfer 2021.

215 Zie par. 3.4.2.

216 Zie bijv. Beugelsdijk, De Hart & Van Houwelingen 2019, tabel 6.5, met betrekking tot technologie en duurzaamheid.

217 Filosoof Valkenberg pleit in dit verband ook wel voor minder pessimisme en meer 'vooruitgangsvertrouwen', zie o.a. Bluekens 2024.

Zo wordt zowel in de media als in de politiek regelmatig gerefereerd aan 'grote uitdagingen', evenals aan een 'klimaatcrisis', 'asielcrisis' en 'wooncrisis'.²¹⁸ In dit verband wordt ook wel gesproken van een zogenoemde 'polycrisis', gelinkt aan toenemende complexiteit en versnelling.²¹⁹ Ook binnen de rechtspraak wordt toenemende complexiteit vooral in verband gebracht met toenemende onzekerheid, risico's en gevaren.²²⁰ Koppelen we deze aanwezigheid van en aandacht voor (collectieve) uitdagingen aan die trends, dan valt mogelijk een (recente) toename in *angstgedreven* waarden als hiërarchie, behoud en verantwoordelijkheid te verwachten.

Zoals eerder aangegeven,²²¹ valt lastig met zekerheid vast te stellen of de genoemde ontwikkelingen kortdurend of langdurig van aard zullen zijn. Op basis van voornoemde trends valt een uiteindelijk *terugveren* van de betreffende waarden – en dus een toekomstige afname in hiërarchie, behoud en verantwoordelijkheid – niet uit te sluiten. Tegelijkertijd raken de genoemde ontwikkelingen steeds verder verweven in het narratief binnen bijvoorbeeld (sociale) media en (populistische) politiek. Op basis van de genoemde trends valt een blijvende *beïnvloeding* van waarden via deze kanalen – en dus een blijvende toename in hiërarchie, behoud en verantwoordelijkheid – daarom evenmin uit te sluiten. Dit zou kunnen betekenen dat de genoemde ontwikkelingen een (al dan niet stille) *revolutie* in waarden teweegbrengen. Als gevolg hiervan zouden bovendien toenemende tegenstellingen kunnen ontstaan. Op basis van de vermelde trends valt immers te verwachten dat op de opkomende waarden met zowel *overeenstemmende* als *ontbrekende* waarden wordt gereageerd. Als een deel van de maatschappij met de opkomende waarden meebeweegt (overeenstemmend, dat wil zeggen, hiërarchie, behoud en

218 Zie voor een anekdotische greep uit recente nieuwsberichten o.a. 'Klimaatcrisis: 50,5 graden in Turkije, evacuaties vanwege natuurbranden, meer vluchten Schiphol', bnnvara.nl, 27 juli 2025; 'In België is er een nieuwe asielcrisis: 'Eerst waren het alleen mannen, nu slapen ook families op straat'', EenVandaag.avrotros.nl, 25 november 2024; 'Wooncrisis treft jongeren: 'Ik wil op mezelf wonen, maar het lukt niet'', Omroep West, 6 januari 2025. Anekdotische aanwijzingen kunnen ook worden gevonden in recente verkiezingsprogramma's, die spreken over onder meer 'grote uitdagingen' en 'grote (zorg)kwesties', zie o.a. GroenLinks-PvdA, 'Een nieuwe start voor Nederlands. Verkiezingsprogramma 2025' en VVD, 'Ruimte geven. Grenzen stellen. Verkiezingsprogramma 2023'.

219 Zie bijv. Henig & Knight 2023. Voor een Nederlands perspectief, zie bijv. 'We leven in tijd van een polycrisis en die moeten we te lijf gaan met polysolutions', tilburguniversity.edu, 13 mei 2025. Voor versnelling, zie ook par. 3.2.3.

220 Zie bijv. Francot e.a. 2023, p. 4.

221 Zie par. 3.4.2.

verantwoordelijkheid) en een deel zich hier juist tegen afzet (ontbrekend, dat wil zeggen, gelijkwaardigheid, verandering en vermaak), kan een nieuwe *culturele kloof* ontstaan.

Hoewel voor deze voorzichtige vermoedens steun is te vinden in een breed scala aan empirische studies, dienen ook de beperkingen van deze empirische studies en de noodzakelijke vertaalslag naar de context van het onderhavige onderzoek in acht te worden genomen.²²² Of en in hoeverre van de vermoede waardenveranderingen inderdaad sprake is, kan slechts door middel van een doelgerichte empirische studie worden vastgesteld.

3.5 Tussentijdse conclusie

In dit hoofdstuk stond de volgende deelvraag centraal: **vinden of vonden er momenteel of recent veranderingen in deze maatschappelijke waarden plaats en zo ja, welke veranderingen?** Om deze vraag te kunnen beantwoorden, is eerst vastgesteld wat een waardenverandering inhoudt en door welke veranderprocessen deze kan worden veroorzaakt, waarbij ook aandacht is besteed aan de fenomenen modernisering en versnelling. Vervolgens zijn mogelijke waardenveranderingen gecategoriseerd aan de hand van de onderscheidingen individueel-collectief en kortdurend-langdurig en nader besproken aan de hand van reeds beschikbare empirische studies. Het ijk- en vergelijkpunt werd daarbij gevormd door Nederland anno 2015 in vergelijking met het hier en nu, met bijzondere aandacht voor tussentijdse ontwikkelingen gerelateerd aan klimaatverandering, internationale veiligheid, immigratie, woningnood en kunstmatige intelligentie. Hoewel empirische studies met deze geografische, temporele en inhoudelijke afbakening vooralsnog ontbreken, is aan de hand van bredere trends gesuggereerd dat momenteel sprake zou kunnen zijn van een toename in hiërarchie, behoud en verantwoordelijkheid, alsmede een toename in onderlinge tegenstellingen.

222 Beide besproken in par. 3.4.3.

Waarden en recht(spraak)

4.1 Introductie

Na de vaststelling van mogelijke recente en actuele waardenveranderingen in de Nederlandse samenleving, kan de betekenis van maatschappelijke waarden voor het recht in het algemeen en de rechtspraak in het bijzonder verder worden onderzocht. In dit hoofdstuk staat daarom de volgende deelvraag centraal: **welke rol spelen (maatschappelijke) waarden binnen het recht en binnen de Nederlandse rechtspraak in het bijzonder?** Deze vraag zal als volgt worden beantwoord. Eerst zal worden stilgestaan bij de verhouding tussen waarden en recht in het algemeen (par. 4.2), waarbij achtereenvolgens aandacht is voor de relatie tussen recht en maatschappij (par. 4.2.1), tussen recht en waarden (par. 4.2.2) en tussen recht en waardenveranderingen (par. 4.2.3), gevolgd door een synthese (par. 4.2.4). In het verlengde daarvan zal verder worden ingegaan op de verhouding tussen waarden en rechtspraak in het bijzonder (par. 4.3), met aandacht voor achtereenvolgens het instituut van de Rechtspraak (par. 4.3.1), de persoon van de rechter (par. 4.3.2) en het ambacht van rechtspreken (par. 4.3.3). Er zal worden afgesloten met een tussentijdse conclusie (par. 4.4).

4.2 Wat is de verhouding tussen recht en waarden?

4.2.1 Recht en maatschappij

De veronderstelde verhouding tussen recht en waarden vindt haar oorsprong in de veronderstelde relatie tussen recht en maatschappij. Deze relatie is sinds jaar en dag onderwerp van discussie binnen verschillende academische disciplines, in het bijzonder de (rechts)sociologie. Een bespreking van alle relevante theorieën valt buiten het bestek van dit onderzoek; enkele prominente theorieën zijn echter – vanuit het perspectief van waardenveranderingen – het benoemen waard.

Volgens Luhmanns systeemtheorie,²²³ geïnspireerd door het fenomeen ‘autopoësis’ uit de biologie, bestaat de maatschappij uit verschillende zelfreferentiële systemen²²⁴ – waaronder het rechtssysteem – die zichzelf onderhouden en ontwikkelen door middel van communicatie. De communicatie binnen het rechtssysteem wordt gekenmerkt door een tweeledige code: recht(matig) versus onrecht(matig). Communicatie wordt door het recht aan de hand van deze codes gecodeerd tot informatie binnen het rechtssysteem; alleen het recht kan hierbij bepalen

²²³ Voor een overzicht, zie Luhmann 2004.

²²⁴ Noemenswaardig hierbij is dat deze theorie dus niet zozeer de nadruk legt op het recht *in relatie* tot de maatschappij maar meer op het recht *als onderdeel van* de maatschappij.

wat rechtmatig is en wat niet. De belangrijkste functie van het recht is om onze normatieve verwachtingen te stabiliseren, zodat deze ook na teleurstelling in stand kunnen blijven.²²⁵ Door normen en verwachtingen vast te leggen, reduceert het rechtssysteem complexiteit en creëert het zekerheid.²²⁶

Nonet en Selznick zien voor het recht verschillende mogelijke functies weggelegd. Zij introduceren een typologie van rechtssystemen met elk een andere relatie tot de maatschappij: *repressief* recht (dat de maatschappij controleert en macht creëert), *autonoom* recht (dat onafhankelijk van de maatschappij opereert en zekerheid creëert) en *responsief* recht (dat de maatschappij faciliteert en aanpassingsvermogen creëert).²²⁷ In theorie bewegen rechtssystemen zich van repressief recht naar autonoom recht tot uiteindelijk responsief recht; in werkelijkheid zullen rechtssystemen veelal bestaan uit een combinatie van repressieve, autonome en responsieve elementen. Hoewel responsief recht – zowel binnen deze theorie als daarbuiten²²⁸ – veelal als nastrevenswaardig ideaalbeeld wordt gepresenteerd, wordt niet gespecificeerd voor welke maatschappelijke opvattingen het recht precies het meest ontvankelijk zou moeten zijn.

Friedman, tot slot, suggereert een manier om rechtssystemen zelf verder onder te verdelen in verschillende elementen.²²⁹ Volgens hem bestaan rechtssystemen uit *inhoudelijke* elementen (regelgeving), *structurele* elementen (inrichting) én *culturele* elementen. Deze laatstgenoemde elementen staan bekend als rechtscultuur en omvatten opvattingen van burgers over onder meer het recht, het rechtssysteem en rechtvaardigheid.²³⁰ Deze rechtscultuur wordt een belangrijke rol toegeschreven in de relatie tussen recht en maatschappij: maatschappelijke opvattingen zouden zich

225 Zo leren de contractenrechtelijke remedies voor niet-nakoming ons dat we mogen vasthouden aan de norm 'belofte maakt schuld', zelfs als deze norm in werkelijkheid wordt geschonden.

226 Hoewel voor waarden in deze theorie geen doorslaggevende rol is weggelegd, kan worden beargumenteerd dat ze ook in deze context wel degelijk een belangrijke rol spelen als organiserende en sturende principes, zie Francot 2008, p. 154-155.

227 Voor een overzicht, zie Nonet & Selznick 2001.

228 Zie bijv. de literatuur van Scheltema, die onder meer stelt dat 'de dogmatiek van de rechtsstaat [...] wel een dogmatiek [moet] zijn die de responsieve rechtsstaat ondersteunt', Scheltema 2024, p. 49.

229 Voor een overzicht, zie Friedman 1969.

230 Noemenswaardig is dat de theorieën van Nonet en Selznick enerzijds en Friedman anderzijds ook aan elkaar (kunnen) worden gelinkt; zo refereert Scheltema aan de mate waarin een rechtscultuur responsief is, zie Scheltema 2021, p. 820.

bijvoorbeeld via de rechtscultuur vertalen in toepasselijk recht;²³¹ omgekeerd zou het recht via de rechtscultuur ook maatschappelijke opvattingen kunnen beïnvloeden.²³²

4.2.2 *Recht en waarden*

Hoewel in de hiervoor genoemde theorieën veel aandacht uitgaat naar de relatie tussen recht en maatschappelijke opvattingen, wordt de precieze betekenis van maatschappelijke waarden door de besproken auteurs niet of nauwelijks geëxpliciteerd. Door enkele andere auteurs is echter wel expliciete aandacht besteed aan de verhouding tussen recht en waarden. Ook hier is een aantal opvallende standpunten het bespreken waard.

Volgens Van Dam vormt het nationale recht – in ieder geval het aansprakelijkheidsrecht – een vertaling van nationale cultuur, die op haar beurt wordt gevormd door maatschappelijke waarden. Zo zou slachtofferbescherming onder meer gelinkt zijn aan collectivisme, en risicoaansprakelijkheid onder meer aan onzekerheidsvermijding.²³³ De relatie tussen maatschappelijke waarden enerzijds en rechtsregels anderzijds ziet Van Dam bevestigd in de culturele en juridische verschillen tussen Engeland, Frankrijk en Duitsland.²³⁴ Deze verschillen zouden volgens hem niet moeten worden bestreden, maar juist moeten worden omarmd.

Ook volgens Singh geven rechtsregels uitdrukking aan – heersende of wenselijke – maatschappelijke waarden, terwijl waarden omgekeerd rechtsregels voorzien van morele fundering.²³⁵ Hoewel het recht een belangrijke indicatie vormt van de onderliggende maatschappelijke waarden, kan niet zonder meer worden aangenomen dat het recht deze waarden voortdurend en volledig reflecteert.²³⁶

231 Zo zou bijvoorbeeld een verschuiving naar een meer collectivistische samenleving (maatschappelijke opvattingen) zich via gewijzigde ideeën over juridische verantwoordelijkheid (rechtscultuur) kunnen vertalen in de introductie van meer risicoaansprakelijkheden (toepasselijk recht).

232 Zo zou bijvoorbeeld de introductie van strengere informatieplichten (toepasselijk recht) zich via gewijzigde onderhandelingsstrategieën (rechtscultuur) kunnen vertalen in een meer beschermende samenleving (maatschappelijke opvattingen).

233 Van Dam 2009, p. 295-296 en p. 298-299. Van Dam zoekt hierbij aansluiting bij de zes culturele dimensies van Hofstede.

234 Noemenswaardig is dat het destijds door Van Dam gesignaleerde onderlinge verschil in individualisme volgens de meest recente studies inmiddels zou zijn weggevallen.

235 Singh 2013, p. 3.

236 Singh 2013, p. 5-8.

Waarden zijn immers aan verandering onderhevig; verdeeldheid symboliseert een maatschappij in transitie.²³⁷ Desondanks worden bepaalde waarden volgens Singh breed onderschreven binnen moderne rechtssystemen.²³⁸

Volgens Webb behoren tot deze fundamentele waarden binnen het recht onder meer orde, rechtvaardigheid, vrijheid, efficiëntie, zekerheid, neutraliteit, waardigheid en gelijkheid.²³⁹ Deze waarden spelen op verschillende wijzen een rol binnen het recht: waarden vormen een te realiseren doel voor het recht; waarden vormen de grondslag voor de externe evaluatie van het recht; en waarden fungeren als interne maatstaf binnen het recht.²⁴⁰ Daarnaast heeft het rechtssysteem ook te maken met professionele en institutionele waarden.²⁴¹ Waardenneutraliteit van het recht – zo beargumenteert Webb – is een mythe en waardenconflict moet openlijk worden omarmd.²⁴²

Volgens Konrath hebben rechtsregels en waarden veel overeenkomsten en onderlinge invloed.²⁴³ Het recht vertaalt waardenconflicten, dient als argument binnen deze conflicten en wordt ingezet om deze conflicten op te lossen.²⁴⁴ Wel bestaan er tussen rechtsregels en waarden belangrijke verschillen: zo zijn rechtsregels minder betwist(baar) dan waarden en kunnen rechtsregels in tegenstelling tot waarden ook zonder intrinsieke overtuiging functioneren.²⁴⁵ Een uitsluitend instrumenteel beeld van het recht, losgezongen van morele en ethische overwegingen, zou volgens Konrath echter het rechtssysteem en de rechtsstaat ondermijnen.²⁴⁶

237 Singh 2013, p. 8. Voor meer over Singh's standpunt met betrekking tot waardenverandering, zie par. 4.2.3.

238 Singh noemt voor het Engelse rechtssysteem onder meer eerlijkheid, gelijkheid, democratie en rechtsstaat, zie Singh 2013, p. 20. Noemenswaardig is dat Singh ook aandacht besteedt aan de rol van de rechter, zie verder par. 4.3.2.

239 Webb 2009, p. 15.

240 Webb 2009, p. 16.

241 Webb 2009, p. 16.

242 Webb 2009, o.a. p. 11 en p. 17.

243 Konrath 2023, p. 387.

244 Konrath 2023, p. 384-385.

245 Konrath 2023, p. 370 en p. 372.

246 Konrath 2023, p. 373-374. Noemenswaardig is dat Konrath ook aandacht besteedt aan de (centrale en toenemende) rol van de rechter, zie verder par. 4.3.2.

Ook volgens Licht is er een sterke relatie tussen rechtsregels en waarden, in het bijzonder tussen de *wenselijkheid* van waarden, de *aanvaardbaarheid* van normen en de *werkzaamheid* van het recht. Meer specifiek zouden waarden op ten minste vier manieren een rol spelen binnen het recht: verschillende regels reflecteren verschillende waarden; waardendiversiteit compliceert het proces van regelgeving; waardenconflicten vertalen zich in botsende rechten; en waarden zijn mede bepalend voor de mate van naleving.²⁴⁷ Maatschappelijke waarden zouden zelfs mede bepalend zijn voor de mate van rechtsstatelijkheid en democratie.²⁴⁸ Het functioneren van een rechtssysteem zou afhankelijk zijn van de consistentie tussen maatschappelijke normen en waarden enerzijds en juridische regels anderzijds.²⁴⁹

Ook Tyler en Darley zien voor waarden een cruciale rol weggelegd bij het bevorderen van de naleving van rechtsregels. Het recht kan autoriteit ontleen aan *moraliteit* – indien en voor zover de waarden van burgers overeenkomen met het geldende recht – en/of aan *legitimiteit* – indien en voor zover de waarden van burgers het gezag van de overheid onderschrijven.²⁵⁰ Beide grondslagen kennen echter ook risico's: moraliteit als grondslag veronderstelt waardenconsensus die onwaarschijnlijk is in een diverse samenleving; legitimiteit als grondslag mist morele controle van overheidshandelen.²⁵¹ Een maatschappij gebaseerd op zowel moraliteit als legitimiteit vormt volgens Tyler en Darley een 'dubbel gerechtvaardigde maatschappij' en zou naleving van rechtsregels het meest stimuleren.²⁵² Het kennen en vormen van maatschappelijke waarden vormt volgens Tyler en Darley daarom een kerntaak van de overheid.²⁵³

Volgens Porat, tot slot, is niet alleen van belang de invloed van *waarden op recht*, maar ook de invloed van *recht op waarden*. Om maatschappelijk welvaren na te streven kan men maatschappelijke opvattingen pogen te *volgen*, maar ook pogen te *veranderen*.²⁵⁴ Dit laatste kan bijvoorbeeld gerechtvaardigd zijn ter voorkoming

247 Licht 2011, p. 192-206.

248 Licht, Goldschmidt & Schwartz 2006. Zo zou er een positieve en causale relatie bestaan tussen autonomie en gelijkwaardigheid enerzijds en rechtsstatelijkheid en democratie anderzijds.

249 Licht 2008, p. 734; Licht, Goldschmidt & Schwartz 2006, p. 661. Legitimiteit en naleving vormen hierbij belangrijke schakels.

250 Tyler & Darley 2000, p. 714.

251 Tyler & Darley 2000, p. 734 en p. 737.

252 Tyler & Darley 2000, p. 724-725.

253 Tyler & Darley 2000, p. 739.

254 Porat 2019, p. 3.

van negatieve neveneffecten of ter bescherming van zwakkeren.²⁵⁵ Het vormen en beïnvloeden van maatschappelijke waarden – bijvoorbeeld via de grondwet of via gerechtelijke beslissingen – is volgens Porat een milde, maar directe manier om maatschappelijke opvattingen te sturen;²⁵⁶ wel verdient het de voorkeur om dit open en transparant te doen.²⁵⁷

Waar deze auteurs de relatie tussen recht en waarden op *systematische* wijze bespreken, worden zij vergezeld door vele andere auteurs die deze relatie op meer *incidentele* wijze benoemen. Al in 1957 stelde Dror dat het recht 'één van de meest belangrijke uitdrukkingen van maatschappelijke waarden' vormt.²⁵⁸ Meer recent en dichter bij huis verwijzen Taekema, Gaakeer en Loth naar het 'geheel van ideeën, opvattingen en waarden' dat als leidraad en toetssteen fungeert voor het recht, waarbij zij onderscheid maken tussen het geldende recht enerzijds en het wenselijke recht anderzijds.²⁵⁹ Scheltema pleit voor een meer responsieve rechtsstaat en geeft aan dat traditionele juridische waarden als consistentie en logica daaraan in de weg kunnen staan.²⁶⁰ Ook Bouwman refereert aan specifieke waarden in zijn bespreking van het contractenrecht, dat volgens hem balanceert tussen autonomie enerzijds en andere waarden – zoals efficiëntie, rechtvaardigheid en gemeenschap – anderzijds.²⁶¹

Niet alleen in de wetenschap, maar ook door nationale en supranationale overheden wordt de (veronderstelde) verhouding tussen recht en waarden met enige regelmaat aangestipt. Noemenswaardig hierbij is met name de verhouding tussen fundamentele rechten enerzijds en waarden anderzijds. In het Verdrag betreffende de Europese Unie wordt expliciet benoemd op welke waarden de Unie berust.²⁶² Hoewel sommige van deze waarden – zoals democratie, rechtsstaat en mensenrechten – buiten de wetenschappelijke definitie van het begrip waarde lijken te vallen,²⁶³ komen andere waarden – zoals waardigheid, vrijheid, gelijkheid, verdraagzaamheid en solidariteit

255 Porat 2019, p. 14-18 en p. 25-26.

256 Porat 2019, p. 33-35.

257 Porat 2019, p. 39.

258 Dror 1957, p. 440.

259 Taekema, Gaakeer & Loth 2023, p. 97.

260 Scheltema 2021, p. 812.

261 Bouwman 2024, p. 222-223. Zie in dit verband ook Keirse & Mak 2022, over de verhouding tussen autonomie en repressie.

262 Zie art. 2 VEU.

263 Zie par. 2.2.1.

– ook in verschillende wetenschappelijke theorieën naar voren.²⁶⁴ Hoewel de Nederlandse Grondwet niet expliciet naar waarden verwijst, valt in de verschillende grondrechten wel de nodige waarden – zoals gelijkwaardigheid,²⁶⁵ vrijheid,²⁶⁶ privacy,²⁶⁷ lichamelijke integriteit²⁶⁸ en zekerheid²⁶⁹ – te herkennen. Daarmee is een deel van de sociaalwetenschappelijk erkende waarden ook juridisch stevig verankerd.

Tot slot is de relatie tussen recht en waarden ook in de media regelmatig onderwerp van gesprek. Ter illustratie kan bijvoorbeeld worden gewezen op televisieprogramma *Het Filosofisch Kwintet*, waarin de rechtsstaat vanuit verschillende invalshoeken is bediscussieerd en de betekenis van waarden door verschillende sprekers is aangestipt. Cultureel antropoloog Molendijk verwijst naar het recht als ‘gestolde ethiek’, wat op diens beurt bestaat uit de reflectie op normen en waarden. Het recht is volgens haar een middel om normen en waarden toepasbaar en afdwingbaar te maken en zou van deze onderliggende normen en waarden niet losgezongen moeten raken.²⁷⁰ Historicus De Graaf stelt dat uit de fundamentele waarde van menselijke waardigheid verschillende andere normen en waarden voortvloeien. Het recht heeft volgens haar als functie om verschillende normen en waarden niet te zeer met elkaar te laten botsen.²⁷¹ Advocaat Samkalden maakt onderscheid tussen enerzijds de onderschrijving en anderzijds de opeisbaarheid van waarden. Het daadwerkelijk opeisen van waarden is volgens haar niet voor alle burgers binnen de samenleving (in gelijke mate) haalbaar.²⁷² Rechtsfilosoof De Waal stelt in reactie daarop dat de ambitie van het recht zou moeten zijn om universele waarden voor zo veel mogelijk mensen daadwerkelijk te laten gelden.²⁷³

264 Zie par. 2.3.1.

265 Bijv. art. 1 Gw.

266 Bijv. art. 6 Gw.

267 Bijv. art. 10 Gw.

268 Bijv. art. 11 Gw.

269 Bijv. art. 20 Gw.

270 ‘De Rechtsstaat en Geweld’, *Het filosofisch kwintet*, Human 23 juni 2024.

271 ‘De Rechtsstaat en Geweld’, *Het filosofisch kwintet*, Human 23 juni 2024.

272 ‘Rechtsstaat en grenzen’, *Het filosofisch kwintet*, Human 14 juli 2024. Noemenswaardig is dat hierbij ook het toenemende beroep op de rechter ter sprake komt.

273 ‘Rechtsstaat en grenzen’, *Het filosofisch kwintet*, Human 14 juli 2024.

4.2.3 *Recht en waardenverandering*

Waardenverandering, tot slot, houdt voornamelijk verband met het temporele karakter van het recht. Ook hier volstaat een korte bespreking van de veelheid aan visies vertegenwoordigd binnen het academische debat.

Het recht bindt de tijd én is aan de tijd gebonden.²⁷⁴ Het recht verbindt verleden, heden en toekomst door op basis van *vroegere* uitkomsten in de *huidige* context te bepalen hoe *toekomstige* kwesties moeten worden opgelost.²⁷⁵ Tegelijkertijd blijft het recht ook een momentopname.²⁷⁶ Het recht wordt daarom ook wel aangeduid als een dynamische stabilisator:²⁷⁷ het functioneert door zowel stabiliteit als flexibiliteit te bieden en vertegenwoordigt daarmee een continu spanningsveld tussen verankering en verandering.²⁷⁸ Daarbij is denkbaar dat dit spanningsveld des te meer op scherp is komen te staan als gevolg van sociale versnelling.²⁷⁹

Opvallend is dat over de veranderlijkheid van waarden ten opzichte van het recht verschillende zienswijzen lijken te bestaan. Sommige auteurs beargumenteren dat maatschappelijke waarden soms sneller veranderen dan het recht kan bijbenen;²⁸⁰ andere auteurs beargumenteren dat juist juridische veranderingen ogenblikkelijk kunnen plaatsvinden terwijl waardenveranderingen langdurige processen zijn.²⁸¹

De relatie tussen recht en waardenverandering omvat zowel de invloed van *waardenveranderingen op het recht* als de invloed van *het recht op waardenveranderingen* en vormt dus een wisselwerking.²⁸² In dit onderzoek staat de invloed van waardenveranderingen op het recht centraal. Gezien de (veronderstelde) relatie tussen recht en waarden, zou een *verandering* van maatschappelijke waarden

274 Of, zoals Francot stelt: *'law reshuffles time so that it becomes legal time'*, zie Francot 2018, p. 99.

275 Zie o.a. Francot 2020.

276 Luhmann 2004, p. 196. Zoals De Graaf zegt in reactie op het recht als 'gestolde ethiek': wat gestold is, kan ook weer vloeibaar worden. Zie *'De Rechtsstaat en Geweld'*, *Het filosofisch kwintet*, Human 23 juni 2024.

277 Zie over dynamische stabilisatie o.a. Rosa, Dörre & Lessenich 2017. Zie ook Francot & Mommers 2017, p. 284 e.v.

278 Zie bijv. Friedman 1969, p. 270.

279 Zie par. 3.2.3.

280 Zie bijv. Francot & Mommers 2017, p. 282.

281 Zie bijv. Licht 2008, p. 731.

282 Zie voor een bespreking van invloed van het recht op waardenveranderingen bijvoorbeeld het standpunt van Porat in par. 4.2.2.

– al dan niet via tussenliggende schakels – ook een *verandering* van het recht teweeg kunnen brengen. Zo is bijvoorbeeld betoogd dat het toenemend maatschappelijk belang van autonomie (waardenverandering) de ontwikkeling van homoseksualiteit van strafbaar feit tot mensenrecht (juridische verandering) teweeg heeft gebracht.²⁸³

Dit roept de vraag op of het recht op iedere maatschappelijke waardenverandering (volledig en direct) kan en dient te reageren. Ook in deze afweging lijkt tijd een belangrijke rol te spelen. Zo is bijvoorbeeld betoogd dat het recht niet op iedere impulsieve verschuiving moet inspringen, maar wel ontvankelijk moet zijn voor fundamentele veranderingen.²⁸⁴ Van belang lijkt dus onder meer de bestendigheid van de waardenverandering. Zoals eerder besproken is deze bestendigheid echter uitsluitend empirisch – en bovendien niet eenvoudig – vast te stellen.²⁸⁵

4.2.4 Synthese

Uit de voorgaande bespreking blijkt dat binnen de gedachte- en theorievorming rondom de relatie tussen recht en waarden de nodige accentverschillen bestaan. Ondanks dat lijken er echter wel enkele hoofdlijnen te ontwaren.²⁸⁶

De relatie tussen recht en waarden lijkt over het algemeen te worden gezien als een wisselwerking van wederzijdse invloed, waarbij voor dit onderzoek vooral de invloed van waarden op het recht van belang is.²⁸⁷ In deze verhouding worden rechtsregels veelal gezien als een vertaling, verankering, uitdrukking of reflectie van maatschappelijke waarden; het recht maakt waarden zowel toepasbaar als afdwingbaar.

In de relatie tussen recht en waarden lijkt een belangrijke rol te zijn weggelegd voor *normen*. Normen – dat wil zeggen: gedragsregels die als vanzelfsprekend worden beschouwd – kunnen worden gezien als schakel tussen meer abstracte waarden

283 Zie Singh 2013, p. 22: 'what was criminalised until 1967 has become the subject of a fundamental human right'.

284 Zie Singh 2013, p. 12. Of zoals Kieft bepleit: enerzijds biedt de rechtsstaat bescherming tegen de tirannie van de meerderheid en de waan van de dag, anderzijds moet de rechtsstaat door de democratie kunnen worden gecorrigeerd en bijgeschaafd. Zie 'Mogen kiezers de rechtsstaat om zeep helpen?', *Het filosofisch kwintet*, Human 28 april 2024.

285 Zie par. 3.3.2.

286 Voor bronverwijzing wordt verwezen naar par. 4.2.1 t/m 4.2.3.

287 Wat niet wegneemt dat het recht andersom ook invloed kan hebben op waarden. Deze invloed zal echter in het vervolg van het onderzoek (grotendeels) buiten beschouwing worden gelaten.

enerzijds en meer concrete rechtsregels anderzijds. Waarden zijn bepalend voor de acceptatie van normen;²⁸⁸ rechtsregels creëren zekerheid door normen vast te leggen. De relatie tussen recht en waarden lijkt daarnaast ook van belang voor de *werking* van het recht. Consistentie tussen waarden, normen en rechtsregels zou invloed hebben op zowel het functioneren van het rechtssysteem zelf (naleving en handhaving) als het functioneren van de samenleving (orde en welvaart).

Ontbreekt deze consistentie, dan kan er een discrepantie ontstaan tussen geldend recht enerzijds en wenselijk recht anderzijds. Dergelijke discrepanties kunnen ontstaan doordat waarden veranderen terwijl het recht verankerd blijft. In reactie hierop kan het recht zich responsief tonen: een waardenverandering brengt dan ook een bijbehorende juridische verandering met zich mee. In hoeverre deze responsiviteit wenselijk is, hangt onder meer af van de bestendigheid van de waardenverandering. Het recht dient immers zowel stabiliteit als flexibiliteit te bieden.

Bepaalde waarden worden sterk met het recht geassocieerd en/of zijn stevig in het recht verankerd. Dit lijkt in ieder geval te gelden voor waarden als gelijkheid, vrijheid, waardigheid, zekerheid en eerlijkheid. Sommige sociaalwetenschappelijk erkende waarden, zoals gedrevenheid en vermaak, lijken echter minder nadrukkelijk in het recht te zijn vertegenwoordigd. Andersom refereert het recht ook aan 'waarden', zoals democratie en rechtsstaat, die niet binnen de wetenschappelijke definitie van het begrip lijken te vallen.

In relatie tot het recht wordt waardenneutraliteit veelal bestempeld als een mythe en waardendiversiteit juist als een streven, terwijl waardenconsensus als onwaarschijnlijk en waardenconflict als onvermijdelijk wordt gezien.

Tot slot is noemenswaardig dat in de relatie tussen recht en waarden ook *verwachtingen* een belangrijke rol kunnen spelen. Enerzijds bepaalt het recht wat men precies van maatschappelijke waarden mag verwachten.²⁸⁹ Zo bepaalt het grondwettelijke gelijkheidsbeginsel welke mate van bescherming van de waarde gelijkwaardigheid men mag verwachten. Anderzijds is denkbaar dat maatschappelijke waarden mede bepalen wat men precies van het recht verwacht.²⁹⁰ Zo zou het belang van de waarde gelijkwaardigheid mede kunnen bepalen welke invulling van rechterlijke onpartijdigheid men precies verwacht.

288 Zie par. 2.2.3.

289 Zie bijv. het standpunt van Luhmann in par. 4.2.1.

290 Zie voor een verdere uitwerking par. 5.2. e.v.

In de relatie tussen waarden, normen, rechtsregels en werking is een belangrijke rol weggelegd voor zowel *modificatie* als *selectie*. Normen vormen een vertaling (modificatie) van bepaalde (selectie) waarden; rechtsregels vormen een vertaling (modificatie) van bepaalde (selectie) normen. Bij de modificatie spelen onder meer tastbaarheid (van abstracte waarden naar concrete normen) en toepasbaarheid (van ongeschreven normen naar bindende rechtsregels) een rol. Bij de selectie staat vooral het belang voorop: hoe belangrijker een waarde, hoe groter de kans dat deze aanleiding vormt voor het formuleren van een (of meerdere) norm(en); hoe belangrijker een norm, hoe groter de kans dat deze tegen overtreding wordt beschermd door een (of meerdere) rechtsregel(s).²⁹¹ De juiste vertaling van de juiste waarden en normen zou zorgen voor een goede werking van het recht.

Bij wijze van voorbeeld zou een meer concrete uitwerking van deze relatie als volgt kunnen worden geïllustreerd.²⁹² De abstracte waarde 'behoud' kan aanleiding vormen voor het formuleren van de concrete *norm* 'bescherming van veiligheid'. Deze ongeschreven norm kan vervolgens worden beschermd door de bindende *rechtsregel* 'bestrafing van gevaarlijke gedragingen'. Een juiste en consistente selectie en vertaling van waarden, normen en rechtsregels vergroot vervolgens de kans op een goede *werking* van het recht in de vorm van 'vervolgning en strafoplegging'.

Voegen we de *verandering* van waarden aan deze relatie toe, dan zou het voorbeeld als volgt kunnen worden aangevuld. Een toenemend belang van de waarde 'behoud' kan aanleiding vormen voor het formuleren van een nieuwe *norm*, zoals 'minder ruimte voor coulance'. Deze nieuwe norm kan vervolgens worden beschermd door een nieuwe *rechtsregel*, zoals een 'taakstrafverbod' of 'strafminima'. Deze verandering kan tot slot ook invloed hebben op de *werking* van het recht in de vorm van 'zwaarder straffen'.

291 De waarde onbaatzuchtigheid leidt over het algemeen níét tot de gedragsregel dat men alle inkomsten boven het bestaansminimum doneert aan een goed doel (geen norm), maar wél tot de gedragsregel dat men in het openbaar vervoer plaatsmaakt voor oudere reizigers (wel een norm) en tot de gedragsregel dat men een ander in levensgevaar hulp verleent (wel een norm). Plaatsmaken voor oudere reizigers is vervolgens níét wettelijk verplicht (geen rechtsregel), maar hulpverlening bij levensgevaar wél (wel een rechtsregel).

292 Ook in dit voorbeeld ligt de focus op de invloed van *waarden op recht* en blijft de (omgekeerde) invloed van *recht op waarden* voor het overzicht buiten beschouwing.

4.3 Welke rol spelen waarden in de rechtspraak?

Waar het recht in algemene zin zich tot waarden dient te verhouden, geldt dat in het bijzonder ook voor de rechtspraak. Waarden spelen binnen de rechtspraak op verschillende manieren een rol van betekenis. Onderscheid kan worden gemaakt tussen de betekenis van waarden voor het instituut van de Rechtspraak,²⁹³ de betekenis van waarden voor de persoon van de rechter en de betekenis van waarden voor het ambacht van rechtspreken.²⁹⁴

4.3.1 Waarden en de Rechtspraak

Anno 2025 hanteren veel Nederlandse organisaties – zowel in de private als in de publieke sector – zogenoemde organisatiewaarden. Zo staat bijvoorbeeld ING naar eigen zeggen voor eerlijkheid, verstandigheid en verantwoordelijkheid;²⁹⁵ NS voor openheid, betrouwbaarheid, resultaatgerichtheid en vooruitgang;²⁹⁶ Rijkswaterstaat voor veiligheid, leefbaarheid en bereikbaarheid;²⁹⁷ en de gemeente Amsterdam voor inzet, openheid en integriteit.²⁹⁸

Ook de rechtspraak hanteert kernwaarden die ‘gaan over dat wat het aller belangrijkste is voor een organisatie’.²⁹⁹ De kernwaarden waar de rechtspraak ‘al eeuwen’ voor staat en die, onder meer door de Raad voor de rechtspraak, moeten worden bewaakt en versterkt,³⁰⁰ zijn achtereenvolgens onafhankelijkheid, integriteit, onpartijdigheid en deskundigheid.³⁰¹ In de zogenoemde rechterscode – opgesteld in 2011 door de ledenraad van de Nederlandse Vereniging voor Rechtspraak – wordt daarnaast verwezen naar de kernwaarden autonomie en professionaliteit.³⁰² In de visie van de rechtspraak en de toelichting daarop zijn bovendien nog de

293 Om het onderscheid te verduidelijken, zal in (de context van) deze driedeling het instituut van de Rechtspraak met een hoofdletter worden geschreven.

294 Hoewel dit onderscheid niet altijd even zuiver valt te maken, is deze driedeling op hoofdlijnen wel van belang voor de mogelijke gevolgen van waardenveranderingen (in de vorm van veranderende verwachtingen), zie par. 5.2.

295 Zie o.a. ‘Purpose and values’, ing.com/about-us/purpose-and-values.htm.

296 Zie o.a. ‘NS als werkgever’, werkenbijns.nl/over-ns/ns-als-werkgever.

297 Zie o.a. ‘Missie Rijkswaterstaat’, rijkswaterstaat.nl.

298 Zie o.a. ‘Kernwaarden’, amsterdam.nl/stijlweb.

299 Gedragscode Rechtspraak 2024.

300 ‘Kwaliteit rechtszaak en vonnis’, rechtspraak.nl.

301 Gedragscode Rechtspraak 2024, p. 7.

302 NVvR 2011, par. 1.3.

nodige aanvullende waarden te herkennen, waaronder rechtvaardigheid, eerlijkheid, zorgvuldigheid, betrouwbaarheid, betrokkenheid, toegankelijkheid, effectiviteit, efficiëntie, voorspelbaarheid, transparantie, openbaarheid, duurzaamheid, diversiteit, inclusiviteit, herkenbaarheid en menselijkheid.³⁰³ Tot slot worden organisatiewaarden niet alleen door het instituut zelf, maar ook door anderen aan de rechtspraak toegeschreven. Zo schaat De Bock onder de ‘klassieke waarden van de rechtspraak’ niet alleen rechtvaardigheid, maar ook rechtstoepassing en waarheidsvinding.³⁰⁴

Het belang van deze organisatiewaarden wordt onderbouwd door te verwijzen naar verschillende functies, waaronder het bieden van houvast bij het maken van keuzes,³⁰⁵ het fungeren als spiegel voor het eigen functioneren en het communiceren wat de samenleving mag verwachten.³⁰⁶ Daarnaast wordt vaak verondersteld dat het hooghouden van de kernwaarden van (essentieel) belang is voor het *vertrouwen* in de rechtspraak.³⁰⁷ Deze causale relatie tussen kernwaarden enerzijds en vertrouwen anderzijds wordt echter ook in twijfel getrokken.³⁰⁸ Volgens Venema ligt de ‘waarde van waarden’ vooral in *verantwoording*: zowel intern (verantwoording afleggen aan jezelf om cognitieve dissonantie te voorkomen) als extern (verantwoording afleggen aan derden om controle te faciliteren).³⁰⁹

Op de (kern)waarden van de rechtspraak is vanuit verschillende invalshoeken gereflecteerd. Zo beargumenteren Doornbos en Holvast dat binnen verschillende perspectieven op de rechtspraak als instituut en organisatie steeds verschillende waarden centraal staan:³¹⁰ vanuit rechtsstatelijk perspectief vormen onafhankelijkheid en onpartijdigheid centrale waarden;³¹¹ vanuit neoliberaal managementperspectief vormen effectiviteit, productiviteit, efficiëntie, transparantie en klantgerichtheid

303 Zie ‘Missie, visie en agenda van de Rechtspraak’, rechtspraak.nl.

304 Zie De Bock 2025.

305 Gedragscode Rechtspraak 2024, p. 7.

306 NVvR 2011, par. 1.3.

307 Zie bijv. NVvR 2011, par. 1.1: ‘[...] onontbeerlijk voor het vertrouwen van de burger in rechtvaardigheid, veiligheid en gerechtigheid in de samenleving’. Zie ook Venema 2016, p. 57.

308 Venema 2016, p. 58.

309 Venema 2016, p. 58. Tot een vergelijkbare conclusie komen ook Viezee & Van Walchren 2012. In hun interviewstudie komt daarnaast toenemende diversiteit naar voren als mogelijke grondslag om gedeelde waarden te codificeren. Voor meer over diversiteit, zie par. 4.3.2.

310 Zie Doornbos & Holvast 2024.

311 Zie Doornbos & Holvast 2024, p. 454.

centrale waarden;³¹² en vanuit maatschappelijk perspectief vormen responsiviteit en laagdrempeligheid centrale waarden.³¹³ Tussen deze verschillende perspectieven bestaan accentverschillen, maar de verschillende bijbehorende waarden kunnen ook samengaan en gelijktijdig worden nagestreefd.³¹⁴

Er is echter ook kritiek op de precieze invulling van en verhouding tussen de verschillende kernwaarden. Zo is Soeharno bijvoorbeeld kritisch op de rechterscode, waarin de kernwaarde onafhankelijkheid wordt gekoppeld aan de moed om 'een beslissing te nemen waarvan hij meent dat deze rechtvaardig is, ook al wordt deze beslissing in de samenleving niet breed gedragen'.³¹⁵ en de kernwaarde integriteit aan standvastigheid 'wanneer zijn beslissing indruist tegen de mening van een meerderheid of een minderheid in de samenleving'.³¹⁶ Deze roep om stellingname staat volgens Soeharno op gespannen voet met de neutraliteit van de rechter.³¹⁷ Volgens hem biedt de waarde rechtvaardigheid – waarvan de precieze betekenis niet is vastgesteld – te weinig houvast en zou de focus moeten liggen op individuele professionaliteit en institutionele onpartijdigheid.³¹⁸

Ook vanuit sociaalwetenschappelijke invalshoek kan op de kernwaarden van de rechtspraak worden gereflecteerd. Op onderdelen lijkt sprake van overlap tussen enerzijds de organisatiewaarden en anderzijds de in de sociaalwetenschappelijke literatuur onderscheiden waarden. Zo lijkt de waarde gelijkwaardigheid overlap te vertonen met de kernwaarde onpartijdigheid. De waarde individualisme omvat ook de kernwaarde onafhankelijkheid, zij het wel in een andere context. Andere waarden – zoals behoud, collectivisme en onbaatzuchtigheid – lijken niet zozeer in de kernwaarden van de rechtspraak, maar wel in de aanvullende organisatiewaarden te worden gereflecteerd.³¹⁹

Noemenswaardig is dat organisatiewaarden zich ook kunnen vertalen in – formele dan wel informele – organisatiecodes. Ook binnen de rechtspraak gelden verschillende

312 Zie Doornbos & Holvast 2024, p. 458.

313 Zie Doornbos & Holvast 2024, p. 460.

314 Zie Doornbos & Holvast 2024, p. 453 en p. 461-462.

315 NVvR 2011, par. 2.1.

316 NVvR 2011, par. 2.5.1.

317 Soeharno 2020, p. 945.

318 Zie Soeharno 2023.

319 Zo lijkt behoud verband te houden met voorspelbaarheid, collectivisme met inclusiviteit en onbaatzuchtigheid met betrokkenheid.

formele en informele gedragscodes,³²⁰ die lijken te kunnen worden herleid tot bepaalde waarden. Zo lijkt de waarde onpartijdigheid de grondslag te vormen voor formele voorschriften wat betreft kleding en lijkt de waarde behoud te kunnen worden gekoppeld aan informele verwachtingen wat betreft taalgebruik.³²¹ Hoewel deze gedragscodes voor ingewijden vanzelfsprekend lijken, kunnen ze volgens Van der Burg voor buitenstaanders belastend zijn en uitsluitend werken.³²² Het vervullen van een voorbeeldfunctie met betrekking tot representativiteit en diversiteit – zo betoogt hij – vraagt van de rechtspraak kritische reflectie op de vraag welke gedragscodes daadwerkelijk noodzakelijk zijn om de kernwaarden te waarborgen.³²³

Niet alleen kernwaarden zijn voor het instituut van de rechtspraak van belang. Betoogd kan worden dat de rechtspraak niet alleen organisatiewaarden heeft, maar ook een waardenorganisatie is. Zo beargumenteert Loth dat de rechtspraak in dienst staat van zowel het normatieve *onderhoud* als de normatieve *ontwikkeling* van de samenleving.³²⁴ In dit argument valt zowel de invloed van waarden op recht als de invloed van recht op waarden te herkennen. Ook is in dit argument opnieuw aandacht voor verschillende perspectieven op de rol van de rechtspraak: volgens het meer kwalitatieve paradigma – in tegenstelling tot of in aanvulling op een meer kwantitatief paradigma – is de rechter niet alleen conflictoplosser, maar ook bemiddelaar tussen verschillende maatschappelijke waarden.³²⁵ Het doel van de rechtspraak – zo stelt Loth – is het bewerkstelligen van een ‘normatief duurzame samenleving’.³²⁶ Dit vraagt om een constante (her)interpretatie van normen, waarbij de rechtspraak een belangrijke, koersbepalende rol vervult.³²⁷

Deze rol sluit tot slot ook aan bij een andere veronderstelde rol van de rechtspraak: de rol van dynamische stabilisator. Waar het recht in algemene zin balanceert tussen stabiliteit en flexibiliteit, geldt dat in het bijzonder ook voor de rechtspraak.

320 Van der Burg 2010, p. 2029. Deze gedragscodes zijn zowel ongeschreven als geschreven, bijvoorbeeld in de vorm van de zogenoemde professionele standaarden, zie ‘Professionele standaarden van rechters’, rechtspraak.nl.

321 Van der Burg 2010, p. 2031 en p. 2029.

322 Van der Burg 2010, p. 2026 en p. 2029.

323 Van der Burg 2010, p. 2029 en p. 2031.

324 Zie Loth 2018, p. 1.

325 Zie Loth 2018, p. 4.

326 Zie Loth 2018, p. 1. Ook Naves, voorzitter van de Raad voor de rechtspraak, benadrukt deze doelstelling in zijn nieuwjaarsrede 2023, zie ‘Nieuwjaarsrede Henk Naves 2023’, rechtspraak.nl.

327 Zie Loth 2018, p. 5.

In vergelijking met andere onderdelen van het rechtssysteem – zoals de wetgever – is de rechtspraak verhoudingsgewijs veel gericht op het verleden.³²⁸ Bovendien – zo wordt betoogd – is weloverwogen rechtspreken inherent tijdrovend en dus gebaat bij enige traagheid.³²⁹ Deze traagheid staat op gespannen voet met de eerder geconstateerde sociale versnelling, die als gevolg heeft dat ook van de rechtspraak in toenemende mate tempo wordt verwacht.³³⁰ Tegelijkertijd biedt de rechtspraak ook juist weer vormen van flexibiliteit en snelheid – het vermogen om steeds te reflecteren en waar nodig direct bij te sturen – die bij de wetgever ontbreken.³³¹ In dit spanningsveld tussen stabiliteit en flexibiliteit spelen zowel institutionele als maatschappelijke waarden steeds een belangrijke rol.

4.3.2 Waarden en rechters

Niet alleen op *organisatieniveau*, maar ook op *individueel* niveau spelen waarden binnen de rechtspraak een belangrijke rol. Net als ieder individu, heeft immers ook iedere rechter persoonlijke waarden. Vergeleken met organisatiewaarden en maatschappelijke waarden worden de persoonlijke waarden van rechters in de literatuur echter veelal behoedzaam benaderd. Zo is bijvoorbeeld beargumenteerd dat het bespreken van persoonlijke waarden de ‘menselijkheid van rechters en het recht zou kunnen onthullen’.³³²

Vanuit wetenschappelijke invalshoek wordt met name beargumenteerd dat we nog (te) weinig weten over de persoonlijke waarden van rechters en de vorming daarvan.³³³ Denkbaar is dat de persoonlijke waarden van rechters mede worden gevormd door de maatschappij in brede zin.³³⁴ Voorstelbaar is echter ook dat de vorming van persoonlijke waarden mede afhankelijk is van de levensloop en omgeving van de individuele rechter. Waar verschillen in levensloop en omgeving *verschillen* in persoonlijke waarden kunnen opleveren, is met name ook interessant in hoeverre rechters als beroepsgroep juist aan *dezelfde* vorming van waarden zijn blootgesteld. Hierbij speelt socialisatie – van juristen in het algemeen en rechters in het bijzonder – een belangrijke rol.

328 Francot & Mommers 2017, p. 285; Van Deursen 2024, p. 27 en p. 313.

329 Francot & Mommers 2017, p. 277.

330 Zie par. 3.2.3; Francot & Mommers 2017, p. 276.

331 Zie bijv. De Werd 2019.

332 Tao 2024, p. 238.

333 Konrath 2023, p. 370.

334 Tao 2024, p. 238.

Socialisatie kan worden gedefinieerd als 'een inwijding van nieuwkomers in de normen, waarden, opvattingen en regels van groepen'³³⁵ en kan – volgens onder meer Hessing – in drie fasen worden onderverdeeld:³³⁶ het *observeren* en *overnemen* van gedrag, omdat men positieve reacties wil uitlokken en negatieve reacties wil voorkomen;³³⁷ het *nastreven* van gedrag, omdat men het gedrag zelf als nastrevenswaardig is gaan beschouwen;³³⁸ en tot slot het *internaliseren* van gedrag, waardoor het gedrag automatisch plaatsvindt.³³⁹ Dit proces vertoont de nodige overlap met de eerdergenoemde instrumenten die waardenveranderingen kunnen faciliteren, in het bijzonder met *adaptation* en *identification* (en in mindere mate ook met *consistency maintenance* en *direct persuasion*).³⁴⁰ Het is dus goed denkbaar dat ook waardenveranderingen een belangrijk onderdeel vormen van het socialisatieproces.

De socialisatie binnen de beroepsgroep van rechters vindt voor een belangrijk deel plaats via twee processen: de universitaire opleiding tot jurist en de beroepsopleiding tot rechter.³⁴¹ Tijdens de universitaire opleiding tot jurist worden niet alleen kennis en vaardigheden overgedragen, maar ook onder meer omgangsvormen, attitudes, normen en waarden.³⁴² Dit is een vorm van *secundaire* socialisatie (ten opzichte van *primaire* socialisatie in de vroege jeugd) en kan zowel *direct* (bijvoorbeeld via het onderwijs) als *indirect* (bijvoorbeeld via medestudenten) plaatsvinden.³⁴³ Volgens Holvast en Kortleven zal deze socialisatie in veel gevallen niet uitdrukkelijk, maar stilzwijgend plaatsvinden.³⁴⁴ Vaak wordt aangestuurd op waarden als neutraliteit, verantwoordelijkheid, autoriteit en zelfvertrouwen, evenals op het opzij zetten van persoonlijke overtuigingen.³⁴⁵ Socialisatie van juristen vervult verschillende functies, waaronder het bevorderen van de beroepsuitoefening, het creëren van interne

335 Holvast & Doornbos 2014, p. 30.

336 Köhne-Hoegen 2006, p. 188 e.v.

337 Köhne-Hoegen 2006, p. 188.

338 Köhne-Hoegen 2006, p. 188.

339 Köhne-Hoegen 2006, p. 188-189.

340 Zie par. 3.2.2.

341 Beargumenteerd kan worden dat socialisatie tot rechter ook al daarvoor (opleidingskeuze) en nog daarna (*carrière*) plaatsvindt; dit zijn echter processen waar (veel) minder zicht op is.

342 Holvast & Kortleven 2021, p. 79.

343 Holvast & Kortleven 2021, p. 81.

344 Holvast & Kortleven 2025, p. 306.

345 Holvast & Kortleven 2025, p. 307.

cohesie en het behoud van mystiek,³⁴⁶ maar kent ook risico's, zoals het uitsluiten van buitenstaanders en het in stand houden van de status quo.³⁴⁷ In sommige gevallen zal succesvolle socialisatie bestaan uit het reduceren van eigenheid,³⁴⁸ wat spanning kan opleveren tussen de persoonlijke waarden enerzijds en professionele waarden anderzijds.³⁴⁹

Tijdens de beroepsopleiding tot rechter wordt eveneens méér overgedragen dan juridisch-inhoudelijke en bedrijfskennis en persoonlijke en professionele vaardigheden.³⁵⁰ Door middel van de overdracht van onder meer waarden, wordt ook het socialisatieproces voortgezet.³⁵¹ Tot de over te dragen waarden behoren onder andere de rechterlijke kernwaarden onafhankelijkheid, integriteit en onpartijdigheid, maar ook aanvullende waarden als rechtszekerheid, rechtseenheid en rechtsgelijkheid.³⁵² De reproductie van deze waarden vindt zowel plaats tijdens de selectie (in het aannamebeleid)³⁵³ als tijdens de opleiding (in de leerwerkomgeving bij de gerechten en in de cursussen van het opleidingsinstituut).³⁵⁴

In de socialisatie van rechters lijkt een belangrijke rol te zijn weggelegd voor *loyaliteit*.³⁵⁵ Volgens Doornbos en Holvast wordt deze loyaliteit door rechters op drie niveaus ervaren: loyaliteit richting *collega's*, loyaliteit richting de *organisatie* en loyaliteit richting de *professie*.³⁵⁶ Waar de eerste twee vormen van loyaliteit redelijk gangbaar zijn, typeert de derde vorm van loyaliteit de rechterlijke macht. Loyaliteit richting de professie bestaat onder meer uit de opvatting hoeder te zijn van

346 Holvast & Kortleven 2021, p. 79-80.

347 Holvast & Kortleven 2021, p. 80; Holvast & Kortleven 2025, p. 307; Kortleven, Holvast & Bešić 2024, p. 6-7.

348 Holvast & Kortleven 2021, p. 84.

349 Holvast & Kortleven 2025, p. 308; Kortleven, Holvast & Bešić 2024, p. 3.

350 Köhne-Hoegen 2006, p. 186.

351 Köhne-Hoegen 2006, p. 186; Holvast & Doornbos 2014, p. 30.

352 Holvast & Doornbos 2014, p. 30.

353 Noemenswaardig hierbij is dat de beroepsgroep via deze weg in haar eigen opvolging voorziet.

354 Bijvoorbeeld bij cursussen van SSR als LWT Waar sta je als rechter?, Blik van buiten naar binnen, en Beroepsethiek.

355 Waarvan beargumenteerd zou kunnen worden dat dit op zichzelf ook een waarde vormt.

356 Holvast & Doornbos 2014, p. 26-27.

de kernwaarden die men tijdens de socialisatie heeft meegekregen.³⁵⁷ Deze loyaliteit kan echter ook spanning opleveren met eventuele conflicterende waarden.³⁵⁸

Net als bij de socialisatie van juristen, is ook bij de socialisatie van rechters aandacht voor zowel voor- als nadelen. Tot de genoemde voordelen behoren onder andere het waarborgen van de kernwaarden en het waarborgen van continuïteit.³⁵⁹ Deze voordelen maken volgens Van Wel dat het socialisatieproces als overwegend positief moet worden aangemerkt.³⁶⁰ Er worden echter ook mogelijke nadelen gesignaleerd. Een sterk socialisatieproces kan leiden tot ervaren druk en depersonalisatie, wat weer kan leiden tot conformeren, protesteren of uittreden.³⁶¹ Dit kan op diens beurt een nivellerend effect hebben op de beroepsgroep.³⁶² Begin jaren tachtig stelde Langemeijer: 'Dan selecteer je eens een nieuw type en dan conformeert die zich bijzonder snel en soms zelfs in het overdrevene.'³⁶³ Ruim 25 jaar later stelde ook toenmalig voorzitter van de Raad voor de rechtspraak, Van Delden: 'We zijn heel sterk in het uitsnijden van de uitersten.'³⁶⁴

Naast – en in het verlengde van – het socialisatievraagstuk zijn met betrekking tot persoonlijke waarden van rechters ten minste twee samenhangende vraagstukken van belang: de vraag naar representativiteit – in hoeverre vertegenwoordigen rechters *maatschappelijke* waarden – en de vraag naar diversiteit – in hoeverre vertegenwoordigen rechters *diverse* waarden. De beroepsgroep van rechters wordt veelal gezien als niet rechtstreeks gekozen dóór noch volledig representatief vóór de samenleving.³⁶⁵ De strenge selectie en sterke socialisatie kan er volgens Köhne-Hoegen bovendien toe leiden dat traditionele waarden steeds worden bevestigd terwijl alternatieve waarden steeds worden afgewezen en/of afgeleerd.³⁶⁶ Deze reproductie van waarden wordt volgens Scheltema versterkt door het feit dat juristen en rechters veelal worden gesocialiseerd om het interne juridisch perspectief te laten

357 Holvast & Doornbos 2014, p. 38.

358 Zoals efficiëntie, zie Holvast & Doornbos 2014, p. 27.

359 Van Wel 2012, p. 53-54.

360 Van Wel 2012, p. 54.

361 Van Wel 2012, p. 53-54; Holvast & Doornbos 2014, p. 25; Köhne-Hoegen 2008, p. 15 e.v.

362 Köhne-Hoegen 2008, p. 31.

363 Köhne-Hoegen 2006, p. 190.

364 Zie Jensma 2007.

365 Zie o.a. Tao 2024, p. 239.

366 Zie o.a. Köhne-Hoegen 2008, p. 12.

prevaleren boven het externe burgerperspectief.³⁶⁷ Bijgevolg is het denkbaar dat de persoonlijke waarden van rechters zowel wat betreft representativiteit als wat betreft diversiteit beperkingen kennen.

Waardenrepresentativiteit en -diversiteit onder rechters kunnen echter wel ten minste twee belangrijke doelen dienen. Van buitenaf kunnen representativiteit en diversiteit zorgen voor meer *herkenning*; van binnenuit kunnen representativiteit en diversiteit zorgen voor meer *perspectief*.³⁶⁸ Denkbaar is dat burgers zich meer en beter in rechters kunnen herkennen als de beroepsgroep diverse maatschappelijke waarden vertegenwoordigt. Dit zou een positieve invloed kunnen hebben op onder meer ervaren legitimiteit en vertrouwen.³⁶⁹ Denkbaar is daarnaast dat rechters meer en beter open kunnen staan voor verschillende perspectieven als de beroepsgroep diverse maatschappelijke waarden reflecteert. Dit zou een positieve invloed kunnen hebben op onder meer de oordeelsvorming en rechtsontwikkeling.³⁷⁰ Deze positieve invloed van verschillende perspectieven wordt ook door rechters zelf onderstreept.³⁷¹ Beide doelen zijn te herkennen in de zorgen die zijn geuit over de gevolgen van sterke socialisatie. Van Wel benoemt bijvoorbeeld zowel 'negatieve beeldvorming naar buiten' als 'onnodig beperkende uitwerking [...] op rechterlijke onafhankelijkheid' als risicofactoren.³⁷² Deze tweede zorg onderstreept dat socialisatie – via de ontwikkeling van een zogenoemd 'rechtsgevoel' – niet alleen de persoon van de rechter, maar ook het ambacht van rechtspreken kan beïnvloeden.³⁷³

Daar staat tegenover dat er ook kan worden (en is) gepleit voor *eenvormigheid* in plaats van *diversiteit* van rechterlijke waarden. Soeharno stelt in dat verband: 'Juist door het luwen van de eigen morele opvattingen maken rechters een veelheid daarvan mogelijk'.³⁷⁴ In plaats van aan persoonlijke waarden zou moeten

367 Zie Scheltema 2021, p. 812.

368 Vergelijk het Jaarplan 2025 van de Rechtspraak, p. 34, waarin wordt verwezen naar achtereenvolgens 'vertrouwen' (van buitenaf) en 'kwaliteit' (van binnenuit). Ook Çelik benadrukt deze twee complementaire doelen, zie 'Diversiteit: accepteer dat het ingewikkeld is. Meestervertellers met Saniye Çelik', [ssr.nl](https://www.ssr.nl), 25 september 2024 (podcast).

369 Zie o.a. Cahill-O'Callaghan 2015, p. 4; Kortleven, Holvast & Bešić 2024, p. 7.

370 Cahill-O'Callaghan 2015, p. 4. In bijvoorbeeld Zwitserland wordt om die reden nadrukkelijk gestreefd naar '*diverse representation on the bench*', zie Cahill-O'Callaghan 2021, p. 3.

371 'Rechterlijke oordeelsvorming', De stand van het onderzoek, 2 februari 2024 (podcast).

372 Van Wel 2012, p. 54.

373 Voor meer over het ambacht van rechtspreken, zie par. 4.3.3.

374 Soeharno 2023, p. 3483.

worden vastgehouden aan kernwaarden als neutraliteit, onpartijdigheid en onafhankelijkheid.³⁷⁵ Het nemen van professionele afstand ten opzichte van de eigen persoon vereist – zo bepleit Soeharno – juist ook zorgvuldige socialisatie (in de vorm van bijvoorbeeld opleiding en cultuur).³⁷⁶

Kenmerkend voor waardenrepresentativiteit en -diversiteit is dat het gaat om relatief *onzichtbare* vormen van representativiteit en diversiteit. Waar bij inclusie vaak de nadruk ligt op zichtbare of gemakkelijk te achterhalen demografische kenmerken als leeftijd, geslacht of nationaliteit (ook wel *uitgesproken* diversiteit), blijven minder zichtbare of lastiger te achterhalen – maar eveneens belangrijke – kenmerken als levenservaring, rolopvatting of overtuigingen (ook wel *onuitgesproken* diversiteit) vaak onderbelicht.³⁷⁷ Çelik benadrukt dat het juist deze diepere kenmerken zijn die ‘maken [...] hoe je als persoon bent’.³⁷⁸ Persoonlijke waarden behoren eveneens tot de minder zichtbare, maar daarmee niet minder belangrijke, individuele kenmerken.³⁷⁹ Ook rechters zelf benadrukken het belang van deze minder zichtbare vorm van diversiteit en representativiteit.³⁸⁰ Daarbij is van belang dat zichtbare en onzichtbare inclusie niet altijd samengaan: een heterogene beroepsgroep wat betreft uitgesproken kenmerken kan homogeniteit wat betreft onuitgesproken kenmerken verhullen, en vice versa.³⁸¹ In dat kader is gepleit voor een rechterlijk aannamebeleid waarin persoonlijke waarden nadrukkelijk worden getoetst én meegewogen.³⁸²

In meer algemene zin wordt regelmatig gepleit voor meer *onderkenning* van zowel de persoonlijke waarden van rechters als het belang daarvan. Ruim anderhalve eeuw geleden werd dit al als volgt uitgedrukt: ‘de regterlijke magt is uit ambtenaren zamen gesteld en die ambtenaren zijn geene geheimzinnige symbolen, geene wijsgerige formules; zij bestaan uit vleesch en beenderen gelijk wij [...] Maar de regterlijke ambtenaren....O! deze behooren ons toe, wij kunnen de hand op hen leggen en in

375 Soeharno 2023, p. 3479.

376 Soeharno 2020, p. 948.

377 Cahill-O’Callaghan 2015, p. 3.

378 ‘Diversiteit: accepteer dat het ingewikkeld is. Meestertellers met Saniye Çelik’, *ssr.nl*, 25 september 2024 (podcast).

379 Cahill-O’Callaghan 2015, p. 10-13.

380 Zie Maegherman & Wiznitzer 2023, p. 25, waarin onder meer wordt gesproken over ‘verschillend in het leven staan’.

381 Cahill-O’Callaghan 2015, p. 28-29.

382 Zie Cahill-O’Callaghan 2021.

het openbaar hunne handelingen en hun geweten onderzoeken en doorgronden.³⁸³ Of zoals voormalig raadsheer van de High Court of Australia, Callinan, het verwoordt: '[...] it would be more helpful for the resolution of the controversy if judges frankly acknowledged their debt to their own social values'.³⁸⁴ Een stap verder gaat het pleidooi voor onderkenning van niet alleen de persoonlijke waarden zelf, maar ook de beperkingen daarvan. Zo stelt voormalig rechter Bauduin dat rechters zich bewust moeten zijn van de betrekkelijkheid van hun eigen normen en waarden.³⁸⁵

Onderkenning van persoonlijke waarden zou onder meer de openbaarheid, rechtvaardigheid, maatschappelijkheid en ontwikkeling van het recht ten goede kunnen komen.³⁸⁶ Dit zou in het bijzonder van belang zijn in een (snel) veranderende samenleving.³⁸⁷ Daarbij wordt wel opgemerkt dat het niet eenvoudig is vast te stellen welke persoonlijke waarden iemand heeft en hoe deze gevormd zijn – zelfs niet voor de persoon in kwestie zelf.³⁸⁸ Denkbaar is dat dit in het bijzonder geldt voor rechters, die zijn gesocialiseerd om hun persoonlijke overtuigingen buiten beschouwing te laten.³⁸⁹

4.3.3 Waarden en rechtspreken

Tot slot is van belang de vraag in hoeverre de tot dusver besproken waarden – op maatschappelijk niveau, organisatieniveau én individueel niveau – ook concrete invloed uitoefenen op het ambacht van rechtspreken. Denkbaar is allereerst dat waarden van invloed zijn op de rechterlijke oordeelsvorming. Daarbij kan onderscheid worden gemaakt tussen de invloed van *maatschappelijke* waarden, *organisatiewaarden* en *persoonlijke* waarden.

De invloed van *maatschappelijke* waarden en *organisatiewaarden* op de oordeelsvorming lijkt over het algemeen redelijk geaccepteerd. Rechters beschrijven bijvoorbeeld een beeld van een actieve rechter die met één voet in de maatschappij staat en rekening houdt met de manier waarop de maatschappij naar een bepaald

383 Anonymus W 3206 1870.

384 Zie *Cattanach v. Melchior*, 2003, 215 CLR 1, nr. 291.

385 'Rechters', *Kijken in de ziel*, NTR, 24 augustus 2015.

386 Zie Tao 2024, p. 240-241.

387 Zie Tao 2024, p. 240-241.

388 Zie Singh 2013, p. 16.

389 Zie bijv. Van Wel 2012, p. 58, waarin wordt omschreven hoe overeenstemming met het *recht* prevaleert boven overeenstemming met het *rechtsgevoel*.

vraagstuk kijkt.³⁹⁰ Of, zoals Van Deursen het omschrijft onder verwijzing naar het arrest Lindenbaum/Cohen: 'Al meer dan 100 jaar staat het recht [...] in een open verbinding met de samenleving, en spelen rechters een belangrijke rol in het codificeren van het maatschappelijke opvattingen in het recht.'³⁹¹ Dit is in het bijzonder zichtbaar waar het gaat om de interpretatie en toepassing van *open normen*. Verschillende open normen – zoals 'maatschappelijke betamelijkheid' – vervullen een zogenoemde vensterfunctie om maatschappelijke opvattingen nadrukkelijk te laten meewegen in het recht.³⁹² Dergelijke open normen hebben niet alleen een *flexibiliseringsfunctie* (zodat ruimte ontstaat voor maatwerk en ontwikkelingen), maar ook een *objectiveringsfunctie* (zodat niet de persoonlijke waarden van de rechter, maar de maatschappelijke waarden in de samenleving centraal staan).³⁹³ Ook organisatiewaarden spelen een rol bij de invulling van open normen: wordt er gekozen voor een meer systematische interpretatiemethode, dan wordt daarmee vooral de waarde rechtszekerheid gediend; wordt daarentegen gekozen voor een meer teleologische interpretatiemethode, dan wordt daarmee vooral de waarde doelmatigheid gediend.³⁹⁴

Op de invloed van maatschappelijke waarden en organisatiewaarden op de oordeelsvorming is echter ook de nodige kritiek. Zo concluderen Bouwman en collega's op basis van een jurisprudentieanalyse gecombineerd met opinieonderzoek dat de daadwerkelijke maatschappelijke opvatting en de rechterlijke invulling daarvan niet altijd overeenkomen.³⁹⁵ Van Boom en collega's concluderen op basis van gelijksoortige studies eveneens dat rechters en burgers wat betreft oordeelsvorming niet altijd eensgezind zijn.³⁹⁶ In dat kader is bepleit dat de rechter ofwel de maatschappelijke opvatting empirisch zou moeten vaststellen, ofwel (de invloed van) de eigen opvatting zou moeten onderkennen.³⁹⁷ Ook is beargumenteerd dat bij de invulling van open normen niet aan alle organisatiewaarden voldoende gewicht wordt toegekend en dat met name rechtszekerheid meer aandacht verdient.³⁹⁸

390 'Rechterlijke oordeelsvorming', De stand van het onderzoek, 2 februari 2024 (podcast).

391 Zie Van Deursen 2022.

392 Dalhuisen & Bouwman 2023, p. 958. Bakker spreekt in dit verband ook wel van een 'receptiefunctie', zie Bakker 2017, p. 1.

393 Bouwman & Roorda 2021, p. 29-31.

394 Augusteijn e.a. 2023, p. 638-639.

395 Zie Bouwman e.a. 2021.

396 Zie Van Boom, Pluut & Van der Rest 2018; Van Boom, Pluut & Van der Rest 2019.

397 Dalhuisen & Bouwman 2023, p. 960.

398 Strohmaier & Pool 2024, p. 93.

De invloed van *persoonlijke* waarden op de oordeelsvorming lijkt (nog) minder vanzelfsprekend. Toch is denkbaar dat ook deze categorie waarden een belangrijke rol speelt. Zo beargumenteren Strohmaier en Pool dat bij de invulling van open normen verschillende vormen van 'ruis' kunnen optreden. Een van deze vormen betreft zogenoemde 'inter-beoordelaar ruis', bestaande uit 'verschillen [...] in persoonlijke achtergronden, politieke voorkeuren, persoonlijkheden, normen en waarden, vooroordelen, et cetera'.³⁹⁹ Ook volgens Cahill-O'Callaghan wordt de invloed van persoonlijke waarden gefaciliteerd door het gebruik van open normen (zoals '*public policy*').⁴⁰⁰ Volgens haar betreft deze invloed een vorm van *onbewuste* invloed die vooral speelt bij ingewikkelde afwegingen.⁴⁰¹ Dit houdt verband met het samenspel tussen enerzijds intuïtieve beslissingsprocessen (ook wel '*fast thinking*') en anderzijds weloverwogen beslissingsprocessen (ook wel '*slow thinking*').⁴⁰² Een oordeel ontstaat in eerste instantie intuïtief en kan vervolgens worden bevestigd, aangepast of afgewezen op basis van meer doordachte argumenten.⁴⁰³ Hoe ingewikkelder de afweging, hoe minder evident de argumenten en hoe groter de kans dat wordt vastgehouden aan de intuïtie.⁴⁰⁴ Persoonlijke waarden vormen een belangrijk onderdeel van deze intuïtieve beslissingsprocessen.⁴⁰⁵ Deze visie op oordeelsvorming valt ook te herkennen in de beroemde 'sprong van Scholten' van toepassing naar beslissing, waarin het geweten van de rechter steeds een belangrijke rol speelt.⁴⁰⁶

De precieze (mate van) invloed van persoonlijke waarden op rechterlijke oordeelsvorming is echter niet eenvoudig vast te stellen. Pogingen daartoe lijken gebaseerd op een tweetal mogelijke strategieën, die beide veelvuldig zijn ingezet in internationaal en nationaal onderzoek en waarvan ter illustratie enkele bevindingen zullen worden aangestipt. De eerste mogelijke strategie betreft het rechtstreeks bevragen van rechters. Zo concluderen Maegherman en Wiznitzer op basis van een vragenlijst dat rechters bewust bezig zijn met mogelijke invloedrijke factoren,

399 Strohmaier & Pool 2024, p. 72. Cursivering door auteur.

400 Zie Cahill-O'Callaghan & Richards 2018.

401 Cahill-O'Callaghan 2020, p. 69.

402 Cahill-O'Callaghan 2020, p. 68. De begrippen *fast thinking* en *slow thinking* zijn geïntroduceerd door Kahneman, zie o.m. Kahneman 2011. Van vergelijkbare aard is de metafoor '*the emotional dog and its rational tail*' van Haidt, zie o.m. Haidt 2001.

403 Cahill-O'Callaghan 2021, p. 9.

404 Cahill-O'Callaghan 2021, p. 9.

405 Cahill-O'Callaghan 2020, p. 69.

406 Zie Kwak 2022.

waaronder persoonlijke overtuigingen, opvattingen en referentiekaders.⁴⁰⁷ Olthuis concludeert echter op basis van een vignetstudie dat de persoonlijke houding van rechters geen directe invloed heeft op de uitkomst van de beslissing.⁴⁰⁸

De tweede mogelijke strategie betreft het analyseren van rechterlijke uitspraken. Zo concludeert Cahill-O'Callaghan op basis van een jurisprudentieanalyse dat zogenoemde *majority opinions* en *dissenting opinions* van de UK Supreme Court verschillen in waardengeladen argumenten bevatten.⁴⁰⁹ Een van de onderzochte zaken betrof de vraag of een buschauffeur een rolstoelgebruiker toegang mag ontzeggen als een andere passagier weigert de invalideplaats te verlaten: de meerderheid oordeelde van wel en baseerde haar argumenten op de waarden veiligheid en conformiteit; de minderheid oordeelde van niet en baseerde haar argumenten op de waarde universalisme.⁴¹⁰ Op basis van dergelijke verschillen wordt geconcludeerd dat persoonlijke waarden van rechters ingewikkelde afwegingen inderdaad beïnvloeden.⁴¹¹

De Nederlandse rechtspraak kent geen *majority opinions* en *dissenting opinions* en leent zich dus niet voor een vergelijkbare jurisprudentieanalyse. Als alternatief zou bijvoorbeeld kunnen worden onderzocht in hoeverre vonnissen in eerste aanleg en arresten in hoger beroep verschillende waardengeladen argumenten bevatten. Een eerste, voorzichtige verkenning suggereert dat dit een interessante invalshoek zou kunnen zijn. Een van de onderzochte zaken betrof hulp bij zelfdoding, waarbij de rechtbank koos voor een voorwaardelijke gevangenisstraf van drie maanden en het hof voor een schuldigverklaring zonder strafoplegging. In eerste aanleg leek meer gewicht te worden toegekend aan de waarde behoud ('de rechtbank wil met deze straf aan een ieder die overweegt om een ander buiten de wettelijke kaders hulp te verlenen bij zelfdoding, duidelijk maken dat dit niet straffeloos kan, ook al gebeurt het met de beste bedoelingen');⁴¹² in hoger beroep leek meer gewicht te worden toegekend aan de waarde onbaatzuchtigheid ('het hof ziet, gelet op de bijzonder uitzonderlijke omstandigheden waaronder het feit is begaan [en] de omstandigheid dat de verdachte reeds door het feit en de gevolgen daarvan is getroffen [...] geen

407 Maegherman & Wiznitzer 2023, p. 20-21.

408 Zie Olthuis 2024.

409 Zie Cahill-O'Callaghan 2020.

410 Zie Cahill-O'Callaghan 2020, p. 78.

411 Zie Cahill-O'Callaghan 2020, p. 90.

412 Zie ECLI:NL:RBLIM:2019:1740 onder 6.3.

meerwaarde in een straf').⁴¹³ Als alternatief voor het verschil tussen eerste aanleg en hoger beroep zouden op vergelijkbare wijze ook de waardengeladen argumenten in de conclusies van de advocaat-generaal en de bijbehorende arresten van de Hoge Raad kunnen worden vergeleken.

De verschillende strategieën om de invloed van waarden op oordeelsvorming in kaart te brengen, kennen echter wel belangrijke beperkingen. Zoals Epstein en King stellen: '*[A]sking someone to identify his or her motive is one of the worst methods of measuring motive [...] This is obvious from the example of asking justices about how they reach decisions*'.⁴¹⁴ Waarden ('fast thinking') zijn lastig te achterhalen als deze eenmaal zijn vervangen door technisch-juridische argumenten ('slow thinking'). Waarden zijn bovendien, in vergelijking met bijvoorbeeld attitudes, verhoudingsgewijs lastig te manipuleren om een bepaald oordeel uit te lokken. Jurisprudentieanalyses, tot slot, bieden inzicht in bepaalde onderdelen van de oordeelsvorming, maar geven geen totaalbeeld van alle mogelijke invloeden daarop. De precieze invloed van persoonlijke waarden op rechterlijke oordeelsvorming blijft daarom lastig te achterhalen.

Denkbaar is dat waarden eveneens van invloed zijn op de overige procesdeelnemers. In sommige rechtszaken zal niet alleen sprake zijn van een bovendrijvend juridisch conflict, maar ook van een dieperliggend *waardenconflict*.⁴¹⁵ Dit compliceert de rol van de rechter aanzienlijk: niet alleen is de *kans* op een ervaren verlies groter (waardenconflicten zijn veelal onverenigbaar en lenen zich dus slecht voor een compromis),⁴¹⁶ ook is vaak het *gevolg* van een ervaren verlies groter (de verliezende partij verliest niet alleen de juridische claim, maar ook de achterliggende waarde).⁴¹⁷ Ook zullen alternatieve en aanvullende vormen van geschilbeslechting (bijvoorbeeld het aansturen op een schikking) niet zonder meer kunnen worden ingezet in geval van een waardenconflict.⁴¹⁸ Daarnaast dienen rechters zich te verhouden tot de waarden van procesdeelnemers die een rol spelen *voorafgaand aan* een proces (bijvoorbeeld

413 Zie ECLI:NL:GHSHE:2023:1414 onder 'Toepassing van het bepaalde in artikel 9a van het Wetboek van Strafrecht'.

414 Epstein & King 2002, p. 93. Zie ook Cahill-O'Callaghan 2023, p. 124.

415 Zie Hulst & Van den Bos 2017, p. 1887. Van Domselaar spreekt in dit verband van het rechterlijke 'ontmantelen' van een zich voordoend conflict als een juridisch schijnconflict, zie Van Domselaar 2017, p. 3211.

416 Zie Hulst & Van den Bos 2017, p. 1887.

417 Zie Van Domselaar 2017, p. 3213.

418 Zie Hulst & Van den Bos 2017, p. 1887-1888.

in de keuze voor deelname), *tijdens* een proces (bijvoorbeeld in de bereidheid tot medewerking) en *na afloop* van een proces (bijvoorbeeld in de acceptatie van de uitkomst).⁴¹⁹ In meer algemene zin is bepleit dat rechters waardengeladen conflicten dienen te herkennen, het proces dienen af te stemmen op de waarden van de deelnemers en het verlies van waarden dienen te erkennen.⁴²⁰

Tot slot is aannemelijk dat waarden ook van invloed zijn op de rolopvatting van de rechter. In een meer *waardenbewuste* opvatting van de rol van de rechter wordt van rechters verwacht dat zij zich *voortvarend* opstellen. Zo kan bijvoorbeeld van rechters worden verlangd dat zij empathie en emoties tonen, twijfels en fouten erkennen, zich opstellen als hoeder van fundamentele waarden en de rechtsstaat uitdrukkelijk verdedigen.⁴²¹ Deze voortvarendheid werkt ook door in de verhouding ten opzichte van de andere staatsmachten, rechtzoekenden én de samenleving.⁴²² Ter illustratie kunnen enkele noemenswaardige standpunten worden aangestipt. Met betrekking tot de voortvarende rol van de rechter ten opzichte van de andere staatsmachten stelt Loth dat het 'niet heel consequent [is] van sommige politici om mee te werken aan het terugdringen van het rechterlijk domein en tegelijkertijd te klagen over de teloorgang van normen en waarden in onze samenleving'.⁴²³ Over de voortvarende rol ten opzichte van partijen stelt Hartendorp het volgende: '[Maatschappelijk effectieve rechtspraak] biedt rechters [...] meer ruimte om de rolinvulling aan te passen, om meer aandacht te kunnen geven aan de niet-juridische elementen van een zaak én tegelijkertijd uiting te geven aan het recht als waardensysteem. Dat is niet altijd eenvoudig, maar wel de manier waarop de Rechtspraak betekenisvol kan blijven en haar essentiële maatschappelijke positie kan blijven vervullen.'⁴²⁴ Illustratief voor de voortvarende rol ten opzichte van de samenleving is tot slot het standpunt van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens in de zaak Žurek: '*The general right to freedom of expression of judges to address matters concerning the functioning of the justice system may be transformed into a corresponding duty to speak out in defence of the rule of law and judicial independence when those fundamental values come*

419 Zie bijv. het onderzoek van Mainwaring, Bardi & Meek 2019, waarin wordt gekeken naar waarden in relatie tot zowel de *deelname* aan als de *gevolgen* van een *restorative justice* proces.

420 Zie o.m. Van Domselaar 2017; Hulst & Van den Bos 2017.

421 Zie o.m. Van Domselaar 2017; Davies & Tinnevelt 2022; Eggens, Hartendorp & Simon Thomas 2025.

422 Zie voor deze driedeling ook Van Deursen 2024, p. 26 e.v.

423 Zie Loth 2018, p. 4.

424 Zie Hartendorp 2023, p. 811.

under threat.⁴²⁵ In de besproken standpunten speelt de relatie tussen rechtspraak en waarden – of *values* – steeds een belangrijke rol.

In een meer *waardenneutrale* opvatting van de rol van de rechter wordt daarentegen van rechters verwacht dat zij zich *terughoudend* opstellen. Zo kan bijvoorbeeld van rechters worden verlangd dat zij zich niet mengen in het publieke debat, zich niet profileren op of in (sociale) media, zich onthouden van openlijke kritiek en hun belangenbehartiging uitbesteden aan instituten als de Raad voor de rechtspraak.⁴²⁶ Ook deze terughoudendheid beïnvloedt de verhouding ten opzichte van de andere staatsmachten, rechtzoekenden en de samenleving, wat wederom kan worden geïllustreerd aan de hand van enkele noemenswaardige standpunten. Over de terughoudende rol van de rechter ten opzichte van de andere staatsmachten stelde Lord Reid al in 1962: *‘Where Parliament fears to tread it is not for the courts to rush in.’*⁴²⁷ Over de terughoudende rol ten opzichte van rechtzoekenden benadrukt Giesen recent dat ‘de civiele rechter niet (mede) aan ‘conflictoplossing’ moet doen bij diens geschilbeslechting; dat is niet zijn taak en daartoe is hij niet (voldoende) toegerust en dus mag men dit niet van hem verlangen, hoe handig het politiek wellicht ook is om dat juist wel te vragen’.⁴²⁸ Illustratief voor de terughoudende rol ten opzichte van de samenleving is tot slot de conclusie van Van Deursen dat ‘enerzijds [...] het niet de taak is van de rechter om de samenleving vorm te geven, en anderzijds dat hij [...] niet kan worden aangesproken op de maatschappelijke impact die van zijn oordeel uitgaat’.⁴²⁹

Het verschil tussen de rolopvattingen is goed zichtbaar in een recente discussie omtrent deelname van de rechtspraak aan de botenparade van Pride. Gerechtshof Amsterdam – een van de deelnemende gerechten – licht deze deelname als volgt toe: ‘Pride staat voor diversiteit, gelijkwaardigheid en liefde - waarden die diep verankerd zijn in onze Grondwet en het Europese Verdrag voor de Rechten van de Mens (EVRM) dat dit jaar 75 jaar bestaat. De rechtspraak beschermt de vrijheden van iedereen, ongeacht wie je bent of van wie je houdt’.⁴³⁰ Verschillende rechters hebben hun steun uitgesproken voor deze ‘rechtsstatelijke bevestiging van

425 EHRM 16 juni 2022, no. 39650/18 (*Żurek v. Poland*) par. 222.

426 Zie o.m. De Werd 2023.

427 Zie *Shaw v. DPP* [1962] AC 220.

428 Zie Giesen 2024, voetnoot 3.

429 Zie Van Deursen 2024, p. 311.

430 ‘🌈 Hoera, zojuist bekend geworden!’, bijdrage van Rechtbank Amsterdam op LinkedIn.

universele waarden'.⁴³¹ Voormalig vicepresident van de gerechtshoven Amsterdam en Leeuwarden, Hermans, is het hier echter niet mee eens: 'De rechterlijke macht als zodanig staat niet voor deelbelangen, maar voor de bewaking van het recht en de rechtsstaat [...] Het afleggen van een algemene solidariteitsverklaring met één bepaalde maatschappelijke belangengroepering, zoals in het onderhavige geval, miskent deze gecompliceerde opdracht van de rechterlijke macht.'⁴³² Juist door níét deel te nemen, zo betoogt hij, kunnen rechters 'zich beschikbaar houden om de belangrijke rechten en waarden [...] in rechte te doen gelden'.⁴³³ Deze standpunten illustreren dat het debat over de (waardenbewuste of waardenneutrale) rol van de rechter niet alleen extern (in de wetenschap, politiek en media), maar ook intern (binnen de rechterlijke macht) wordt gevoerd.⁴³⁴

4.4 Tussentijdse conclusie

In dit hoofdstuk stond de volgende deelvraag centraal: **welke rol spelen (maatschappelijke) waarden binnen het recht en binnen de Nederlandse rechtspraak in het bijzonder?** Om deze vraag te kunnen beantwoorden, is eerst stilgestaan bij de relatie tussen waarden en recht in algemene zin. Deze relatie is gekenmerkt als een wisselwerking van wederzijdse invloed, waarin ook normen, werking en verwachtingen een belangrijke rol spelen. Daarnaast is aandacht besteed aan de fenomenen consistentie en discrepantie, evenals waardenconsensus en -conflict. Vervolgens is stilgestaan bij de relatie tussen waarden en rechtspraak in het bijzonder. Daarbij is onderscheid gemaakt tussen het instituut van de Rechtspraak, de persoon van de rechter en het ambacht van rechtspreken. In deze relatie illustreren onder meer de fenomenen organisatiewaarden, socialisatie, representativiteit, diversiteit, oordeelsvorming en rolopvatting de belangrijke en veelzijdige betekenis van waarden binnen de Nederlandse rechtspraak.

431 Zie bijv. Radder, Van Rijssen & Evers 2025.

432 Hermans 2025a.

433 Zie Hermans 2025b.

434 Dit blijkt ook uit kwalitatief onderzoek van Boone en collega's, waarin een respondent aangeeft: 'Dan zijn er mensen die er bewust voor kiezen om niet in de media te komen, terwijl het mij juist triggert om naar buiten te treden en te reageren', zie Boone e.a. 2025b, p. 162.

Waarden en verwachtingen

5.1 Introductie

Na de bespreking van de mogelijke betekenis van maatschappelijke waarden binnen het recht en de rechtspraak, kunnen de mogelijke gevolgen van veranderingen in deze waarden verder worden onderzocht. In dit hoofdstuk staat daarom de volgende deelvraag centraal: **in hoeverre zijn (actuele) waardenveranderingen relevant voor de Nederlandse rechtspraak en welke mogelijke gevolgen brengen deze met zich mee?** Eerst zal de algemene relevantie van waardenverschuivingen voor de rechtspraak worden besproken (par. 5.2), waarbij de aandacht uitgaat naar achtereenvolgens de koers van de Rechtspraak (par. 5.2.1), de beroepsgroep van rechters (par. 5.2.2) en het proces van rechtspreken (par. 5.2.3). Vervolgens zal een verkenning plaatsvinden van de specifieke betekenis van de actuele waardenveranderingen zoals eerder voorzichtig vastgesteld (par. 5.3). Tot slot zullen zowel mogelijke implicaties (par. 5.4.1) als mogelijke oplossingsrichtingen (par. 5.4.2) kort worden aangestipt. Er zal worden afgesloten met een laatste tussentijdse conclusie (par. 5.5).

5.2 Wat is de algemene relevantie van waardenveranderingen voor de rechtspraak?

Bij het vaststellen van de relevantie van waardenveranderingen kan onderscheid worden gemaakt tussen enerzijds het belang van waardenverschuivingen in het *algemeen* en anderzijds de betekenis van actuele waardenveranderingen in het *bijzonder*. Het algemene belang van waardenverschuivingen kan worden gekoppeld aan de eerder besproken betekenis van waarden binnen de Nederlandse rechtspraak en laat zich verhoudingsgewijs goed vaststellen. De specifieke betekenis van actuele waardenveranderingen laat zich lastiger vaststellen; voorzichtige suggesties zullen nader moeten worden onderzocht door middel van een doelgerichte empirische studie.

In het vervolg zal worden betoogd dat een verschuiving van waarden een verandering van verwachtingen teweeg kan brengen. Zoals eerder aangegeven behoort het inspelen op maatschappelijke ontwikkelingen, aansluiten bij behoeften in de samenleving, actief stellingnemen in het maatschappelijke debat en oordelen met oog voor de maatschappelijke context tot de visie van de rechtspraak.⁴³⁵ Aan deze visie zijn belangrijke bestaande en toekomstige risico's voor de rechtspraak

435 Zie 'Missie, visie en agenda van de Rechtspraak', rechtspraak.nl.

gekoppeld.⁴³⁶ Een van deze risico's betreft het 'niet kunnen voldoen aan de verwachtingen van partijen, derden of de maatschappij',⁴³⁷ die volgens velen aan flinke verandering onderhevig zijn.⁴³⁸ Het doel is om dit risico zo veel mogelijk te beheersen, zodat niet aan verwezenlijking van de visie in de weg wordt gestaan.⁴³⁹ Voor deze risicobeheersing – door enerzijds mee te bewegen met de maatschappelijke verwachtingen en deze anderzijds waar nodig te temperen en/of bij te sturen – is inzicht in veranderende verwachtingen essentieel. Inzicht in veranderende *waarden* is daarbij van groot belang.

Wat betreft het algemene belang van waardenverschuivingen kan aansluiting worden gezocht bij de rol van waarden binnen de rechtspraak en de daarbij gesuggereerde driedeling tussen het instituut van de Rechtspraak, de persoon van de rechter en het ambacht van rechtspreken.⁴⁴⁰ Met betrekking tot het *instituut* van de Rechtspraak kunnen andere verwachtingen ontstaan ten aanzien van de *koers*;⁴⁴¹ met betrekking tot de *persoon* van de rechter kunnen andere verwachtingen ontstaan ten aanzien van de *beroepsgroep*; en met betrekking tot het *ambacht* van rechtspreken kunnen andere verwachtingen ontstaan ten aanzien van het *proces*.

436 Zie Rvdr 2025, p. 44.

437 Zie Rvdr 2025, p. 48.

438 Zie bijv. Bakker, Dubelaar & Tinnevelt 2025; Buruma 2016.

439 Zie Rvdr 2025, p. 44.

440 Zie par. 4.3.

441 Ook in (de context van) deze driedeling zal ter verduidelijking de koers van de Rechtspraak met een hoofdletter worden geschreven.

Deze driedeling is in het bijzonder van belang vanwege de vraag ten aanzien van wíé veranderende verwachtingen precies gelden. Dit onderscheid is niet eenvoudig, maar wel belangrijk om te maken. Zo doen verwachtingen ten aanzien van de kernwaarden bijvoorbeeld vooral een appel op de rechtspraak als instituut, terwijl verwachtingen ten aanzien van de oordeelsvorming vooral door individuele rechters kunnen worden ingelost.⁴⁴²

5.2.1 Waarden en koers

Met betrekking tot de koers kunnen verschuivende waarden leiden tot veranderende verwachtingen rondom de eerder besproken fenomenen organisatiewaarden, normatief onderhoud en dynamische stabilisatie.

Wat betreft *organisatiewaarden* kunnen veranderende verwachtingen ontstaan ten aanzien van de *selectie* van rechterlijke kernwaarden (welke waarden worden hierin wel en welke niet gereflecteerd); de *verhouding* tussen rechterlijke kernwaarden (op welke waarden dient het accent te liggen, in het bijzonder wanneer waarden

⁴⁴² Dat het onderscheid niet altijd zuiver te maken valt, blijkt ook uit dit voorbeeld: kernwaarden zullen uiteindelijk ook door individuele rechters moeten worden uitgedragen, terwijl het instituut ook sturend kan zijn met betrekking tot de oordeelsvorming. Er is echter wel sprake van belangrijke accentverschillen.

onderling botsen); de *interpretatie* van rechterlijke kernwaarden (op welke wijze dienen waarden te worden ingevuld); de *verankering* van rechterlijke kernwaarden (welke waarden verdienen nadrukkelijke verankering en in welke vorm); en de *uitwerking* van rechterlijke kernwaarden (welke gedragscodes zijn noodzakelijk om de waarden te waarborgen).

Recente discussies rondom kernwaarden kunnen hierbij dienen als voorbeeld. Wat betreft de *selectie* van en *verhouding* tussen rechterlijke kernwaarden signaleren Kwak en Venema een toename in het aantal toepasselijke waarden én (als gevolg daarvan) een toename in interne strijdigheden.⁴⁴³ Deze verandering is volgens hen onder meer zichtbaar in het toenemende spanningsveld tussen kwaliteit enerzijds en efficiëntie anderzijds,⁴⁴⁴ waarbij ook wel wordt gepleit voor een vaste rangorde waarin efficiëntie ondergeschikt zou moeten zijn aan andere waarden.⁴⁴⁵ Dit spanningsveld signaleert ook oud-rechter Wieland, die aangeeft dat enerzijds steeds meer eisen worden gesteld aan de behandeling van zaken en anderzijds de druk toeneemt om binnen redelijke termijn uitspraak te doen.⁴⁴⁶ Wat betreft de *verankering* van rechterlijke kernwaarden is Soeharno kritisch op de nieuwste gedragscode voor de rechtspraak, waarin het accent lijkt te verschuiven van een magistratelijk perspectief naar een ambtelijk perspectief, met als gevolg dat de kernwaarden te weinig aandacht krijgen en bovendien te beperkt worden uitgelegd.⁴⁴⁷ Met name de onafhankelijkheid verdient volgens Soeharno een stevigere verankering, vooral nu de rechtspraak in verschillende landen onder toenemende politieke druk is komen te staan.⁴⁴⁸

Wat betreft *normatief onderhoud* kunnen veranderende verwachtingen ontstaan ten aanzien van de constante (her)interpretatie van en bemiddeling tussen verschillende maatschappelijke waarden. Verwachtingen kunnen niet alleen veranderen met betrekking tot de *uitkomst* van deze waardenbemiddeling, maar ook al met betrekking tot de *aanpak* van de waardenbemiddeling. Maatschappelijke waarden

443 'De integere rechter. SSR Meestervertellers met Arie-Jan Kwak en Derk Venema', ssr.nl, 5 april 2023 (podcast).

444 'De integere rechter. SSR Meestervertellers met Arie-Jan Kwak en Derk Venema', ssr.nl, 5 april 2023 (podcast).

445 'Rechtspraak', Het Kaartenhuis van de Rechtsstaat (S9E1), Amsterdam Law Hub Podcast, 18 april 2025.

446 'Een leven lang', Napleiten, 15 december 2022 (podcast).

447 Zie Soeharno 2025.

448 Zie onder meer Soeharno, Graaf & Uzman 2024.

kunnen immers niet alleen *veranderen*, maar ook onderling *verschillen*. Hoe meer dit het geval is, hoe ingewikkelder de rol als bemiddelaar wordt. Desalniettemin kan van de rechtspraak worden verwacht de rol als koersbepaler te (blijven) vervullen. Zoals Marbe betoogt: '[Burgers] verwachten nog steeds van rechters te leren wat goed en fout wordt geacht in een bepaalde tijd, hoe je met elkaar moet leven in tijden van spanningen, hoe je vrijheden en democratische verworvenheden bewaakt, hoe je normen en waarden beschermt.'⁴⁴⁹ Ahsmann verwijst in dit verband naar de rol van de rechter als *socius* – deelgenoot van de maatschappij – die zich 'realiseert [...] dat er in onze pluriforme maatschappij vanuit verschillende wereldbeelden verschillende opvattingen kunnen zijn en [...] zich daarin ook [moet] kunnen verplaatsen'.⁴⁵⁰ Als voorbeeld noemt zij het toenemende contrast tussen individualistische en collectivistische wereldbeelden binnen onze samenleving.⁴⁵¹

Wat betreft *dynamische stabilisatie*, tot slot, kunnen veranderende verwachtingen ontstaan ten aanzien van de mate waarin de rechtspraak met maatschappelijke waarden meebeweegt. Toenemende sociale versnelling zorgt voor een toenemend spanningsveld tussen stabiliteit enerzijds en flexibiliteit anderzijds. Dit spanningsveld kan volgens Francot en Mommers op diens beurt twee soorten temporele discrepanties teweegbrengen: organisatorische discrepanties en fundamentele discrepanties.⁴⁵² De *organisatorische* uitdaging bestaat uit het tijdig behandelen van een toenemend aantal zaken. Tijdigheid vormt volgens velen een essentieel onderdeel van kwaliteit van rechtspraak⁴⁵³ en zou zelfs als aanvullende organisatiewaarde kunnen worden gekwalificeerd.⁴⁵⁴ Desondanks vormt de achterstand in zaakbehandeling een hardnekkig probleem en de verbetering van doorlooptijden een terugkerend voornemen.⁴⁵⁵

De *fundamentele* uitdaging bestaat uit het tijdig meebewegen met maatschappelijke tendensen. Niet zelden wordt de rechtspraak verweten in een 'zelfgecreëerde bubbel te blijven zitten', zonder voldoende oog voor maatschappelijke ontwikkelingen,

449 Zie Marbe 2025.

450 Ahsmann 2018, p. 181.

451 Ahsmann 2018, p. 181.

452 Francot & Mommers 2017, p. 276.

453 Zie bijv. 'Wat betekent kwaliteit voor... Julia?' ([youtube.com/shorts/y9t8N1NiSb4](https://www.youtube.com/shorts/y9t8N1NiSb4)) waarin Mendlik, president van de rechtbank Rotterdam, kwaliteit interpreteert als tijdigheid.

454 Zie 'Missie, visie en agenda van de Rechtspraak', rechtspraak.nl, onder 'Rechtvaardig'.

455 Zie bijv. Rvdr 2025, p. 22.

behoefden en problemen.⁴⁵⁶ Reageert de rechtspraak te langzaam, dan kan dit leiden tot een beeld van 'een conservatief volkje' in een 'ivoren toren'.⁴⁵⁷ Van de rechtspraak wordt, met andere woorden, flexibiliteit verwacht. Aan de andere kant is echter ook juist behoedzaamheid geboden om het maatschappelijk draagvlak niet te verliezen. Voormalig vicepresident van de Hoge Raad, Bakels, verwijst in dit verband naar de bestendigheid van maatschappelijke veranderingen: 'Rechters volgen maatschappelijke tendensen, maar met enige vertraging, om te zien of deze tijdelijk zijn of zich tot gewijzigde maatschappelijke normen ontwikkelen.'⁴⁵⁸ Reageert de rechtspraak te snel, dan kan dit leiden tot een beeld van politieke bemoeienis of zelfs een dikastocratie.⁴⁵⁹ Van de rechtspraak wordt, met andere woorden, ook stabiliteit verwacht. Het *Jaarplan 2025* van de Rechtspraak werpt dan ook de vraag op hoe de rechtspraak bij veranderende verwachtingen vanuit de maatschappij 'wendbaar [kan] zijn en tegelijk betrouwbaar en voorspelbaar [kan] blijven'.⁴⁶⁰

Dit spanningsveld wordt verder gecompliceerd door de toenemende complexiteit en onzekerheid waarmee de rechter als gevolg van maatschappelijke ontwikkelingen wordt geconfronteerd.⁴⁶¹ Zoals Van Deursen stelt: 'Als de rechter de effecten van zijn uitspraak in de sociale werkelijkheid een rol wil geven in zijn beslissingsproces [...] moet de rechter reflecteren op de toekomst – een activiteit die, zo weten wij allemaal maar al te goed, omgeven is met vele onzekerheden [...]'.⁴⁶² Davies beargumenteert dat zaken met een ondoorgroendelijk, onvoorspelbaar, tijdsoverschrijdend en grensoverschrijdend karakter worden gekenmerkt door zowel *empirische* onzekerheid – gebrek aan beschikbare kennis over complexe problematiek – als *normatieve* onzekerheid – gebrek aan duidelijkheid over toepasselijke normen.⁴⁶³ Deze zaken stellen de *stabiliserende* visie op de rechtspraak – waarin de rechtspraak altijd zekerheid kan bieden – op scherp en appelleren aan een meer *destabiliserende* visie op de rechtspraak – waarin ook de rechtspraak inherent onzeker is.⁴⁶⁴ Deze destabiliserende visie kan volgens Davies oncomfortabel of zelfs ontregelend zijn,

456 Zie bijv. Van de Heuvel 2024.

457 Zie bijv. Marbe 2025 en Driessen 2025.

458 Zie Couwenbergh & McDonald 2024.

459 Zie bijv. het rondetafelgesprek van de commissie Binnenlandse Zaken, op 9 maart 2020.

460 Zie Rvdr 2025, p. 5. Francot verwijst in dit verband naar een 'catch 22', zie Francot 2018, p. 105.

461 Zie over complexiteit en onzekerheid o.m. Francot 2014.

462 Zie Van Deursen 2022.

463 Zie voor een uitgebreide bespreking Davies 2024.

464 Zie o.a. Davies 2024; Van Domselaar 2011.

maar onderkent en omarmt wel de toenemende momenten van onzekerheid.⁴⁶⁵ Van rechters vraagt deze visie onder meer om het omarmen van andere (kern)waarden, zoals meerpartijdigheid (in plaats van onpartijdigheid) en feilbaarheid (in plaats van standvastigheid).⁴⁶⁶

5.2.2 Waarden en beroepsgroep

Met betrekking tot de beroepsgroep kunnen verschuivende waarden leiden tot andere verwachtingen rondom de eerder besproken fenomenen *socialisatie*, *representativiteit* en *diversiteit*. Deze veranderende verwachtingen hangen sterk met elkaar samen en betreffen onder meer de *vorming*, *herkenbaarheid* en *verscheidenheid* van persoonlijke waarden binnen de beroepsgroep.

Als waarden extern (dat wil zeggen: in de samenleving) verschuiven, maar intern (dat wil zeggen: binnen de beroepsgroep) niet of veel minder, kan de spanning tussen persoonlijke en juridische waarden toenemen.⁴⁶⁷ Sterke socialisatie kan ervoor zorgen dat persoonlijke waarden binnen de beroepsgroep structureel het onderspit delven, bijvoorbeeld via conformeren of uittreden.⁴⁶⁸ Zo kunnen in toenemende mate discrepanties ontstaan tussen de diverse waarden in de samenleving en de eenduidige waarden binnen de beroepsgroep. Dit kan op diens beurt gevolgen hebben voor zowel de herkenbaarheid als de verscheidenheid van de beroepsgroep.⁴⁶⁹ Om als beroepsgroep met de samenleving mee te kunnen blijven bewegen, dient het socialisatieproces aldus steeds te worden afgestemd op relevante maatschappelijke ontwikkelingen.

Met betrekking tot de eerste socialisatiestap – de universitaire opleiding tot jurist – stelt Van Rossum dat de huidige tijd – gekenmerkt door onder meer toenemende complexiteit en vervreemding tussen burger en recht – een aanpassing vergt in juridisch onderwijs.⁴⁷⁰ Volgens Hartendorp en Chevalier is daarvoor vooral verbinding met het burgerperspectief van belang.⁴⁷¹ Van de Luijngaarden pleit in dat verband voor het aansturen op een ‘continu waardenbewustzijn’ en een ‘waardengedreven

465 Zie Davies 2024, p. 65-67.

466 Zie Davies 2024, p. 68 e.v.

467 Zie par. 4.3.2.

468 Zie par. 4.3.2.

469 Zie par. 4.3.2.

470 Van Rossum 2025, p. 79 en p. 84.

471 Zie Hartendorp & Chevalier 2024.

rechtsbeoefening' binnen de opleiding.⁴⁷² Wel onderkent hij daarbij de complicerende factor dat de door juristen te verdedigen maatschappelijke waarden ver uiteen kunnen lopen.⁴⁷³

Met betrekking tot de volgende socialisatiestap – de beroepsopleiding tot rechter – blijft het bevorderen van diversiteit een terugkerend doel. Zo stelt Blaisse, bestuurder van het Studiecentrum Rechtspleging (SSR), dat 'de samenleving [...] de afgelopen tien jaar enorm [is] veranderd', er 'nu echt iets anders [wordt] gevraagd' en dat het 'belangrijk [is] dat we een grotere diversiteit aan deelnemers in de opleiding krijgen'.⁴⁷⁴ Ook vanuit de Landelijke Selectiecommissie Rechters (LSR) wordt benadrukt dat diversiteit voor de 'rechters van de toekomst' van groot belang is.⁴⁷⁵

Bij het bevorderen van diversiteit gelden echter wel enkele belangrijke kanttekeningen. Een eerste uitdaging is dat verschuivende waarden ervoor kunnen zorgen dat er niet alleen *uitgesproken* diversiteit, maar vooral ook *onuitgesproken* diversiteit – in de vorm van diverse persoonlijke waarden – van de beroepsgroep wordt verwacht.⁴⁷⁶ Het bevorderen van *onuitgesproken* diversiteit vraagt des te meer aanpassing van het socialisatieproces: persoonlijke waarden van rechters zullen moeten worden onderkend, getoetst én meegewogen, voordat ze kunnen worden geïncorporeerd. Een tweede uitdaging daarbij is dat onderkenning van (diversiteit in) persoonlijke waarden niet alleen ingewikkeld is, maar ook omstreden. Sterke socialisatie dient immers ook belangrijke doelen.⁴⁷⁷ Dit roept de vraag op wat er in een veranderende samenleving vooral van de beroepsgroep van rechters wordt verwacht: diversiteit of uniformiteit, herkenbaarheid of voorspelbaarheid.

5.2.3 Waarden en proces

Met betrekking tot het proces, tot slot, kunnen verschuivende waarden leiden tot andere verwachtingen rondom de eerder besproken fenomenen oordeelsvorming, procesdeelnemers en rolopvatting.

472 Van de Luijngaarden 2025, p. 73 en p. 75.

473 Van de Luijngaarden 2022, p. 33.

474 Zie 'Interview met Margreet Blaisse en Remco van Tooren over tien jaar Rio- en Oio-opleiding', SSR.nl, 20 september 2024.

475 Zie Van Raalte 2023.

476 Zie par. 4.3.2.

477 Zie par. 4.3.2.

Wat betreft *oordeelsvorming* kunnen veranderende verwachtingen ontstaan ten aanzien van de mate waarin en manier waarop maatschappelijke en persoonlijke waarden worden meegewogen bij het komen tot een beslissing. Veelal wordt aangenomen dat maatschappelijke waarden via onder meer open normen worden meegewogen in het recht, wat de actualiteit en objectiviteit van rechterlijke uitspraken ten goede zou komen.⁴⁷⁸ Uit zowel maatschappelijke kritiek als empirisch onderzoek blijkt echter dat het vaststellen en toepassen van heersende maatschappelijke waarden niet altijd eenvoudig is.⁴⁷⁹ Naarmate maatschappelijke waarden verschuiven, neemt de kans op discrepanties tussen burgerperspectief en rechterlijke oordeelsvorming toe.

Soms lijken deze discrepanties het gevolg van een bewuste keuze. Zo wijzen sommige rechters erop dat het aan de rechter kan zijn om aan een maatschappelijke roep – bijvoorbeeld de roep om zwaarder straffen – géén gehoor te geven.⁴⁸⁰ Soms lijken discrepanties echter ook meer onopgemerkt te ontstaan. Zo wijzen Dalhuisen en Kool op het verschuiven van de maatschappelijke norm rondom ongebonden seksueel contact, waardoor mogelijk een discrepantie is ontstaan tussen enerzijds de rechterlijke en anderzijds de maatschappelijke invulling van de maatstaf van sociaal-ethische aanvaardbaarheid bij het kwalificeren van ontuchtige handelingen tussen meerder- en minderjarigen.⁴⁸¹ Waardenverschuivingen zouden aldus het belang van het empirisch vaststellen – in plaats van intuïtief aanvoelen – van maatschappelijke opvattingen kunnen vergroten.

Tegelijkertijd wordt ook juist gepleit voor het inzetten van een eigen rechtvaardigheidsgevoel en ‘rechtersgeweten’, gebaseerd op onder andere de rechterlijke kernwaarden en de opgedane ervaring.⁴⁸² Vaststellen of, in hoeverre en op welke wijze een dergelijk geweten inderdaad wordt ingezet, is niet eenvoudig. Waardengeladen uitspraken in vonnissen en arresten bieden hierbij wellicht een aanknopingspunt.⁴⁸³ In het bijzonder interessant hierbij is in hoeverre het *aantal* en het *soort* waardengeladen uitspraken lijkt te veranderen onder invloed van

478 Zie par. 4.3.3.

479 Zie par. 4.3.3.

480 ‘Rechterlijke oordeelsvorming’, De stand van het onderzoek, 2 februari 2024 (podcast).

481 Dalhuisen & Kool 2021, p. 50 en p. 64.

482 ‘De integere rechter. SSR Meestervertellers met Arie-Jan Kwak en Derk Venema’, ssr.nl, 5 april 2023 (podcast).

483 Zie par. 4.3.3.

Waarden en verwachtingen

maatschappelijke waardenverschuivingen en of het rechtersgeweten mettertijd *meer* of *minder* goed lijkt te worden afgestemd op de actuele waarden in de samenleving.

Wat betreft *procesdeelnemers* kunnen veranderende verwachtingen ontstaan ten aanzien van de procesinrichting, in het bijzonder rondom dieperliggende waardenconflicten. Als achter een juridisch conflict ook een waardenconflict schuilgaat, kan van rechters worden verwacht dat zij de achterliggende waarden herkennen, het proces op deze waarden afstemmen en het verlies van waarden erkennen.⁴⁸⁴ De verschuiving van maatschappelijke waarden kan invloed hebben op zowel het *soort* waardenconflicten (nieuwe waarden kunnen leiden tot nieuwe waardenconflicten) als het *aantal* waardenconflicten (meer beweging kan leiden tot meer botsingen) waarmee rechters zich geconfronteerd zien. Volgens Van Domselaar vraagt het huidige tijdsgewricht daarom om perceptieve en tragiek-responsieve rechters.⁴⁸⁵ Dit begint volgens Van de Luijngaarden al tijdens de universitaire opleiding tot jurist met zogenoemde 'waardenleer': het beoordelen welke achterliggende waarden er spelen in een conflict en hoe deze het beste kunnen worden beschermd.⁴⁸⁶

Wat betreft *rolopvatting*, tot slot, kunnen veranderende verwachtingen ontstaan ten aanzien van de voortvarendheid of juist terughoudendheid waarmee rechters zich opstellen tegenover andere staatsmachten, rechtszoekenden en de samenleving. Rolopvatting lijkt bijzonder sterk met verwachtingen te zijn verweven; een (sociale) rol laat zich zelfs definiëren als een 'collectief geaccepteerd verwachtingspatroon'.⁴⁸⁷ De verwachtingen ten aanzien van de rol van rechters zijn volgens Kwak te herleiden tot verschillende onderliggende waarden, waaronder gezag (de gezaghebbende rechter), neutraliteit (de neutrale rechter), efficiëntie (de efficiënte rechter) en coöperatie (de coöperatieve rechter).⁴⁸⁸ Rolbekleders – in dit geval: rechters – kunnen volgens Mascini en Doornbos te maken krijgen met verschillende complicaties, waaronder *roltransitie* (veranderende verwachtingen), maar ook *rolambigüiteit* (onduidelijke verwachtingen), *roloverbelasting* (te veel verwachtingen) en *rolconflict* (verschillende verwachtingen).⁴⁸⁹ Dit geldt in het bijzonder in de hedendaagse, complexe samenleving. Zo bepleit Buruma dat het 'denken over de goede rechter

484 Zie par. 4.3.3.

485 Zie Van Domselaar 2017 en Van Domselaar 2018.

486 Zie Van de Luijngaarden 2025, p. 76.

487 Mascini & Doornbos 2021, p. 4.

488 Kwak 2006.

489 Mascini & Doornbos 2021, p. 5.

niet los te zien [is] van de loop van de bredere ontwikkelingen in de [...] samenleving' en dat 'wat vandaag wordt verstaan onder 'een goede rechter' is verweven met het huidige web van opvattingen dat morgen achterhaald is'.⁴⁹⁰ Uit kwalitatief onderzoek van Boone en collega's blijkt dat rechters inderdaad een verschuiving in rolopvatting ervaren, zowel in microconflicten (waarin vooral de verwachtingen van rechtzoekenden een rol spelen) als in macroconflicten (waarin vooral de verwachtingen van de samenleving een rol spelen).⁴⁹¹ Een extra complicerende factor hierbij is volgens Buruma dat burgers binnen de huidige tijdsgeest niet langer deel uit (denken te) maken van één gemeenschap met een eenduidig wereldbeeld, maar van verschillende gemeenschappen met uiteenlopende verwachtingen.⁴⁹² Deze toenemende tegenstellingen worden ook door rechters zelf als mogelijke oorzaak van rolverschuiving genoemd.⁴⁹³ Kwak wijst in dit verband op de verwachting van een 'meervoudige rechter', die aanvoelt 'welke maat hem in welke situatie wordt genomen'.⁴⁹⁴

Van de besproken verwachtingen lijken verwachtingen rondom rolopvatting in recente jaren verreweg het meest in de belangstelling te hebben gestaan, blijkens de vele bijdragen over onder meer de hybride jurist, de *T-shaped lawyer*, responsief recht, maatschappelijk effectieve rechtspraak, rechterlijke adaptiviteit, rechterlijk activisme, constitutionele verbeelding, dikastocratie en dikastofobie.⁴⁹⁵ Zoals uit deze opsomming blijkt, lijkt het accent in toenemende mate te liggen op de *waardenbewuste* en voortvarende rolopvatting van rechters.⁴⁹⁶ Volgens Davies en Tinnevelt past dit accent binnen een bredere conjunctuur, waarin perioden van voortvarendheid en terughoudendheid elkaar opvolgen.⁴⁹⁷ Meer voortvarendheid zou volgens Hartendorp vooral in tijden van grote maatschappelijke veranderingen van de rechter kunnen worden verwacht.⁴⁹⁸ Er zijn echter ook nog altijd tegengeluiden

490 Buruma 2016, p. 5-6.

491 Boone e.a. 2025b, p. 151-153.

492 Buruma 2016, p. 44.

493 Boone e.a. 2025b, p. 155.

494 Kwak 2006, p. 60.

495 Zie o.a. Bakker, Dubelaar & Tinnevelt 2025; Davies & Tinnevelt 2024; De Werd 2019; De Werd 2020; Hartendorp 2023; Holvast & Ter Voert 2024; Scheltema 2024; Soeharno 2020.

496 Zie voor voorbeelden par. 4.3.3.

497 Davies & Tinnevelt 2024, p. 90-91.

498 Hartendorp 2023, p. 809.

die het accent juist lijken te leggen op de *waardenneutrale* en terughoudende rolopvatting van rechters.⁴⁹⁹

Verscheidende auteurs wijzen er echter op dat het hanteren van een terughoudende rolopvatting – in tegenstelling tot wat vaak wordt aangenomen – géén waardenvrije keuze is: Davies en Tinnevelt wijzen in dit verband op de zogenoemde toeslagenaffaire, waarin marginaal toetsen onrechtvaardigheid teweegbracht.⁵⁰⁰ Oftewel, zoals Boogaard en Schutgens het formuleren: ‘ook het sluiten van de ogen [is] een keuze’,⁵⁰¹ volgens Radder en collega’s ‘in sommige gevallen zelfs de meer riskante’.⁵⁰² Andersom wordt ook wel betoogd dat een voortvarende rolopvatting niet altijd waardengeladen hoeft te zijn;⁵⁰³ deze kan ook het gevolg zijn van andere factoren, zoals een brede behoefte aan juridische duiding.⁵⁰⁴ Van Gestel en Loth komen dan ook tot de slotsom dat kwalificaties van rechterlijke rolopvatting – zoals ‘activistisch’ of ‘behoudend’ – vaak te gehaast en gemakkelijk worden gebruikt.⁵⁰⁵ Zij pleiten voor het systematisch onderzoeken in hoeverre rechters hun rol recent meer voortvarend of juist meer terughoudend hebben opgevat.⁵⁰⁶

5.3 Wat is de betekenis van actuele waardenveranderingen voor de rechtspraak?

Het onderhavige onderzoek is gebaseerd op een tiental waarden, onder te verdelen in een vijftal dimensies: gelijkwaardigheid tot hiërarchie, individualisme tot collectivisme, behoud tot verandering, gedrevenheid tot onbaatzuchtigheid en vermaak tot verantwoordelijkheid.⁵⁰⁷ Op basis van beschikbare empirische studies is geconcludeerd dat gelijkwaardigheid, individualisme, vermaak, onbaatzuchtigheid en verandering meestal tot de maatschappelijke waarden binnen de Nederlandse samenleving worden gerekend,⁵⁰⁸ maar dat relevante maatschappelijke ontwikkelingen in de afgelopen tien jaar (waaronder klimaatverandering,

499 Zie voor voorbeelden eveneens par. 4.3.3.

500 Davies & Tinnevelt 2022, p. 78.

501 Boogaard & Schutgens 2020, p. 890.

502 Radder, Van Rijssen & Evers 2025.

503 Davies & Tinnevelt 2022, p. 79.

504 Van Gestel & Loth 2020, p. 887.

505 Van Gestel & Loth 2020, p. 886.

506 Van Gestel & Loth 2020, p. 887.

507 Zie par. 2.3.3.

508 Zie par. 2.4.2.

internationale veiligheid, immigratie, woningnood en kunstmatige intelligentie)⁵⁰⁹ mogelijk tot een *toename in angstgedreven waarden* – hiërarchie, behoud en verantwoordelijkheid – evenals een *toename in onderlinge tegenstellingen* kunnen hebben geleid.⁵¹⁰

Zoals eerder betoogd kunnen deze verschuivingen van *waarden* tevens een verandering van *verwachtingen* ten aanzien van de rechtspraak teweegbrengen.⁵¹¹ Welke specifieke verwachtingen actuele waardenveranderingen met zich meebrengen laat zich lastig vaststellen. Hierbij volstaat niet langer het *voorspellen* van een enkel concreet toekomstbeeld, maar moet worden overgegaan tot het *voorzien* van verschillende mogelijke toekomsten, die bovendien onderling tegenstrijdig kunnen zijn. Eerdere ervaringen met scenarioplanning in de rechtspraak laten zien hoe ingewikkeld – maar tegelijkertijd inzichtelijk – dergelijke toekomstschetsen kunnen zijn.⁵¹²

In het vervolg zullen, op basis van de eerder geïntroduceerde waardedefinities,⁵¹³ verschillende specifieke verwachtingen worden gesuggereerd. Of en in hoeverre actuele waardenveranderingen inderdaad tot deze verwachtingen leiden, zal nader moeten worden onderzocht door middel van een doelgerichte empirische studie. Aandacht zal worden besteed aan achtereenvolgens toenemende angstgedreven waarden, toenemende tegenstellingen en overige mogelijk relevante waardenveranderingen.

5.3.1 *Rechtspraak en angstgedreven waarden*

Een maatschappelijke toename in de waarde hiërarchie betekent onder meer dat binnen de samenleving meer waarde wordt gehecht aan *verdeling van rollen en macht*, aan *leiderschap* en aan *autoriteit*.⁵¹⁴ Denkbaar is dat een dergelijke verschuiving zich ten aanzien van de rechtspraak vertaalt in:

- een toenemende verwachting van deskundigheid en professionaliteit (en een afnemende verwachting van toegankelijkheid, herkenbaarheid en menselijkheid);
- een toenemende verwachting van de rechtspraak als koersbepaler;
- een toenemende verwachting van een sterk socialisatieproces onder rechters;

509 Zie par. 3.4.2.

510 Zie par. 3.4.4.

511 Zie par. 5.2.

512 Zie El Maach 2017.

513 Zie par. 2.3.3.

514 Zie par. 2.3.3.

Waarden en verwachtingen

- een toenemende verwachting van eenduidigheid (ten opzichte van diversiteit) en een afnemende verwachting van onderkenning van persoonlijke waarden; en
- een toenemende verwachting van een terughoudende (ten opzichte van voortvarende) rolopvatting.

Een maatschappelijke toename in de waarde behoud betekent onder meer dat binnen de samenleving meer waarde wordt gehecht aan *stabiliteit en veiligheid*, aan *gebruiken en gewoontes* en aan *gevestigde orde*.⁵¹⁵ Denkbaar is dat een dergelijke verschuiving zich ten aanzien van de rechtspraak vertaalt in:

- een toenemende verwachting van voorspelbaarheid, met nadruk op geldende gedragscodes;
- een toenemende verwachting van normatief onderhoud (ten opzichte van normatieve ontwikkeling) door de rechtspraak;
- een toenemende verwachting van stabiliteit (ten opzichte van flexibiliteit) van de rechtspraak; en
- eveneens een toenemende verwachting van een sterk socialisatieproces onder rechters, met nadruk op het belang van loyaliteit.

Een maatschappelijke toename in de waarde verantwoordelijkheid, tot slot, betekent onder meer dat binnen de samenleving meer waarde wordt gehecht aan *plichtsbesef*, aan *beleefdheid* en aan *bescheidenheid*.⁵¹⁶ Denkbaar is dat een dergelijke verschuiving zich ten aanzien van de rechtspraak vertaalt in:

- een toenemende verwachting van integriteit, zorgvuldigheid, betrouwbaarheid, efficiëntie en productiviteit;
- eveneens een toenemende verwachting van stabiliteit (ten opzichte van flexibiliteit) van de rechtspraak;
- eveneens een toenemende verwachting van een sterk socialisatieproces onder rechters, met nadruk op het belang van loyaliteit;
- eveneens een afnemende verwachting van onderkenning van persoonlijke waarden;
- een afnemende verwachting van persoonlijke invloeden op de oordeelsvorming; en
- een toenemende verwachting van een voortvarende (ten opzichte van terughoudende) rolopvatting.

⁵¹⁵ Zie par. 2.3.3.

⁵¹⁶ Zie par. 2.3.3.

Op sommige vlakken vertonen de gesuggereerde verwachtingen consistentie en/of compatibiliteit. Zo lijkt een toenemende verwachting van een sterk socialisatieproces – al dan niet in combinatie met nadruk op het belang van loyaliteit – gecombineerd met een afnemende verwachting van onderkenning van persoonlijke waarden, een terugkerend thema te vormen. Ook lijken de verschillende te verwachten organisatiewaarden – zoals deskundigheid, voorspelbaarheid, betrouwbaarheid en productiviteit – vrij goed met elkaar te verenigen.

Op andere vlakken vallen er tussen de gesuggereerde verwachtingen echter de nodige spanningen te signaleren. Zo zou een toenemende verwachting van normatief onderhoud en stabiliteit op gespannen voet kunnen komen te staan met een toenemende verwachting van de rechtspraak als koersbepaler. Ook de verwachtingen ten aanzien van de rolopvatting – terughoudend dan wel voortvarend – lijken lastig met elkaar verenigbaar. Deze spanningen illustreren eens te meer dat de rechtspraak niet alleen te maken krijgt met *veranderende* verwachtingen, maar ook met *verschillende* verwachtingen. Dit is ook zichtbaar in de volgende voorspelde waardenverandering: toenemende tegenstellingen.

5.3.2 *Rechtspraak en toenemende tegenstellingen*

Hoewel het suggereren van specifieke verwachtingen op basis van toenemende tegenstellingen evenmin eenvoudig is, lijkt de overkoepelende trend bij deze waardenverandering relatief goed samen te vatten: met een toename in onderlinge tegenstellingen lijkt de rol van de rechtspraak zowel *crucialer* als *complexer* te worden.

Toenemende tegenstellingen zijn op ten minste twee manieren relevant voor de rechtspraak: niet alleen dient de rechtspraak zich te *verhouden tot* een verdeeld maatschappelijk debat, de rechtspraak vormt zelf ook regelmatig *onderdeel van* een verdeeld maatschappelijk debat. Gebrek aan maatschappelijke overeenstemming maakt dat vaker, sneller en dringender een beroep wordt gedaan op het recht en de rechtspraak voor zowel morele duiding als bescherming.⁵¹⁷ Tegelijkertijd maakt het gebrek aan maatschappelijke overeenstemming ook dat de risico's voor de rechtspraak toenemen. Als zogenoemde 'beroepsneutraal' staat de rechtspraak in een verdeeld maatschappelijk debat voortdurend onder druk om 'kleur te bekennen'

517 Zie o.a. Van de Luitgaarden 2022, p. 33-34.

en mee gepolitiseerd te worden door de polen.⁵¹⁸ Het vraagt veel van de rechtspraak om in deze dynamiek de (brede en gevarieerde) waarden van het midden te blijven vertegenwoordigen.

Dat de rol van de rechtspraak bij toenemende tegenstellingen crucialer én complexer lijkt te worden, is zichtbaar in verschillende specifieke verwachtingen die ten aanzien van de rechtspraak zouden kunnen ontstaan. Wat betreft *organisatiewaarden* kan de verwachting ontstaan om niet alleen steeds meer verschillende kernwaarden te waarborgen, maar deze verschillende kernwaarden ook steeds beter met elkaar te verenigen, ook (of juist) wanneer deze kernwaarden onderling spanningen of strijdigheden opleveren. Wat betreft *normatief onderhoud* kan in een verdeelde maatschappij een toenemende verwachting van de rechtspraak als koersbepaler ontstaan, terwijl de te hanteren koers zich in een dergelijke maatschappij juist des te lastiger laat bepalen én verdedigen. Wat betreft *socialisatie* valt voor de beroepsgroep lastig te laveren tussen enerzijds de verwachting om de vele verschillende maatschappelijke waarden te vertegenwoordigen en anderzijds de verwachting om in tijden van verdeeldheid juist eenduidigheid te bieden. Wat betreft *oordeelsvorming* dienen open normen nog altijd aan de hand van heersende opvattingen te worden ingevuld, terwijl deze opvattingen zich in een verdeelde maatschappij des te lastiger laten kennen en toepassen. Wat betreft *procesdeelnemers* kunnen toenemende tegenstellingen de kans op dieperliggende waardenconflicten vergroten, waarmee de verwachting toeneemt dat de rechtspraak de onderliggende waarden zowel herkent als erkent. Wat betreft *rolopvatting*, tot slot, kunnen toenemende tegenstellingen niet alleen roltransitie, maar ook rolambigüiteit, roloverbelasting en rolconflict teweegbrengen, waardoor het voldoen aan de verschillende verwachtingen steeds meer van rechters vraagt.

Voor veel van deze aspecten – kernwaarden, koersbepaling, oordeelsvorming, rolopvatting – geldt bovendien dat de rechtspraak zelf ook steeds vaker onderdeel lijkt te vormen van een verdeeld debat waarin de verschillende voorkeuren – van een bepalende tot een afwachtende koers, van een diverse tot een uniforme beroepsgroep, van een voorspelbaar tot een variabel proces – flink uiteen (kunnen) lopen. Welke specifieke verwachtingen de meerderheid binnen de maatschappij er ten aanzien van de rechtspraak op nahoudt, is daarmee steeds lastiger te voorzien.

518 De beroepsneutraal valt binnen het model van Brandsma onder het 'stille midden', zie 'Het Denkkader Polarisatie: de dynamiek van wij-zij denken', insidepolarisation.nl. Het risico van politisering wordt ook aangestipt door bijv. Soeharno in 'Rechtspraak', Het Kaartenhuis van de Rechtsstaat (S9E1), Amsterdam Law Hub Podcast, 18 april 2025.

5.3.3 Rechtspraak en overige waardenveranderingen

Zoals eerder is betoogd, zijn van de verschillende categorieën waardenveranderingen in het bijzonder de *collectieve* en *langdurige* veranderingen relevant voor de rechtspraak.⁵¹⁹ Bij het vaststellen van mogelijke waardenveranderingen is dan ook het accent gelegd op vermoedelijk brede en bestendige trends.⁵²⁰ Het is echter goed denkbaar dat ook minder collectieve en minder langdurige waardenveranderingen de verwachtingen ten aanzien van de rechtspraak (wellicht in mindere mate) kunnen beïnvloeden. Hoewel deze waardenveranderingen in dit onderzoek niet centraal staan, zullen ter illustratie enkele voorbeelden worden geschetst.

Wat betreft *minder collectieve* waardenveranderingen kan bijvoorbeeld worden gedacht aan de ogenschijnlijke opkomst van soeverein gedachtegoed. Individualisme wordt veelal gezien als kernwaarde binnen de Nederlandse samenleving.⁵²¹ Naarmate individualisme verder toeneemt, kunnen sociale structuren steeds vaker en steviger ter discussie worden gesteld.⁵²² Wordt individualisme verder doorgetrokken tot 'absolute autonomie en zelfbeschikking', dan kan dat gepaard gaan met soeverein gedachtegoed.⁵²³ Binnen dit gedachtegoed zijn burgers onafhankelijk van externe autoriteiten en daarmee niet verplicht zich te houden aan regelgeving.⁵²⁴ Dit gedachtegoed raakt ook de rechtspraak, bijvoorbeeld wanneer soevereiniteit wordt opgeëist in de rechtszaal,⁵²⁵ en kan zowel meer fundamentele gevolgen (bijvoorbeeld ervaren legitimiteit en procedurele rechtvaardigheid) als meer praktische gevolgen (bijvoorbeeld doorlooptijden en achterstanden) hebben.⁵²⁶ Hoewel dit gedachtegoed niet breed wordt gedragen, vormt het een groeiend probleem en is door de Hoge Raad inmiddels de noodklok geluid.⁵²⁷

Wat betreft *minder langdurige* waardenveranderingen kan bijvoorbeeld worden gedacht aan de wisselwerking met de politiek. Sommige empirische studies suggereren dat maatschappelijke waarden mogelijk meebewegen met de politieke

519 Zie par. 3.3.1 en par. 3.3.2.

520 Zie par. 3.4.4.

521 Zie par. 2.4.2.

522 Mascini & Doornbos 2021, p. 7.

523 Van Buuren 2024, p. 55.

524 Van Buuren 2024, p. 55.

525 Zie o.a. Siegel 2024.

526 Siegel 2024, p. 208-209.

527 Zie De Boer 2024, p. 300.

koers.⁵²⁸ Dit zou bijvoorbeeld kunnen betekenen dat er maatschappelijk meer waarde wordt gehecht aan behoud nadat een conservatieve regering aan de macht komt en meer waarde aan gelijkwaardigheid nadat een socialistische regering aan de macht komt. Zulke verschuivingen zouden in een veranderlijk politiek klimaat echter tijdelijk van aard zijn; sommige studies suggereren inderdaad dat de komst van een nieuwe regering een eerdere waardenverandering weer ongedaan kan maken.⁵²⁹ In Nederland is de afgelopen jaren de politieke partij VVD verhoudingsgewijs bepalend geweest voor het regeringsbeleid.⁵³⁰ Deze partij staat naar eigen zeggen voor liberale waarden, in het bijzonder de waarden vrijheid en verantwoordelijkheid.⁵³¹ Denkbaar is dat deze waarden als gevolg van het gevoerde beleid ook maatschappelijk aan belang hebben gewonnen. Dit zou betekenen dat de rechtspraak niet alleen direct (via gewijzigd beleid) maar ook indirect (via maatschappelijke veranderingen) met het politieke klimaat in aanraking komt. Hoe sterk dit fluctueert, hangt af van hoe snel de politieke koers wijzigt. Mocht er een nieuwe wind gaan waaien, dan zullen wellicht ook andere maatschappelijke waarden hun weg naar de rechtspraak weten te vinden.

5.4 Welke mogelijke gevolgen brengen deze waardenveranderingen met zich mee?

Op basis van het voornoemde kan worden beargumenteerd dat het 'niet kunnen voldoen aan de verwachtingen van partijen, derden of de maatschappij'⁵³² voor de rechtspraak in een *veranderende* en *verdeelde* maatschappij een reëel risico vormt. Welke *gevolgen* het niet kunnen voldoen aan maatschappelijke verwachtingen heeft, vormt een logische – maar ook bijzonder lastige – vervolgvraag. De mogelijke gevolgen zijn zowel onzeker als potentieel omvangrijk. Vervolgfragen met een normatief karakter vallen bovendien, zoals eerder aangegeven,⁵³³ buiten het bestek van het onderhavige onderzoek. Dit geldt ook voor de normatieve vraag hoe de rechtspraak met de beschreven ontwikkelingen dient om te gaan. De vraag *of* en *zo ja, hoe* de rechtspraak het beschreven risico – het niet kunnen voldoen aan de verwachtingen van partijen, derden of de maatschappij als gevolg van veranderende

528 Zie bijv. Hoff-Elmari e.a. 2014; Vecchione e.a. 2013. Zie ook par. 3.4.4.

529 Zie bijv. Hoff-Elmari e.a. 2014, p. 36.

530 De VVD won de verkiezingen in 2010, 2012, 2017 en 2021 en leverde de minister-president voor vier van de vijf laatste kabinetten.

531 Zie 'Onze liberale waarden', vvd.nl. Al is recent ook de vraag opgeworpen in hoeverre in recente regeringsjaren nog aan deze liberale waarden is vastgehouden, zie bijv. Van Teutem 2025.

532 Zie Rvdr 2025, p. 48.

533 Zie par. 1.2.

waarden – dient te adresseren, heeft in beginsel een normatief karakter. Dit geldt ook voor meer specifieke vervolgvragen als de vraag wat te doen als maatschappelijke waarden op zodanige wijze veranderen dat ze in strijd dreigen te raken met de rechterlijke kernwaarden. Dergelijke vragen kunnen, op basis van de bevindingen uit het onderhavige onderzoek in vervolgonderzoek worden geagendeerd. Desalniettemin zullen, ter illustratie en ter inspiratie van mogelijk vervolgonderzoek, hier al kort enkele gesuggereerde implicaties en oplossingsrichtingen worden aangestipt.⁵³⁴

5.4.1 Mogelijke implicaties

De mogelijke implicaties van een rechtspraak die niet of onvoldoende aan maatschappelijke verwachtingen voldoet, vormt een terugkerend thema binnen zowel wetenschap als beleid. De betekenis van waarden wordt daarbij echter zelden expliciet besproken. De implicaties die wél rechtstreeks met waarden in verband worden gebracht, bieden wellicht de meest interessante aanknopingspunten voor het onderhavige en eventueel vervolgonderzoek.

Zo zijn waarden bijvoorbeeld in verband gebracht met zowel *vertrouwen in* als *vervreemding van* de rechtspraak. Venema schetst hoe er veelal vanuit wordt gegaan dat tussen waarden en vertrouwen een causale relatie bestaat: zowel het uitdragen als het vervullen van waarden zou het vertrouwen van burgers in de rechtspraak kunnen wekken.⁵³⁵ Hertogh kwalificeert '*legal value isolation*' – oftewel een ervaren kloof tussen de waarden in het recht en de eigen waarden – als een van de dimensies van rechtsvervreemding. Burgers die een dergelijke kloof ervaren, zouden zich ten opzichte van de rechtspraak cynisch kunnen opstellen.⁵³⁶ Dit veronderstelde verband tussen waarden enerzijds en vertrouwen en vervreemding anderzijds sluit aan bij de gangbare definitie van het begrip 'waarde', waarin besloten ligt dat waarden van belang zijn voor onder meer de *evaluatie van gebeurtenissen*.⁵³⁷ Als verwachtingen gebaseerd op waarden onvoldoende worden ingelost, zou dat aldus gevolgen kunnen hebben voor de evaluatie van de rechtspraak door burgers, zichtbaar in onder meer de hoeveelheid vertrouwen en de mate van vervreemding. Vertrouwen en

534 Het aanstippen van oplossingsrichtingen is daarbij niet bedoeld als indicatie dát de rechtspraak dit risico dient te adresseren, maar ter illustratie van hóé dit – volgens verschillende auteurs – desgewenst zou kunnen gebeuren.

535 Venema 2016, p. 57; Venema zelf is echter kritisch op dit veronderstelde causale verband, zie par. 4.3.1.

536 Hertogh 2014, p. 193-194.

537 Zie par. 2.2.1.

vervreemding zijn op hun beurt in verband gebracht met onder meer procedurele rechtvaardigheid, legitimiteit, gezag, reputatie en draagvlak.⁵³⁸ Hieraan gerelateerde implicaties – zoals kwetsbare legitimiteit of afnemend draagvlak – kunnen daarom evenmin worden uitgesloten.

Daarnaast zijn waarden ook in verband gebracht met de *acceptatie* en *naleving* van rechtsregels. Bilsky en collega's veronderstellen én vinden een relatie tussen waarden enerzijds en het accepteren van geldende normen anderzijds.⁵³⁹ In het verlengde daarvan beargumenteren Tyler en Darley het bestaan van een relatie tussen waarden enerzijds en het daadwerkelijk naleven van geldende normen anderzijds: *'People are less willing to follow legal rules when those legal rules are not supported by their moral values.'*⁵⁴⁰ Ook Licht beargumenteert dat de verenigbaarheid van maatschappelijke waarden en rechtsregels cruciaal is voor de mate van legitimiteit én de mate van naleving.⁵⁴¹ Dit veronderstelde verband sluit eveneens aan bij de gangbare definitie van het begrip 'waarde', waarin besloten ligt dat waarden van belang zijn voor onder meer de *selectie van gedrag*.⁵⁴² Als verwachtingen gebaseerd op waarden onvoldoende worden ingelost, zou dat aldus gevolgen kunnen hebben voor de gedragskeuzes van burgers, zichtbaar in onder meer de mate van acceptatie en naleving van rechtsregels, waaronder rechterlijke uitspraken. Daaraan gerelateerde implicaties – zoals beperkingen in de effectiviteit van vonnissen of het oplossend vermogen van de rechtspraak – kunnen evenmin worden uitgesloten.⁵⁴³

De veelheid en variatie aan mogelijke implicaties – van fundamentele vraagstukken rondom legitimiteit tot concrete vraagstukken rondom oplossingsvermogen – onderstreept het belang van inzicht in veranderende verwachtingen én in de waardenveranderingen die hieraan ten grondslag liggen.

538 Zie hiervoor o.a. Ansems 2023; Boogaard & Schutgens 2020; De Werd 2020; De Werd 2023; Hartendorp 2023; Soeharno 2023; Van Boom, Pluut & Van der Rest 2018; Verberk e.a. 2013.

539 Bilsky, Borg & Hermann 2022.

540 Tyler & Darley 2000, p. 719. Zie ook par. 4.2.2.

541 Licht, Goldschmidt & Schwartz 2006, p. 661.

542 Zie par. 2.2.1.

543 Zie voor deze mogelijke implicaties o.a. Boogaard & Schutgens 2020; Boone e.a. 2025a; Hartendorp 2023.

5.4.2 Mogelijke oplossingsrichtingen

Waar de betekenis van waarden bij de mogelijke implicaties vaak onderbelicht blijft, staat deze betekenis bij de mogelijke oplossingsrichtingen juist vaak centraal. Binnen de talrijke suggesties lijken verschillende terugkerende thema's te ontwaren.

Een eerste terugkerend thema is *constitutionalisering*. Thomassen pleitte een kleine twintig jaar geleden al voor constitutionalisering en suggereerde onder meer de opheffing van het toetsingsverbod en de introductie van een constitutioneel hof om de rol van waarden in het recht te benadrukken.⁵⁴⁴ Ruim tien jaar later stelt ook De Werd: 'In een samenleving als de onze, waar de sociale cohesie verdwijnt, groeit de behoefte aan constitutionele verbeelding.'⁵⁴⁵ Hij suggereert onder meer grondwettelijke reflexwerking om het maatschappelijke draagvlak voor rechterlijke beslissingen te vergroten.⁵⁴⁶

Een tweede terugkerend thema is het aanmoedigen van *tegenspraak*. Ook deze oplossing werd enige tijd geleden al door Thomassen gesuggereerd. Zij beargumenteerde dat de introductie van zogenoemde *dissenting opinions* bij burgers het vertrouwen in de rechtspraak én de interesse in fundamentele waarden zou kunnen vergroten.⁵⁴⁷ Andere suggesties om tegenspraak aan te moedigen zijn onder meer het vergroten van de rol van de rechter-plaatsvervanger of het inzetten van deskundige lekenrechters.⁵⁴⁸ Ook kan worden gedacht aan het aanmoedigen van andersluidende waarden in het rechterlijk aannamebeleid.⁵⁴⁹

Een derde terugkerend thema is het aanpassen van het *onderwijs*. De meeste suggesties leggen het accent op het opleiden van toekomstige juristen. Zo is gepleit voor meer waardenbewustzijn en waardendiversiteit via onder meer inclusief onderwijs, preventief georiënteerd onderwijs, ervaringsonderwijs en onderwijs gebaseerd op *Bildung*.⁵⁵⁰ Sommige suggesties strekken verder en benadrukken het belang van het onderwijzen van alle burgers. Zo stellen Malsch en collega's dat betere kennis van het recht kan helpen de rechtspraak toegankelijker en de burger

544 Thomassen 2007, p. 19-20.

545 De Werd 2020.

546 De Werd 2020.

547 Thomassen 2007, p. 19. Zie over *dissenting opinions* ook par. 4.3.3.

548 Zie Francot & Koster 2021.

549 Zoals bepleit door onder meer Cahill-O'Callaghan 2021.

550 Zie respectievelijk onder meer Holvast & Kortleven 2023; Van de Luitjgaarden 2025; Möhrlein e.a. 2024; Van Rossum 2025.

realistischer te maken.⁵⁵¹ Tyler en Darley stellen dat het onderwijzen van burgers kan helpen vermeende (maar denkbeeldige) discrepanties tussen recht en waarden weg te nemen.⁵⁵²

Een vierde terugkerend thema is het investeren in *organisatorische innovaties*. Zo beschrijft Hartendorp de verschillende initiatieven die onder de noemer 'maatschappelijk effectieve rechtspraak' kunnen worden geschaard – zoals de regelrechter, wijkrechtspraak en de schuldenfunctionaris – waarmee rechters juist in een veranderende maatschappij 'uiting [kunnen] geven aan het recht als waardengemeenschap'.⁵⁵³ Noemenswaardig daarbij is dat waarden ook juist aanleiding kunnen vormen om initiatieven terughoudend te benaderen. Zo wijzen Hulst en Van den Bos erop dat het aansturen op actieve probleemoplossing (bijvoorbeeld in de vorm van *mediation*) miskent dat waardengeladen juridische conflicten moeilijk (of zelfs onmogelijk) onderhandelbaar of overbrugbaar kunnen zijn.⁵⁵⁴

Een vijfde terugkerend thema is het inzetten op *institutioneel bewustzijn*. Naar aanleiding van intern en extern reputatieonderzoek pleitten Verberk en collega's enige tijd geleden al voor het vergroten van het institutioneel bewustzijn aan de hand van 'reflectie op de waardenoriëntatie van de rechtspraak' en 'duidelijkheid over de eigen waardenidentiteit'.⁵⁵⁵ Dit bewustzijn zou nodig zijn om te kunnen reageren op de vele eisen die aan de rechtspraak worden gesteld.⁵⁵⁶ Loth benadrukt in dit kader het belang van het 'eigen verhaal' van de rechtspraak, waar vanuit de verbinding met de samenleving kan worden versterkt.⁵⁵⁷ Gewezen wordt ook op het belang van voldoende institutionele 'rugdekking', bijvoorbeeld vanuit het bestuur en de Raad voor de rechtspraak.⁵⁵⁸

Een laatste terugkerend thema, tot slot, is het ontwikkelen van rechterlijke *vaardigheden*. Bepleit is het investeren in onder meer het perceptief vermogen, de

551 Malsch, De Wit & De Bruin 2024.

552 Tyler & Darley 2000, p. 728.

553 Hartendorp 2023, p. 807-808 en p. 811.

554 Hulst & Van den Bos 2017, p. 1887-1888.

555 Verberk e.a. 2013, p. 84.

556 Verberk e.a. 2013, p. 84.

557 Loth 2018, p. 11-12.

558 Vreeze & Van Walchren 2012, p. 1793; Verberk e.a. 2013, p. 86.

verbeeldingskracht en de zelfreflectie van rechters.⁵⁵⁹ Al deze vaardigheden vereisen een groot bewustzijn van zowel de eigen waarden als de waarden van een ander.

In reactie op de hier genoemde suggesties wordt echter ook behoedzaamheid bepleit. Bakker en collega's wijzen erop dat rechterlijke adaptiviteit ook grenzen kent; niet alleen juridische, maar ook organisatorische én menselijke grenzen.⁵⁶⁰ Hoewel van zowel het instituut van de rechtspraak als de persoon van de rechter een groot en toenemend aanpassingsvermogen wordt verlangd, is dit vermogen niet onbeperkt.⁵⁶¹ Als alternatief kan worden gewezen op de oplossing om niet zozeer aan alle verwachtingen te *voldoen*, maar om verwachtingen waar nodig *bij te sturen* of te *temperen*. Inderdaad is vanuit verschillende hoeken bepleit om niet téveel van de rechtspraak en de rechter te verwachten.⁵⁶² Bij deze oplossingsrichting geldt echter wel een belangrijke kanttekening. Het níét voldoen aan verwachtingen vormt niet slechts een omissie, maar eveneens een actieve keuze die bewuste afweging en grondige onderbouwing verdient. Of, zoals oud-rechter Wieland het uitdrukt: 'De opdracht is óf te doen wat het publiek verwacht... óf je moet het verdomde goed uitleggen.'⁵⁶³

Tot slot is noemenswaardig dat sommige oplossingsrichtingen enigszins onderbelicht lijken te blijven. Opvallend is onder meer de relatieve onwetendheid rondom de rol van rechterlijke socialisatie. Hoewel de socialisatie van *juristen* in recente jaren aan academische aandacht heeft gewonnen, valt wat betreft socialisatie van *rechters* in het bijzonder nog een inhaalslag te maken. Veel vragen – naar welke waarden er tijdens de opleiding worden overgedragen, naar hoe er wordt omgegaan met eigenheid en loyaliteit en naar de balans tussen enerzijds cohesie en anderzijds nivellering – blijven vooralsnog onbeantwoord. Deze vragen zijn in het licht van de besproken oplossingsrichtingen bijzonder relevant, aangezien (te) sterke socialisatie veel van de gedane suggesties – waaronder aanpassing van het onderwijs, verandering van het aannamebeleid en stimulering van zelfreflectie – tegen zou kunnen werken.

559 Zie respectievelijk onder meer Van Domselaar 2018; Davies 2024; Wiznitzer & Maegherman 2025.

560 Bakker, Dubelaar & Tinnevelt 2025, p. 1-2.

561 Bakker, Dubelaar & Tinnevelt 2025, p. 1.

562 Zie o.a. Giesen 2024; Klaassen 2021; Van Deursen 2024. Zie ook par. 4.3.3.

563 'Een leven lang', Napleiten, 15 december 2022 (podcast).

5.5 Tussentijdse conclusie

In dit hoofdstuk stond de volgende deelvraag centraal: **in hoeverre zijn (actuele) waardenveranderingen relevant voor de Nederlandse rechtspraak en welke mogelijke gevolgen brengen deze met zich mee?** Om deze vraag te kunnen beantwoorden, is eerst beargumenteerd dat een verschuiving van waarden een verandering van verwachtingen teweeg kan brengen. Gebaseerd op de eerder geïntroduceerde driedeling zijn achtereenvolgens mogelijke veranderende verwachtingen ten aanzien van de koers, de beroepsgroep en het proces uiteengezet. Vervolgens is gesuggereerd welke verwachtingen een toename in angstgedreven waarden en onderlinge tegenstellingen teweeg zou kunnen brengen. Hierbij is geconcludeerd dat de rol van de rechtspraak in een veranderende en verdeelde maatschappij zowel crucialer als complexer lijkt te worden. Tot slot is kort stilgestaan bij een breed scala aan mogelijke implicaties en gesuggereerde oplossingsrichtingen.

Conclusies en aanbevelingen

6.1 Samenvatting en conclusies

In dit onderzoek stond de volgende onderzoeksvraag centraal:

In hoeverre is in Nederland sprake van een verandering in maatschappelijke waarden en wat zijn hiervan de mogelijke gevolgen voor de Nederlandse rechtspraak?

Deze onderzoeksvraag is in de voorgaande hoofdstukken beantwoord aan de hand van vier opeenvolgende deelvragen.

In het tweede hoofdstuk stond de volgende deelvraag centraal: **welke waarden kunnen er worden onderscheiden en welke daarvan komen voor kwalificatie als Nederlandse maatschappelijke waarden in aanmerking?** Als werkdefinitie van het begrip 'waarde' is gehanteerd 'een algemeen principe dat van relatief en richtinggevend belang wordt geacht voor de selectie, motivatie en evaluatie van gebeurtenissen en gedrag'. Een synthese van verschillende waardentheorieën heeft geleid tot een tiental waarden, onder te verdelen in een vijftal dimensies: gelijkwaardigheid tot hiërarchie, individualisme tot collectivisme, behoud tot verandering, gedrevenheid tot onbaatzuchtigheid en vermaak tot verantwoordelijkheid. Op basis van beschikbare studies is geconcludeerd dat de Nederlandse samenleving neigt naar achtereenvolgens de maatschappelijke waarden gelijkwaardigheid, individualisme, vermaak, onbaatzuchtigheid en verandering.

In het derde hoofdstuk stond de volgende deelvraag centraal: **vinden of vonden er momenteel of recent veranderingen in deze maatschappelijke waarden plaats en zo ja, welke veranderingen?** Waardenveranderingen zijn onderverdeeld in verschillende categorieën, waaronder individueel-collectief en kortdurend-langdurig, en besproken aan de hand van beschikbare empirische studies. Het ijk- en vergelijkpunt daarbij is Nederland anno 2015 in vergelijking met het hier en nu, met bijzondere aandacht voor maatschappelijke ontwikkelingen rondom klimaatverandering, internationale veiligheid, immigratie, woningnood en kunstmatige intelligentie. Aan de hand van bredere trends is gesuggereerd dat momenteel sprake zou kunnen zijn van een toename in de angstgedreven waarden hiërarchie, behoud en verantwoordelijkheid, evenals een toename in onderlinge tegenstellingen.

In het vierde hoofdstuk stond de volgende deelvraag centraal: **welke rol spelen (maatschappelijke) waarden binnen het recht en binnen de Nederlandse rechtspraak in het bijzonder?** De relatie tussen waarden en recht is gekenmerkt als een wisselwerking van wederzijdse invloed, met eveneens een belangrijke rol voor normen, werking en verwachtingen. Bij de relatie tussen waarden en rechtspraak in het bijzonder, is onderscheid gemaakt tussen het instituut van de Rechtspraak, de persoon van de rechter en het ambacht van rechtspreken. Aan de hand van onder meer de fenomenen organisatiewaarden, socialisatie, representativiteit, diversiteit, oordeelsvorming en rolopvatting, is de belangrijke en veelzijdige betekenis van waarden binnen de Nederlandse rechtspraak geïllustreerd.

In het vijfde hoofdstuk stond tot slot de volgende deelvraag centraal: **in hoeverre zijn (actuele) waardenveranderingen relevant voor de Nederlandse rechtspraak en welke mogelijke gevolgen brengen deze met zich mee?** Beargumenteerd is dat een verschuiving van waarden een verandering van verwachtingen teweeg kan brengen. Gebaseerd op de eerder geïntroduceerde driedeling zijn achtereenvolgens veranderende verwachtingen ten aanzien van de koers, de beroepsgroep en het proces gesuggereerd. Vervolgens is beargumenteerd dat een toename in angstgedreven waarden en onderlinge tegenstellingen verschillende veranderende verwachtingen teweeg zou kunnen brengen, die de rol van de rechtspraak – in een veranderende en verdeelde maatschappij – zowel crucialer als complexer kunnen maken.

6.2 Beperkingen en aanbevelingen

6.2.1 Beperkingen

Bij de beantwoording van de hoofd- en deelvragen in de voorgaande paragraaf gelden enkele belangrijke beperkingen. Een eerste beperking betreft de *aard* van de onderzoeksvraag. Zoals eerder beschreven,⁵⁶⁴ is de onderzoeksvraag inherent *descriptief* en *beschrijvend*, waardoor onder meer causaliteitsvraagstukken en wenselijkheidsvraagstukken buiten beschouwing zijn gebleven. Zo geeft het onderzoek bijvoorbeeld geen antwoord op de vraag *waarom* bepaalde waarden door angst gedreven worden en toenemen in tijden van onzekerheid,⁵⁶⁵ of op de vraag in hoeverre het *wenselijk* is dat persoonlijke waarden een rol spelen in de

⁵⁶⁴ Zie par. 1.2.

⁵⁶⁵ Zie par. 2.3.1 en par. 3.4.4.

oordeelsvorming.⁵⁶⁶ Beantwoording van deze vragen – en andere causaliteits- en wenselijkheidsvragen – vereist vervolgonderzoek.

Een tweede beperking betreft de *subjectiviteit* van sommige onderzoekskeuzes. Om een onderzoek als het onderhavige richting te geven, is het maken van keuzes onvermijdelijk. Dit geldt bijvoorbeeld voor het selecteren van de nader te analyseren waarden;⁵⁶⁷ het vaststellen van het te hanteren ijk- en vergelijkpunt;⁵⁶⁸ het signaleren van de relevante overkoepelende waarden-trends;⁵⁶⁹ en het introduceren van een driedeling in de relatie tussen waarden en rechtspraak.⁵⁷⁰ Hoewel is gepoogd deze keuzes zo goed mogelijk te onderbouwen, is denkbaar dat ook andere keuzes verdedigbaar zouden zijn geweest. Het analyseren van andere waarden of het hanteren van een ander ijk- en vergelijkpunt zou eveneens vervolgonderzoek vereisen.

Een derde beperking betreft de *integratie* van informatie uit verschillende contexten. Aangezien de relatie tussen waardenverandering en rechtspraak als zodanig een onderbelicht onderwerp vormt, vraagt beantwoording van de onderzoeksvraag om het samenbrengen van resultaten én standpunten uit verschillende (wetenschappelijke, geografische en temporele) contexten. Het valt niet uit te sluiten dat de besproken resultaten en standpunten bij deze vertaalslag (deels) uit hun verband zijn geraakt. Met de voortzetting van het debat rondom waardenverandering en rechtspraak, zal wellicht duidelijker worden welke betekenis de besproken resultaten en standpunten in onderlinge samenhang toekomt. Ook hier is aldus een belangrijke rol weggelegd voor vervolgonderzoek.

De belangrijkste beperking van het onderhavige onderzoek betreft echter het ontbreken van *empirie*. Zoals eerder beschreven,⁵⁷¹ is met dit theoretische onderzoek in feite antwoord gegeven op de vragen welke waarden *waarschijnlijk* maatschappelijke waarden vormen, welke veranderingen er *waarschijnlijk* plaatsvinden of hebben gevonden, welke rol waarden *waarschijnlijk* spelen in de rechtspraak en welke gevolgen dit *waarschijnlijk* met zich meebrengt. Dit onderzoek

566 Zie par. 4.3.3 en par. 5.2.3.

567 Zie par. 2.3.3.

568 Zie par. 3.4.2.

569 Zie par. 3.4.4.

570 Zie par. 4.3 en par. 5.2.

571 Zie par. 1.2.

Conclusies en aanbevelingen

vormt dan ook de opmaat naar een empirisch vervolgonderzoek, waarin de belangrijkste bevindingen uit het onderhavig onderzoek als basis zullen dienen.

6.2.2 Aanbevelingen

Op basis van hiervoor genoemde beperkingen kunnen twee belangrijke aanbevelingen worden gedaan. Ten eerste kan worden beargumenteerd dat het thema waardenverandering en rechtspraak een *meer structurele bestudering en bespreking* verdient. Dit maakt het onder meer mogelijk om:

- andersoortige onderzoeksvragen (zoals normatieve en verklarende vragen) te stellen en beantwoorden;
- alternatieve onderzoekskeuzes (zoals een focus op andere waarden) te overwegen en verkennen; en
- relevante resultaten en standpunten uit te breiden en te integreren in de huidige onderzoekscontext.

Ten tweede kan worden beargumenteerd dat het thema gebaat is bij een *empirisch vervolgonderzoek op basis van de huidige bevindingen*. Eerder onderzoek op het snijvlak van rechtspraak en maatschappelijke opvattingen onderschrijft de grote toegevoegde waarde van empirische inzichten.⁵⁷² De bevindingen die uit het onderhavig onderzoek voortvloeien, maken het mogelijk om een empirisch vervolgonderzoek richting te geven. Zoals eerder aangegeven,⁵⁷³ volgt op deze eerste, theoretische fase dan ook een tweede, empirische fase waarin de onderzoeksvragen vanuit kwantitatief oogpunt zullen worden bestudeerd. Aandacht zal uitgaan naar onder meer de vraag welke waarden burgers als maatschappelijke kernwaarden kwalificeren; in hoeverre burgers denken dat hun eigen waarden in de afgelopen jaren zijn veranderd; over welke waarden burgers denken dat er maatschappelijke verdeeldheid bestaat; in hoeverre burgers en rechters er dezelfde persoonlijke waarden op nahouden; in hoeverre er wat burgers en rechters betreft voldoende aan de rechterlijke kernwaarden wordt voldaan; welke verwachtingen burgers van de rechtspraak hebben; of rechters deze zelfde verwachtingen ervaren; en in hoeverre de verwachtingen van burgers terug te leiden zijn tot persoonlijke waarden en andere demografische kenmerken.

In afwachting van een meer structurele en empirische bestudering van de thematiek, zal niet vooruit worden gegaan op de daaruit voortvloeiende resultaten, implicaties

⁵⁷² Zie voor verschillende voorbeelden o.m. par. 4.3.2 en par. 4.3.3.

⁵⁷³ Zie par. 1.2.

en suggesties. In meer algemene zin kan echter – voorlopig en voorzichtig – worden aanbevolen om:

- het brede belang van (maatschappelijke en persoonlijke) waarden voor de rechtspraak te onderkennen;
- mogelijke waardenveranderingen te voorzien, in het bijzonder toenemende angstgedrevenheid en onderlinge tegenstellingen; en
- de vele verwachtingen ten aanzien van de rechtspraak (voorlopig) te temperen en het eigen verhaal te (her)overwegen.

Door in te zetten op een meer structurele en empirische bestudering van de verschillende vraagstukken rondom waardenverandering en rechtspraak, kunnen deze globale aanbevelingen verder worden aangescherpt, zodat, mede met het oog op de toekomst, zo goed mogelijk aan de maatschappelijke verwachtingen – en daarmee aan de visie van de rechtspraak – kan worden voldaan.

Literatuurlijst

Ahsmann 2018

M. Ahsmann, 'Het nieuwe Opleidingshuis voor rechters: een fundamentele verbetering?', in: M. Ahsmann e.a. (red.), *Herijking van de juridische opleidingen (preadviezen NJV 2018)*, Deventer: Wolters Kluwer 2018, p. 129-186.

Ansems 2023

L.F.M. Ansems, 'De overheid als (in)effectieve probleemoplosser: mogelijke implicaties voor ervaren legitimiteit', *Recht der Werkelijkheid* 2023, afl. 3, p. 3-13.

Arieli, Grant & Sagiv 2014

S. Arieli, A.M. Grant & L. Sagiv, 'Convincing Yourself to Care About Others: An Intervention for Enhancing Benevolence Values', *Journal of Personality* 2014, p. 15-24.

Augusteijn e.a. 2023

F. Augusteijn e.a., 'Open normen: een bron van willekeur?', *Delikt en Delinkwent* 2023, p. 636-655.

Bakker 2017

P.S. Bakker, 'De receptiefunctie van de redelijkheid en billijkheid', *WPNR* 2017/7133, p. 1-9.

Bakker, Dubelaar & Tinnevelt 2025

P.S. Bakker, M.J. Dubelaar & R. Tinnevelt, 'Disruptie en rechterlijke adaptiviteit', *THEMIS* 2025, afl. 1, p. 1-5.

Ballard-Rosa, Jensen & Scheve 2021

C. Ballard-Rosa, A. Jensen & K. Scheve, 'Economic Decline, Social Identity, and Authoritarian Values in the United States', *International Studies Quarterly* 2021, p. 2286-2320.

Bardi & Goodwin 2011

A. Bardi & R. Goodwin, 'The Dual Route to Value Change: Individual Processes and Cultural Moderators', *Journal of Cross-Cultural Psychology* 2011, p. 271-287.

Bardi e.a. 2009

A. Bardi e.a., 'The Structure of Intraindividual Value Change', *Journal of Personality and Social Psychology* 2009, p. 913-929.

Bardi e.a. 2014

A. Bardi e.a., 'Value Stability and Change during Self-Chosen Life Transitions: Self-Selection Versus Socialization Effects', *Journal of Personality and Social Psychology* 2014, p. 131-147.

Berson & Oreg 2016

Y. Berson & S. Oreg, 'The Role of School Principals in Shaping Children's Values', *Psychological Science* 2016, p. 1539-1549.

Beugelsdijk & Klasing 2016

S. Beugelsdijk & M.J. Klasing, 'Diversity and trust: The role of shared values', *Journal of Comparative Economics* 2016, p. 522-540.

Beugelsdijk & Welzel 2018

S. Beugelsdijk & C. Welzel, 'Dimensions and Dynamics of National Culture: Synthesizing Hofstede With Inglehart', *Journal of Cross-Cultural Psychology* 2018, p. 1469-1505.

Beugelsdijk, De Hart & Van Houwelingen 2019

S. Beugelsdijk, J. de Hart & P. van Houwelingen, *Denkend aan Nederland: Sociaal en Cultureel Rapport 2019*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau 2019.

Bilsky, Borg & Hermann 2022

W. Bilsky, I. Borg & D. Hermann, 'Utilizing personal values to explain people's attitudes towards legal norms', *European Journal of Criminology* 2022, p. 632-652.

Bleidorn, Schwaba & Hopwood 2021

W. Bleidorn, T. Schwaba & C. Hopwood, 'Health Adversity and Value Change', *Social Psychological and Personality Science* 2021, p. 248-257.

Bluekens 2024

L. Bluekens, 'Filosoof Sebastien Valkenberg: 'Woke creëert een armoedig geestelijk klimaat'', *Nieuwe Revu* 10 juli 2024.

De Bock 2025

R. de Bock, '#17: Weerbare rechtspraak', nederlandrechtsstaat.nl, 12 augustus 2025.

Boehnke, Hadjar & Baier 2007

K. Boehnke, A. Hadjar & D. Baier, 'Parent-Child Value Similarity: The Role of Zeitgeist', *Journal of Marriage and Family* 2007, p. 778-792.

De Boer 2024

L. de Boer, 'Soevereinen en autonomen in recht en rechtspraak', *Nederlands Juristenblad* 2024, p. 300-315.

Bojanowska e.a. 2021

A. Bojanowska e.a., 'Changes in values and well-being amidst the COVID-19 pandemic in Poland', *PLOS ONE* 2021, p. 1-14.

Bonetto e.a. 2021

E. Bonetto e.a., 'Basic human values during the COVID-19 outbreak, perceived threat and their relationships with compliance with movement restrictions and social distancing', *PLOS ONE* 2021, p. 1-15.

Boogaard & Schutgens 2020

G. Boogaard & R. Schutgens, 'Grensrechters in eigen zaak', *Ars Aequi* 2020, p. 888-890.

Van Boom, Pluut & Van der Rest 2018

W.H. van Boom, H. Pluut & J.I. van der Rest, 'Burgers over burgerlijk recht', *Ars Aequi* 2018, p. 105-123.

Van Boom, Pluut & Van der Rest 2019

W.H. van Boom, H. Pluut & J.I. van der Rest, 'Eigen verantwoordelijkheid of bescherming tegen verkeerde keuzes? Een kleine opiniepeiling', *Nederlands Juristenblad* 2019, p. 2869-2875.

Boone e.a. 2025a

M. Boone e.a. (red.), *De conflictoplossende rol van de rechter in kleine en grote zaken: van kattenvoer tot klimaat*, Boom Juridisch 2025.

Boone e.a. 2025b

M. Boone e.a., 'Opvattingen van rechters over hun conflictoplossende rol', in: M. Boone e.a. (red.), *De conflictoplossende rol van de rechter in kleine en grote zaken: van kattenvoer tot klimaat*, Boom Juridisch 2025, p. 147-168.

Bouwman 2024

T. Bouwman, 'Autonomie in het contractenrecht: een begrip met meerdere gezichten', *THEMIS* 2024, p. 216-226.

Bouwman & Roorda 2021

T. Bouwman & L. Roorda, 'Opvattingen onderzoeken: theoretisch kader', in: T. Bouwman e.a. (red.), *Opvattingen onderzoeken*, Boom Juridisch 2021, p. 25-40.

Bouwman e.a. 2021

T. Bouwman e.a., 'Opvattingen onderzoeken: slotbeschouwing', in: T. Bouwman e.a. (red.), *Opvattingen onderzoeken*, Boom Juridisch 2021, p. 189-200.

Bozeman 2018

B. Bozeman, 'Public values: citizens' perspective', *Public Management Review* 2018, p. 817-838.

Braithwaite & Law 1985

V.A. Braithwaite & H.G. Law, 'Structure of Human Values. Testing the Adequacy of the Rokeach Value Survey', *Journal of Personality and Social Psychology* 1985, p. 250-263.

De Bruijn & Dicke 2006

H. de Bruijn & W. Dicke, 'Strategies for Safeguarding Public Values in Liberalized Utility Sectors', *Public Administration* 2006, p. 717-735.

Van der Burg 2010

W. van der Burg, 'De rechterlijke macht en culturele en religieuze diversiteit', *Nederlands Juristenblad* 2010, p. 2026-2031.

Buruma 2016

Y. Buruma, *Wat is een goede rechter? Een mentaliteits-geschiedenis (1900-2020)* (oratie Nijmegen), Nijmegen: CPO 2016.

Van Buuren 2024

G.M. van Buuren, 'Wij, de levende vrouwen en mannen van vlees en bloed', *Justitiële verkenningen* 2024, afl. 3, p. 55-71.

Cahill-O'Callaghan 2015

R.J. Cahill-O'Callaghan, 'Reframing the judicial diversity debate: personal values and tacit diversity', *The Society of Legal Scholars* 2015, p. 1-29.

Cahill-O'Callaghan 2020

R.J. Cahill-O'Callaghan, *Values in the Supreme Court*, Oxford: Hart Publishing 2020.

Cahill-O'Callaghan 2021

R.J. Cahill-O'Callaghan, 'Beneath Politics: Values Based Judicial Appointment', *Justice - Justiz - Giustizia* 2021, p. 1-12.

Cahill-O'Callaghan 2023

R.J. Cahill-O'Callaghan, 'When you cannot ask the judge: Using cases to explore judicial culture in the UK Supreme Court', *Oñati Socio-Legal Series* 2023, p. 121-144.

Cahill-O'Callaghan & Richards 2018

R.J. Cahill-O'Callaghan & B.J. Richards, 'Policy, principle or values: An exploration of judicial decision-making', *Louisiana Law Review* 2018, p. 397-418.

CBS 2023

Centraal Bureau voor de Statistiek, *Meerjarenprogramma 2024-2028*, 2023.

Chun e.a. 2021

D. Chun e.a., 'Long Term Orientation and the Passage of Time: Is it Time to Revisit Hofstede's Cultural Dimensions?', *Academy of Management Proceedings* 2021, p. 353-371.

Cieciuch, Davidov & Algesheimer 2016

J. Cieciuch, E. Davidov & R. Algesheimer, 'The Stability and Change of Value Structure and Priorities in Childhood: A Longitudinal Study', *Social Development* 2016, p. 503-527.

Ciuk 2015

D.J. Ciuk, 'Americans' Value Preferences Pre- and Post-9/11', *Social Science Quarterly* 2015, p. 407-417.

Couwenbergh & McDonald 2024

P. Couwenbergh & O. McDonald, 'Als het gerechtshof te ver gaat in de Shell-zaak, kan dat repercussies hebben', *Het Financieele Dagblad* 7 november 2024.

CPB 2024

Centraal Planbureau, *Kiezen voor later. Vier visies voor 2050. Een langetermijnverkenning voor de Nederlandse economie*, 2024.

Dalhuisen & Bouwman 2023

L. Dalhuisen & T. Bouwman, 'Weet de rechter wat de maatschappij vindt?', *Ars Aequi* 2023, p. 956-960.

Dalhuisen & Kool 2021

L. Dalhuisen & R. Kool, 'Sociaal-ethische aanvaardbaarheid van consensuele seks tussen jongeren: In the name of love', in: T. Bouwman e.a. (red.), *Opvattingen onderzoeken*, Boom Juridisch 2021, p. 41-64.

Van Dam 2009

C. van Dam, 'Who is Afraid of Diversity?', *King's Law Journal* 2009, p. 281-308.

Daniel & Benish-Weisman 2019

E. Daniel & M. Benish-Weisman, 'Value development during adolescence: Dimensions of change and stability', *Journal of Personality* 2019, p. 620-632.

Daniel, Misgav & Chomsky 2024

E. Daniel, K. Misgav & A. Chomsky, 'Middle childhood development in personal values', *Journal of Personality* 2024, p. 1283-1298.

Daniel e.a. 2013

E. Daniel e.a., 'Brief report: Early adolescents' value development at war time', *Journal of Adolescence* 2013, p. 651-655.

Daniel e.a. 2021

E. Daniel e.a., 'Changes in Personal Values in Pandemic Times', *Social Psychological and Personality Science* 2021, p. 572-582.

Davies 2024

L. Davies, 'Rechtspreken in onzekerheid', in: D. Venema e.a. (red.), *Fundamentele rechten en de rol van de rechter*, Boom Juridisch 2024, p. 55-74.

Davies & Tinnevelt 2022

L. Davies & R. Tinnevelt, 'De rol van de rechter: terughoudend of voortvarend?', in: J.A.F. Peters e.a. (red.), *Toetsingsintensiteit. Een vergelijkende studie naar het variëren van de toetsingsintensiteit door de rechter*, Wolters Kluwer 2022, p. 71-87.

Davies & Tinnevelt 2024

L. Davies & R. Tinnevelt, 'Wetgevend inactivisme en rechterlijk activisme', *Liberaal reflecties* 2024, p. 85-93.

Dekker en Den Ridder 2016

P. Dekker & J. den Ridder, *Gedeelde waarden en een weerbare democratie Een verkenning op basis van bevolkingsenquêtes*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau 2016.

Van Deursen 2022

S. van Deursen, 'Een sociale genese van rechterlijke beslissingen', ucallblog.sites.uu.nl, 27 juni 2022.

Van Deursen 2024

S. van Deursen, *Macro-effecten in het aansprakelijkheidsrecht*, Boom Juridisch 2024.

Diebels 2014

G.A. Diebels, 'Waarde, rechtsbeginsel, sociale rechtsvorming', in: G.A. Diebels (red.), *Re-integratie van de zieke werknemer; Nederland, Duitsland en flexicurity (MSR 66)*, Wolters Kluwer 2014, par. 4.2.

Dobewall, Tormos & Vauclair 2017

H. Dobewall, R. Tormos & C.-M. Vauclair, 'Normative Value Change Across the Human Life Cycle: Similarities and Differences Across Europe', *Journal of Adult Development* 2017, p. 263-276.

Van Domselaar 2011

I. van Domselaar, 'Zelfbevestigende' versus 'ontregelde' rechtspraak', *Nederlands Juristenblad* 2011, p. 1032-1039.

Van Domselaar 2017

I. van Domselaar, 'Tragische zaken in het recht: Een pleidooi voor tragiek-responsieve rechtspraak', *Nederlands Juristenblad* 2017, p. 3208-3215.

Van Domselaar 2018

I. van Domselaar, 'The perceptive judge', *Jurisprudence* 2018, p. 71-87.

Doornbos & Holvast 2024

N. Doornbos & N. Holvast, 'De rechtspraak als instituut en organisatie', in: N. Holvast e.a. (red.), *Recht in het echt*, Boom Juridisch 2024, p. 451-492.

Driessen 2025

C. Driessen, 'Rechtbankjournalist Saskia Belleman: 'Rechters kijken naar mij met zo'n blik van: oh shit, zij zit in de zaal'', *NRC* 12 februari 2025.

Dror 1957

Y. Dror, 'Values and the Law', *The Antioch Review* 1957, p. 440-454.

Eggers, Hartendorp & Simon Thomas 2025

N. Eggers, R. Hartendorp & M. Simon Thomas, 'Probleemoplossende rechtspraak in Nederland: de rechter dichterbij burgers met multiproblematiek?', in: M. Boone e.a. (red.), *De conflictoplossende rol van de rechter in kleine en grote zaken: van kattenvoer tot klimaat*, Boom Juridisch 2025, p. 51-69.

Epstein & King 2002

L. Epstein & G. King, 'The Rules of Inference', *The University of Chicago Law Review* 2002, p. 1-133.

Feher e.a. 2024

B. Feher e.a., *Nationaal Vrijheidsonderzoek 2024*, Nationaal Comité 4 en 5 mei en Centerdata 2024.

Flouri 2004

E. Flouri, 'Exploring the relationship between mothers' and fathers' parenting practices and children's materialist values', *Journal of Economic Psychology* 2004, p. 743-752.

Foad, Maio & Hanel 2021

C.M.G. Foad, G.G.R. Maio & P.H.P. Hanel, 'Perceptions of values over time and why they matter', *Journal of Personality* 2021, p. 689-705.

Francot 2008

L.M.A. Francot, *Normativity's Re-Entry, Niklas Luhmann's Social Systems Theory: Society and Law* (dissertatie Utrecht), Utrecht 2008.

Francot 2014

L.M.A. Francot, 'Dealing with Complexity, Facing Uncertainty Morality and Ethics in a Complex Society', *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie* 2014, p. 201-218.

Francot 2018

L.M.A. Francot, 'Suspended in Gaffa: legal slowness in the acceleration society', in: L. Corrias & L.M.A. Francot (red.), *Temporal Boundaries of Law and Politics*, Routledge Publishing 2018, p. 88-106.

Francot 2020

L.M.A. Francot, 'Sociology of legal temporalities', in: J. Přibáň (red.), *Research Handbook on the Sociology of Law*, Edward Edgar Publishing 2020, p. 190-202.

Francot & Mommers 2017

L.M.A. Francot & S. Mommers, 'Picking up the pace – legal slowness and the authority of the judiciary in the acceleration society (a Dutch case study)', *International Journal of the Legal Profession* 2017, p. 275-293.

Francot & Koster 2021

L.M.A. Francot & A. Koster, 'Kennisinventarisatie Deskundige lekenrechters, 'Deskundige leden', 'lekenrechters', en 'deskundigen' in het rechtsgeding', Den Haag: Raad voor de rechtspraak 2021.

Francot e.a. 2023

L. Francot e.a., *Onderzoek en Kennisdeling Programma Rechtspraak 2023-2028*, Den Haag: Raad voor de rechtspraak 2023.

Friedman 1969

L.M. Friedman, 'Legal Culture and Social Development', *Law & Society Review* 1969, p. 29-44.

Frink, Rose & Canty 2004

D.D. Frink, G.M. Rose & A.L. Canty, 'The Effects of Values on Worries Associated With Acute Disaster: A Naturally Occurring Quasi-Experiment', *Journal of Applied Social Psychology* 2004, p. 85-107.

Fung e.a. 2016

H.H. Fung e.a., 'Age Differences in Personal Values: Universal or Cultural Specific?', *Psychology and Aging* 2016, p. 274-286.

Gandal e.a. 2005

N. Gandal e.a., 'Personal value priorities of economists', *Human Relations* 2005, p. 1227-1252.

Van Gestel & Loth 2020

R.A.J. van Gestel & M.A. Loth. 'De legitimiteit van rechterlijke rechtsvorming', *Ars Aequi* 2020, p. 885-887.

Gielens & Muis 2022

E. Gielens & Q. Muis, 'Same old, same old? Value change and stability in the Netherlands', in: R. Luijkx, T. Reeskens & I. Sieben (red.), *Reflections on European Values: Honouring Loek Halman's Contribution to the European Values Study, Vol. 2*, Open Press Tilburg University 2022, p. 376-387.

Giesen 2024

I. Giesen, 'Doel: geschilbeslechting', *Asser Procesrecht/Giesen 1*, Wolters Kluwer 2024.

Goodwin, Polek & Bardi 2012

R. Goodwin, E. Polek & A. Bardi, 'The Temporal Reciprocity of Values and Beliefs: A Longitudinal Study within a Major Life Transition', *European Journal of Personality* 2012, p. 360-370.

Gouveia e.a. 2015

V.V. Gouveia e.a., 'Patterns of Value Change During the Life Span: Some Evidence From a Functional Approach to Values', *Personality and Social Psychology Bulletin* 2015, p. 1276-1290.

Grasso e.a. 2019

M.T. Grasso e.a., 'Thatcher's Children, Blair's Babies, Political Socialization and Trickle-down Value Change: An Age, Period and Cohort Analysis', *British Journal of Political Science* 2019, p. 17-36.

Haidt 2001

J. Haidt, 'The emotional dog and its rational tail: A social intuitionist approach to moral judgment', *Psychological Review* 2001, p. 814-834.

Haidt & Joseph 2008

J. Haidt & C. Joseph, 'The Moral Mind: How Five Sets of Innate Intuitions Guide the Development of Many Culture-Specific Virtues, and Perhaps Even Modules', in: P. Carruthers, S. Laurence & S. Stich (red.), *The innate mind Vol. 3. Foundations and the future*, Oxford University Press 2008, p. 367-391.

Halman & Gelissen 2019

L. Halman & J. Gelissen, 'Values in Life Domains in a Cross-National Perspective', *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 2019, p. 519-543.

Halman e.a. 2022

L. Halman e.a., *Atlas of European Values: Change and Continuity in Turbulent Times*, Open Press Tilburg University 2022.

Hannes, Schiffer & Von Nitzsch 2024

C. Hannes, S. Schiffer & R. Von Nitzsch, 'Changes in value priorities due to the COVID-19 pandemic - A 4-year cross-sectional study with German students', *PLOS ONE* 2024, p. 1-25.

Hartendorp 2023

R.C. Hartendorp, 'Maatschappelijk effectieve rechtspraak als kader voor een nieuwe verhouding tussen rechter en rechtzoekenden?', *Ars Aequi* 2023, p. 806-811.

Hartendorp & Chevalier 2024

R. Hartendorp & D. Chevalier, 'Vertrouwen in de overheid begint bij leren denken vanuit de burger', leidenlawblog.nl, 11 september 2024.

Henig & Knight 2023

D. Henig & D.M. Knight, 'Polycrisis, Prompts for an emerging worldview', *Anthropology Today* 2023, p. 3-6.

Van Herk e.a. 2018

H. van Herk e.a., 'Competing for the same value segments? Insight into the volatile Dutch political landscape', *PLOS ONE* 2018, p. 1-24.

Hermans 2025a

H. Hermans, 'Rechterlijke macht hoort niet aan de botenparade van Pride mee te doen', *LC* 24 februari 2025.

Hermans 2025b

H. Hermans, 'Naschrift', *Nederlands Juristenblad* 2025/1896.

Hertogh 2014

M.L.M. Hertogh, 'No Justice, No Peace!' Conceptualizing Legal Alienation in the Aftermath of the Trayvon Martin Case', in: R. Nobles & D. Schiff (red.), *Law, Society and Community: Socio-Legal Essays in Honour of Roger Cotterrell*, Routledge Publishing 2014, p. 187-207.

Van de Heuvel 2024

J. van de Heuvel, '*Rechters, kom eindelijk eens uit jullie ivoren toren*', *De Telegraaf* 20 november 2024.

Hitlin & Piliavin 2004

S. Hitlin & J.A. Piliavin, 'Values: Reviving a Dormant Concept', *Annual Review of Sociology* 2004, p. 359-393.

Hoff-Elimari e.a. 2014

E. Hoff-Elimari e.a., 'Collective action problems: Disentangling possible feedback loops between government policies and the public's value-change', *European Journal of Government and Economics* 2014, p. 24-46.

Hofstede 2001

G. Hofstede, *Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions and Organizations Across Nations*, Sage Publications 2001.

Hofstede 2011

G. Hofstede, 'Dimensionalizing Cultures: The Hofstede Model in Context', *Online Readings in Psychology and Culture* 2011, Art. 8.

Holvast & Doornbos 2014

N. Holvast & N. Doornbos, 'Loyaliteit binnen de rechterlijke macht', *Recht der Werkelijkheid* 2014, afl. 1, p. 23-41.

Holvast & Kortleven 2021

N. Holvast & W.-J. Kortleven, 'De transformatie tot jurist: socialisatie en diversiteit in de rechtenstudie', *Ars Aequi* 2021, p. 79-85.

Holvast & Kortleven 2023

N. Holvast & W.-J. Kortleven, 'Towards Inclusive Legal Education: Complications and Challenges', *Erasmus Law Review* 2023, p. 155-159.

Holvast & Kortleven 2025

N. Holvast & W.-J. Kortleven, 'Professional identity formation of law students', in: F. Cownie e.a. (red.), *Elgar Concise Encyclopedia of Legal Education*, Edward Elgar Publishing 2025, p. 306-309.

Holvast & Ter Voert 2024

N. Holvast & M. ter Voert, 'Juristen in een veranderende samenleving', in: N. Holvast e.a. (red.), *Recht in het echt*, Boom Juridisch 2024, p. 595-624.

Hoogland 2015

A.I. Hoogland, 'Continuity of change: The dynamic of beliefs, values, and the aging experience', *Journal of Aging Studies* 2015, p. 32-39.

Hulst & Van den Bos 2017

L. Hulst & K. van den Bos, 'Is de Nederlandse rechtsstaat echt doof, blind, vastgeroest, onmenselijk en onrechtvaardig?', *Nederlands Juristenblad* 2017, p. 1885-1889.

Inglehart 2017

R.F. Inglehart, 'Evolutionary Modernization Theory: Why People's Motivations are Changing', *Changing Societies & Personalities* 2017, p. 136-151.

Inglehart & Baker 2000

R.F. Inglehart & W.E. Baker, 'Modernization, Cultural Change, and the Persistence of Traditional Values', *American Sociological Review* 2000, p. 19-51.

Inglehart & Norris 2019

R.F. Inglehart & P. Norris, *Cultural Backlash: Trump, Brexit and Authoritarian-Populism*, Cambridge University Press 2019.

Jensma 2007

F. Jensma, 'Ik blijf een heer', NRC 15 december 2007.

Jin & Rounds 2012

J. Jin & J. Rounds, 'Stability and change in work values: A meta-analysis of longitudinal studies', *Journal of Vocational Behavior* 2012, p. 326-339.

Kahneman 2011

D. Kahneman, *Thinking, Fast and Slow*, Farrar, Straus and Giroux Publishing 2011.

Kanne & Bouwmeester 2018

P. Kanne & J. Bouwmeester, Het I&O Waardenmodel: welke waarden drijven burgers?, ipsos-publiek.nl, 22 juni 2018.

Kasser, Koestner & Lekes 2002

T. Kasser, R. Koestner & N. Lekes, 'Early Family Experiences and Adult Values: A 26-Year, Prospective Longitudinal Study', *Personality and Social Psychology Bulletin* 2002, p. 826-835.

Keirse & Mak 2022

A. Keirse & V. Mak, 'Op de schommel tussen autonomie en repressie: Een privaatrechtelijk perspectief op de repressieve samenleving (preadvies)', in: T. Barkhuysen e.a. (red.), *De repressieve samenleving. Vanuit civiel-, bestuurs- en strafrechtelijk perspectief*, *Handelingen NJV*, Wolters Kluwer 2022, p. 9-93.

Klaassen 2021

C.J.M. Klaassen, 'Waartoe is de civiele rechter op aarde?', *WPNR* 2021, p. 133-135.

Klasing & Beugelsdijk 2017

M. Klasing & S. Beugelsdijk, 'Measuring Value Diversity within Countries', in: J. Costa-Font & M. Macis (red.), *Social Economics: Current and Emerging Avenues*, The MIT Press Publishing 2017, p. 129-172.

Knafo e.a. 2012

A. Knafo e.a., 'Religion and the Intergenerational Continuity of Values', in: G. Trommsdorff & X. Chen (red.), *Values, religion, and culture in adolescent development*, Cambridge University Press 2012, p. 370-390.

Köhne-Hoegen 2006

E. Köhne-Hoegen, 'Over de socialisatie en (her)opvoeding van de raio', *TREMA* 2006, p. 186-190.

Köhne-Hoegen 2008

E. Köhne-Hoegen, 'De raio-opleiding als socialisatieproces: uittreders aan het woord', *Recht der Werkelijkheid* 2008, afl. 1, p. 11-34.

Konrath 2023

C. Konrath, 'Values and Laws', in: R. Polak & P. Rohs (red.), *Values – Politics – Religion: The European Values Study*, Springer Publishing 2023.

Konty, Duell & Joireman 2004

M. Konty, B. Duell & J. Joireman, 'Scared Selfish: A Culture of Fear's Values in the Age of Terrorism', *The American Sociologist* 2004, p. 93-109.

Kopelman, Rovenpor & Guan 2003

R.E. Kopelman, J.L. Rovenpor & M. Guan, 'The Study of Values: Construction of the fourth edition', *Journal of Vocational Behavior* 2003, p. 203-220.

Korteweg 2024

Ariejan Korteweg, 'Zonder waardenstrijd geen democratie: 'Verdwijnt het politieke conflict, dan zoeken kiezers alternatieven'', *de Volkskrant* 23 maart 2024.

Kortleven, Holvast & Bešić 2024

W.-J. Kortleven, N. Holvast & A. Bešić, 'From adaptive to reflective law school socialisation', *Legal Ethics* 2024, p. 63-83.

Krishnan 2008

V.R. Krishnan, 'Impact of MBA Education on Students' Values: Two Longitudinal Studies', *Journal of Business Ethics* 2008, p. 233-246.

Kwak 2006

A.-J. Kwak, 'De meervoudige rechter: gezaghebbend, neutraal, efficiënt en coöperatief', *Rechtstreeks* 2006, afl. 3, p. 7-60.

Kwak 2022

A.-J. Kwak, 'Paul Scholten en het geweten van de rechter', *nederlandrechtsstaat.nl*, 17 augustus 2022.

Lake e.a. 2024

J. Lake e.a., 'How Far Into the Future Can Values Predict Behavior? It Depends on Value Importance', *Social Psychological and Personality Science* 2024, p. 552-561.

Langley, Bouman & Steg 2020

M.G. Langley, T. Bouman & L. Steg, 'De waarden achter klimaatgedrag', *Mens & Maatschappij* 2020, p. 175-196.

Lechner e.a. 2017

C.M. Lechner e.a., 'The development of work values during the transition to adulthood: A two-country study', *Journal of Vocational Behavior* 2017, p. 52-65.

Leijen, Van Herk & Bardi 2022

I. Leijen, H. van Herk & A. Bardi, 'Individual and generational value change in an adult population, a 12-year longitudinal panel study', *Scientific Reports* 2022, afl. 12/17844, p. 1-12.

Li e.a. 2013

Y. Li e.a., 'Experiencing a Natural Disaster Alters Children's Altruistic Giving', *Psychological Science* 2013, p. 1686-1695.

Licht 2008

A.N. Licht, 'Social Norms and the Law: Why Peoples Obey the Law', *Review of Law & Economics* 2008, p. 715-750.

Licht 2011

A.N. Licht, 'Law for the Common Man', *Law and Contemporary Problems* 2011, p. 175-206.

Licht, Goldschmidt & Schwartz 2006

A.N. Licht, C. Goldschmidt & S.H. Schwartz, 'Culture Rules: The Foundations of the Rule of Law and Other Norms of Governance', *Journal of Comparative Economics* 2006, p. 659-688.

Lönnqvist, Jasinskaja-Lahti & Verkasalo 2011

J.-E. Lönnqvist, I. Jasinskaja-Lahti & M. Verkasalo, 'Personal Values Before and After Migration A Longitudinal Case Study on Value Change in Ingrian-Finnish Migrants', *Social Psychological and Personality Science* 2011, p. 584-591.

Lönnqvist, Jasinskaja-Lahti & Verkasalo 2013

J.-E. Lönnqvist, I. Jasinskaja-Lahti & M. Verkasalo, 'Rebound Effect in Personal Values Ingrian Finnish Migrants' Values Two Years After Migration', *Journal of Cross-Cultural Psychology* 2013, p. 1122-1126.

Lönnqvist, Leikas & Verkasalo 2018

J.-E. Lönnqvist, S. Leikas & M. Verkasalo, 'Value change in men and women entering parenthood : New mothers' value priorities shift towards Conservation values', *Personality and Individual Differences* 2018, p. 47-51.

Loth 2018

M.A. Loth, 'De Rechtspraak op zoek naar verbinding', *TREMA* 2018, afl. 2, p. 1-14.

Lubbers & Scheepers 2019

M. Lubbers & P. Scheepers, 'Het zijn aardige mensen, maar liever niet als burens...', *Mens & Maatschappij* 2019, p. 459-481.

Luhmann 2004

N. Luhmann, *Law as a Social System*, Oxford Academic Publishing 2004.

Van de Luijtgaarden 2022

E. van de Luijtgaarden, *Andere juristen*, Eleven Publishing 2022.

Van de Luijtgaarden 2025

E. van de Luijtgaarden, 'Forum I: Meer aandacht voor conflictpreventie en -oplossing in het rechtenonderwijs?', *Recht der Werkelijkheid* 2025, afl. 1, p. 70-78.

El Maach 2017

M. El Maach, *Verder bouwen aan het huis van de rechtsstaat. Scenarioplanning Rechtspraak 2030*, Den Haag: Raad voor de rechtspraak 2017.

Maegherman & Wiznitzer 2023

E. Maegherman & S. Wiznitzer, 'Oordeelsvorming onderzocht: strafrechters over (on) bewuste invloeden', *Rechtstreeks* 2023, afl. 3, p. 13-34.

Mainwaring, Bardi & Meek 2019

C.J. Mainwaring, A. Bardi & R. Meek, 'A glimpse into the role of personal values within the restorative justice process', *Contemporary Justice Review* 2019, p. 60-85.

Maio e.a. 2009

G.R. Maio e.a., 'Changing, Priming, and Acting on Values: Effects via Motivational Relations in a Circular Model', *Journal of Personality and Social Psychology* 2009, p. 699-715.

Malsch, De Wit & De Bruin 2024

M. Malsch, J.R. de Wit & B.P. de Bruin, 'Kennis en ervaring met het recht maakt burger realistischer', *Nederlands Juristenblad* 2024, p. 600-606.

Manfredo e.a. 2016

M.J. Manfredo e.a., 'Why social values cannot be changed for the sake of conservation', *Conservation Biology* 2016, p. 772-780.

Marbe 2025

N. Marbe, 'Hautaine toga's kunnen beter luisteren naar noodkreet burgers, in plaats van te oreren over ondermijning rechtstaat', *De Telegraaf* 28 februari 2025.

Marcus, Ceylan & Ergin 2017

J. Marcus, S. Ceylan & C. Ergin, 'Not So 'Traditional' Anymore? Generational Shifts on Schwartz Values in Turkey', *Journal of Cross-Cultural Psychology* 2017, p. 58-74.

Mascini & Doornbos 2021

P. Mascini & N. Doornbos, 'Roldynamiek binnen juridische professies', *Recht der Werkelijkheid* 2021, afl. 2, p. 3-15.

Meynhardt 2009

T. Meynhardt, 'Public Value Inside: What Is Public Value Creation?', *International Journal of Public Administration* 2009, p. 192-219.

Möhrlein e.a. 2024

R. Möhrlein e.a., 'Ervaringsonderwijs voor de professionele vorming van juristen', *Law and Method* 2024, p. 1-16.

Muis, Reeskens & Sieben 2019

Q. Muis, T. Reeskens & I. Sieben, 'Polarisering in Nederland: Opleidingsniveau als scheidslijn?', *Religie & Samenleving* 2019, p. 124-143.

Muis e.a. 2019

Q. Muis e.a., 'Seksueel-ethische permissiviteit: trends in Nederland 1981-2017', *Mens & Maatschappij* 2019, p. 429-458.

Mulla & Krishnan 2011

Z.R. Mulla & V.R. Krishnan, 'Transformational Leadership: Do the Leader's Morals Matter and Do the Follower's Morals Change?', *Journal of Human Values* 2011, p. 129-143.

Murphy & Anderson 2003

E.F. Murphy & T.L. Anderson, 'A Longitudinal Study Exploring Value Changes During the Cultural Assimilation of Japanese Student Pilot Sojourners in the United States', *International Journal of Value-Based Management* 2003, p. 111-129.

Murphy, Gordon & Mullen 2004

E.F. Murphy, J.D. Gordon & A. Mullen, 'A Preliminary Study Exploring the Value Changes Taking Place in the United States since the September 11, 2001 Terrorist Attack on the World Trade Center in New York', *Journal of Business Ethics* 2004, p. 81-96.

Nationaal archief 2016

Nationaal archief | Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, *Een samenleving in beweging. Nederland tussen 1976 en 2005 in 200 trends en 100 hotspots*, 2016.

Nonet & Selznick 2001

P. Nonet & P. Selznick, *Law & Society in Transition*, Transaction Publishers 2001.

NVvR 2011

Nederlandse Vereniging voor Rechtspraak, *NVvR-rechterscode*, 2011.

Olthuis 2024

E.H. Olthuis, *The human element in judicial decision-making: The role of personal attitudes* (dissertatie Universiteit van Amsterdam), Amsterdam 2024.

Porat 2019

A. Porat, 'Changing People's Preferences by the State and the Law', *Theoretical Inquiries in Law* 2019, p. 215-246.

Puohiniemi & Verkasalo 2020

M. Puohiniemi & M. Verkasalo, 'Zeitgeist Effects, Fragmentation of Media Use, and Value Consensus', *Journal of Social and Political Psychology* 2020, p. 300-332.

Quoidbach, Gilbert & Wilson 2013

J. Quoidbach, D.T. Gilbert & T.D. Wilson, 'The End of History Illusion', *Science* 2013, p. 96-98.

De Raad & Van Oudenhoven 2008

B. de Raad & J.P. van Oudenhoven, 'Factors of values in the Dutch Language and their relationship to factors of personality', *European Journal of Personality* 2008, p. 81-108.

Van Raalte 2023

J. van Raalte, 'Dit zijn de rechters van de toekomst: 'Culturele diversiteit komt het vertrouwen ten goede'', *Trouw* 31 mei 2023.

Radder, Van Rijssen & Evers 2025

D. Radder, E. van Rijssen & H. Evers, 'Rechtspraak moet zichtbaar staan voor fundamentele waarden', *Nederlands Juristenblad* 2025/1893.

Rawluk e.a. 2016

A. Rawluk e.a., 'Public values for integration in natural disaster management and planning: A case study from Victoria, Australia', *Journal of Environmental Management* 2016, p. 11-20.

Rechtspraak 2024

De Rechtspraak, *Gedragcode Rechtspraak*, 2024.

Reeskens & Vandecasteele 2017

T. Reeskens & L. Vandecasteele, 'Hard times and European youth. The effect of economic insecurity on human values, social attitudes and well-being', *International Journal of Psychology* 2017, p. 19-27.

Reeskens e.a. 2021

T. Reeskens e.a., 'Stability or change of public opinion and values during the coronavirus crisis? Exploring Dutch longitudinal panel data', *European Societies* 2021, p. 153-171.

Den Ridder e.a. 2019

J. den Ridder e.a., *Burgerperspectieven 2019 kwartaal 4*, Sociaal en Cultureel Planbureau 2019.

Den Ridder e.a. 2021

J. den Ridder e.a., *Burgerperspectieven 2021 kwartaal 4*, Sociaal en Cultureel Planbureau 2021.

Robinson 2013

O.C. Robinson, 'Values and adult age: findings from two cohorts of the European Social Survey', *European Journal of Ageing* 2013, p. 11-23.

Rokeach 1973

M. Rokeach, *The Nature of Human Values*, The Free Press Publishing 1973.

Roosma 2019

F. Roosma, 'Wie verdient nog onze solidariteit?', *Mens & Maatschappij* 2019, p. 483-505.

Rosa 2003

H. Rosa, 'Social Acceleration: Ethical and Political Consequences of a Desynchronized High-Speed Society', *Constellations* 2003, p. 3-33.

Rosa, Dörre & Lessenich 2017

H. Rosa, K. Dörre & S. Lessenich, 'Appropriation, Activation and Acceleration: The Escalatory Logics of Capitalist Modernity and the Crises of Dynamic Stabilization', *Theory, Culture & Society* 2017, p. 53-73.

Van Rossum 2025

H. van Rossum, 'Forum I: Meer aandacht voor conflictpreventie en -oplossing in het rechtenonderwijs?', *Recht der Werkelijkheid* 2025, afl. 1, p. 79-85.

Rusman 2020

Floor Rusman, '*Nieuw normaal stuit op de oude waarden*', NRC 18 juni 2020.

Russo e.a. 2022

C. Russo e.a., 'Changing Personal Values through Value-Manipulation Tasks: A Systematic Literature Review Based on Schwartz's Theory of Basic Human Values', *European Journal of Investigation in Health, Psychology and Education* 2022, p.

692-715.

Rutgers 2019

M.R. Rutgers, 'The rationalities of public values: conflicting values and conflicting rationalities', in: A. Lindgreen e.a. (red.), *Public value: deepening, enriching, and broadening the theory and practice*, Routledge Publishing 2019, p. 40-52.

Rvdr 2025

Raad voor de rechtspraak, *Jaarplan 2025. Rechtspraak maakt samenleven mogelijk*, 2025.

Sagiv & Schwartz 2022

L. Sagiv & S.H. Schwartz, 'Personal Values Across Cultures', *Annual Review of Psychology* 2022, p. 517-546.

Schäfer 2021

A. Schäfer, 'Cultural Backlash? How (Not) to Explain the Rise of Authoritarian Populism', *British Journal of Political Science* 2021, p. 1977-1993.

Schalker & Koenen 2019

M. Schalker & B. Koenen, *Nationaal Vrijheidsonderzoek 2019*, Nationaal Comité 4 en 5 mei en Kantar Public 2019.

Scheltema 2021

M. Scheltema, 'Mag de rechtsstaat voor de burger worden gesloten?', *Ars Aequi* 2021, p. 809-820.

Scheltema 2024

M. Scheltema, 'Dogmatiek voor de responsieve rechtsstaat', *Nederlands Tijdschrift voor Bestuursrecht* 2024, afl. 42, p. 47-49.

Schwartz 2005

S.H. Schwartz, 'Robustness and Fruitfulness of a Theory of Universals in Individual Values', in: A. Tamayo & J.B. Porto (red.), *Valores e trabalho*, Editora Universidade de Brasília Publishing 2005, p. 56-85.

Schwartz 2006

S.H. Schwartz, 'A Theory of Cultural Value Orientations: Explication and Applications', *Comparative Sociology* 2006, p. 137-182.

Schwartz 2008

S.H. Schwartz, 'The 7 Schwartz cultural value orientation scores for 80 countries', [researchgate.net](https://www.researchgate.net), 2008.

Schwartz 2010

S.H. Schwartz, 'Basic Values: How They Motivate and Inhibit Prosocial Behavior', in: M. Mikulincer & P.R. Shaver (red.), *Prosocial motives, emotions, and behavior: The better angels of our nature*, American Psychological Association Publishing 2010, p. 221-241.

Schwartz 2012

S.H. Schwartz, 'An Overview of the Schwartz Theory of Basic Values', *Online Readings in Psychology and Culture* 2012, p. 1-20.

SER 2024

Sociaal-Economische Raad, *Perspectief op brede welvaart in 2040. Bouwen aan de economie van de toekomst*, 2024.

Sheldon 2005

K.M. Sheldon, 'Positive value change during college: Normative trends and individual differences', *Journal of Research in Personality* 2005, p. 209-223.

Sheldon & Krieger 2004

K.M. Sheldon & L.S. Krieger, 'Does Legal Education have Undermining Effects on Law Students? Evaluating Changes in Motivation, Values, and Well-Being', *Behavioral Sciences and the Law* 2004, p. 261-286.

Sieben 2019

I. Sieben, 'Waarden, identiteit en levensbeschouwing: trends in Nederland 1981-2017', *Religie & Samenleving* 2019, p. 102-123.

Sieben, Reeskens & Halman 2019

I. Sieben, T. Reeskens & L. Halman, 'Verandert het Nederlandse waardenklimaat?', *Mens & Maatschappij* 2019, p. 375-380.

Siegel 2024

I. Siegel, 'Soevereinen en autonomen: hoe het complotdenken de rechtszaal betreedt', *Ars Aequi* 2024, p. 201-209.

Singh 2013

R. Singh, *Law as a system of values* (The Jan Grodecki lecture at the University of Leicester), Judiciary of England and Wales 2013.

Smallenbroek & Stanciu 2024

O. Smallenbroek & A. Stanciu, 'Age and Gender Differences in the Value Development of Dutch Adults in 11 Years of Longitudinal Data', *Journal of Research in Personality* 2024/104540, p. 1-17.

Smallenbroek e.a. 2023

O. Smallenbroek e.a., 'Are values stable throughout adulthood? Evidence from two German long-term panel studies', *PLOS ONE* 2023, p. 1-26.

Sneddon e.a. 2022

Sneddon e.a., 'The impact of the COVID-19 pandemic on environmental values', *Sustainability Science* 2022, p. 2155-2163.

Soeharno 2020

J.E. Soeharno, 'De moed tot onpartijdigheid', *Ars Aequi* 2020, p. 942-948.

Soeharno 2023

J.E. Soeharno, 'Gezocht: een rechter die rechtsprekt vanuit karakter en geweten', *Nederlands Juristenblad* 2023, p. 3475-3483.

Soeharno 2025

J.E. Soeharno, 'De nieuwe gedragscode voor de rechtspraak', *Nederlands Juristenblad* 2025, p. 14-24.

Soeharno, Graaf & Uzman 2024

J.E. Soeharno, N. Graaf & J. Uzman, 'Constitutionaliseer de Raad voor de rechtspraak', *Nederlands Juristenblad* 2024, p. 3136-3144.

Sortheix e.a. 2019

F.M. Sortheix e.a., 'Changes in Young Europeans' Values During the Global Financial Crisis', *Social Psychological and Personality Science* 2019, p. 15-25.

Steinert 2021

S. Steinert, 'Corona and value change. The role of social media and emotional contagion', *Ethics and Information Technology* 2021, p. 59-68.

Strohmaier & Pool 2024

N. Strohmaier & J.M.W. Pool, 'Ruis bij open normen: Een onderschat risico voor rechtszekerheid en rechtsgelijkheid', in: L.C. Groen & S.J.M. Reinders (red.), *Preadviezen / Nederlandse Vereniging voor Wetgeving (NVvW)*, Boom Juridisch 2024, p. 63-102.

Sundberg 2016

R. Sundberg, 'Value Stability and Change in an ISAF Contingent', *Journal of Personality* 2016, p. 91-101.

SZW 2014

Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, *Kernwaarden van de Nederlandse samenleving*, 2014 (brochure).

Taekema, Gaakeer & Loth 2023

S. Taekema, J. Gaakeer & M.A. Loth, *Recht in context*, Boom Juridisch 2023.

Tamm e.a. 2021

A. Tamm e.a., 'Child temperament predicts maternal socialization values', *British Journal of Developmental Psychology* 2021, p. 347-362.

Tao 2024

H. Tao, 'Judicial Personal Values and Decision-Making', *Scientific and Social Research* 2024, p. 237-242.

Taras, Steel & Kirkman 2011

V. Taras, P. Steel & B.L. Kirkman, 'Improving national cultural indices using a longitudinal meta-analysis of Hofstede's dimensions', *Journal of World Business* 2011, p. 329-341.

Van Teutem 2025

S. van Teutem, 'Hoe Dilan Yesilgöz het liberalisme verraadde – en de ziel van de VVD verpatste', *De Correspondent* 7 juli 2025.

Thomassen 2007

W. Thomassen, *Fundamentele waarden in het recht* (oratie), Rotterdam 2007.

Tormos, Vauclair & Dobewall 2017

R. Tormos, C.-M. Vauclair & H. Dobewall, 'Does Contextual Change Affect Basic Human Values?: A Dynamic Comparative Multilevel Analysis Across 32 European Countries', *Journal of Cross-Cultural Psychology* 2017, p. 490-510.

Tulviste, Kall & Rämmer 2017

T. Tulviste, K. Kall & A. Rämmer, 'Value Priorities of Younger and Older Adults in Seven European Countries', *Social Indicators Research* 2017, p. 931-942.

Twito-Weingarten & Knafo-Noam 2022

L. Twito-Weingarten & A. Knafo-Noam, 'The Development of Values and their Relation to Morality', in: M. Killen & J.G. Smetana (red.), *Handbook of Moral Development*, Routledge Publishing 2022, p. 339-356.

Tyler & Darley 2000

T.R. Tyler & J.M. Darley, 'Building a Law-Abiding Society', *Hofstra Law Review* 2000, p. 707-739.

De Valk 1983

J.M.M. de Valk, 'Veranderingen in normen en waarden', *ESB* 1983, p. 1195-1197.

Vecchione 2022

M. Vecchione, 'Basic personal values in the midst of the COVID-19 pandemic in Italy: A two-wave longitudinal study', *PLOS ONE* 2022, p. 1-18.

Vecchione e.a. 2013

M. Vecchione e.a., 'Voting and Values: Reciprocal Effects over Time', *Political Psychology* 2013, p. 465-485.

Vecchione e.a. 2016

M. Vecchione e.a., 'Stability and change of basic personal values in early adulthood: An 8-year longitudinal study', *Journal of Research in Personality* 2016, p. 111-122.

Vecchione e.a. 2019

M. Vecchione e.a., 'A look into the relationship between personality traits and basic values: A longitudinal investigation', *Journal of Personality* 2019, p. 413-327.

Venema 2016

D. Venema, 'Botsende waarden: morele dilemma's van de rechter', *TREMA* 2016, afl. 2, p. 51-58.

Verberk e.a. 2013

S. Verberk e.a., 'Perspectieven van de buiten- en binnenwacht: de institutionele opgave van de rechtspraak', *Recht der Werkelijkheid* 2013, afl. 2, p. 76-88.

Veréb, Nobre & Farhangmehr 2018

V.N. Veréb, H. Nobre & M. Farhangmehr, 'The Fear of Terrorism and Shift in Cosmopolitan Values – An Exploratory Study in the International Journal of Tourism Cities', *International Journal of Tourism Cities* 2018, p. 452-483.

Verkasalo, Goodwin & Bezmenova 2006

M. Verkasalo, R. Goodwin & I. Bezmenova, 'Values Following a Major Terrorist Incident: Finnish Adolescent and Student Values Before and After September 11, 2001', *Journal of Applied Social Psychology* 2006, p. 144-160.

Viezee & Van Walchren 2012

S. Viezee & T. van Walchren, 'De dronken rechter en de NVvR-rechterscode', *Nederlands Juristenblad* 2012, p. 1790-1795.

Webb 2009

J. Webb, 'Taking Values Seriously: The Democratic Intellect and the Place of Values in the Law School Curriculum', in: M. Robertson e.a. (red.), *The Ethics Project in Legal Education*, Routledge Publishing 2009, p. 9-32.

Van Wel 2012

M. van Wel, 'Hoe rechters denken', *Recht en Methode in onderzoek en onderwijs* 2012, p. 46-59.

De Werd 2019

M.F.J.M. de Werd, *Dikastofobie. Over de kracht en kwetsbaarheid van rechtspraak* (oratie Universiteit van Amsterdam), Amsterdam 2019.

De Werd 2020

M.F.J.M. de Werd, 'Hadrianus' dood, Over verbeelding en verbinding in de rechtspraak', *Nederlands Juristenblad* 2020/183.

De Werd 2023

M.F.J.M. de Werd, Weerbare rechtspraak, *Nederlands Juristenblad* 2023, p. 6-13.

De Wit & Beugelsdijk 2024

J. de Wit & S. Beugelsdijk, 'Reconciling the individual and societal level in comparative cultural analysis: An archetypal analysis of values and norms across 76 countries', GLO Discussion Paper No. 1483, *Global Labor Organization* 2024.

Wiznitzer & Maegherman 2025

S. Wiznitzer & E. Maegherman, *Rechterlijke oordeelsvorming: een strafrechte(r)lijk perspectief* (Research Memoranda 2025/2), Raad voor de rechtspraak 2025.

WRR 2003

Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *Waarden, normen en de last van het gedrag*, Amsterdam University Press 2003.

Zijderveld 1982

A.C. Zijderveld, *De tirannie van het cliché*, Van Loghum Slaterus 1982.

Zimmermann e.a. 2014

P. Zimmermann e.a., 'Personal values in soldiers after military deployment: associations with mental health and resilience', *European Journal of Psychotraumatology* 2014, p. 1-9.

Bijlagen

Tabel 1 Gerelateerde begrippen

	Verskil	Voorbeeld
Normen (<i>norms</i>)	Waarden (fluïde) bepalen of en in hoeverre normen (vast) worden geaccepteerd of afgewezen	Hoe belangrijker gelijkwaardigheid (waarde), hoe groter de kans dat vrije partnerkeuze (norm) wordt geaccepteerd
Attitudes (<i>attitudes</i>)	Waarden (stabiel) vormen de grondslag van attitudes (volatiel)	Hoe belangrijker gelijkwaardigheid (waarde), hoe groter de kans op een positieve opstelling tegenover genderfluiditeit (attitude)
Overtuigingen (<i>beliefs</i>)	Waarden worden bestempeld als belangrijk, overtuigingen worden bestempeld als waar	Gelijkwaardigheid (waarde) wordt bestempeld als belangrijk, biologische gelijkenis (overtuiging) wordt bestempeld als waar
Moraliteit (<i>morals</i>)	Waarden vormen een intern kompas gebaseerd op belang, moraal vormt een extern kompas gebaseerd op goed en fout	Gelijkwaardigheid (waarde) wordt intrinsiek bestempeld als belangrijk, discriminatie wordt extrinsiek bestempeld als fout (moraliteit)
Drijfveren (<i>motives</i>)	Waarden reflecteren wat men (bewust) belangrijk vindt, drijfveren reflecteren wat men (onbewust) wil	Belang van gelijkwaardigheid (waarde) kan samengaan met wil erkend te worden in eigenheid (drijfveer)
Behoeften (<i>needs</i>)	Waarden kennen een individuele hiërarchie, behoeften kennen een universele hiërarchie	Belang van gelijkwaardigheid (waarde) is individueel, noodzaak tot acceptatie (behoefte) is universeel
Doelen (<i>goals</i>)	Waarden zijn contextonafhankelijk en blijven in stand, doelen zijn contextafhankelijk en kunnen worden behaald	Belang van gelijkwaardigheid (waarde) blijft in stand, streven naar vrouwen aan de top (doel) kan worden behaald
Persoonskenmerken (<i>traits</i>)	Waarden reflecteren wenselijk gedrag, persoonskenmerken reflecteren werkelijk gedrag	Belang van gelijkwaardigheid (waarde) kan samengaan met ruimdenkendheid naar anderen (persoonskenmerk)

Tabel 2 Instrumenten voor waardenverandering

	Betekenis	Voorbeeld
Opwekken (<i>priming</i>)	Verandering van waarden als gevolg van blootstelling aan een stimulus	Meer waarde hechten aan individualisme vanwege blootstelling aan taalgebruik in de ik-vorm
Aanpassen (<i>adaptation</i>)	Verandering van waarden om aan te sluiten bij een nieuwe situatie	Meer waarde hechten aan individualisme na een overstap naar een zelfstandige functie
Identificeren (<i>identification</i>)	Verandering van waarden om aan te sluiten bij een groep	Meer waarde hechten aan individualisme door inbedding in een individualistische vriendengroep
Uniformeren (<i>consistency maintenance</i>)	Verandering van waarden om cognitieve dissonantie te voorkomen	Meer waarde hechten aan individualisme omdat dit beter aansluit bij een onafhankelijk zelfbeeld
Overtuigen (<i>direct persuasion</i>)	Verandering van waarden als gevolg van overredingspogingen	Meer waarde hechten aan individualisme nadat dit herhaaldelijk is aangeprezen door een mentor

Tabel 3 Vastgestelde veranderingen

Auteur(s)	Titel	Jaar	Land	Aanleiding
Ballard-Rosa, Jensen & Scheve	Economic Decline, Social Identity, and Authoritarian Values in the United States	2021	USA	Globalisering
Bardi & Schwartz	Relations among Sociopolitical Values in Eastern Europe: Effects of the Communist Experience?	1996	Varia	Regime-verandering
Bardi e.a.	The Structure of Intraindividual Value Change	2009	GERENGAUS	Opgroeien Opleiding Leeftijd
Bardi e.a.	Value Stability and Change during Self-Chosen Life Transitions: Self-Selection Versus Socialization Effects	2014	ENG	Carrière Opleiding Migratie

Auteur(s)	Titel	Jaar	Land	Aanleiding
Benish-Weisman	The Interplay Between Values and Aggression in Adolescence: A Longitudinal Study	2015	ISR	Opgroeien
Benish-Weisman e.a.	Values and National Identification in Minority and Majority Youth: Longitudinal Multi-Study Findings	2024	ISR	Opgroeien
Berson & Oreg	The Role of School Principals in Shaping Children's Values	2016	ISR	Leiderschap
Beugelsdijk & Welzel	Dimensions and Dynamics of National Culture: Synthesizing Hofstede With Inglehart	2018	Varia	Tijdsgeest
Bleidorn, Schwaba & Hopwood	Health Adversity and Value Change	2021	NLD	Ziekte
Boehnke, Hadjar & Baier	Parent-Child Value Similarity: The Role of Zeitgeist	2007	GER	Opvoeding
Bojanowska e.a.	Changes in values and well-being amidst the COVID-19 pandemic in Poland	2021	POL	Pandemie
Bonetto e.a.	Basic human values during the COVID-19 outbreak, perceived threat and their relationships with compliance with movement restrictions and social distancing	2021	FRA	Pandemie
Chun e.a.	Long Term Orientation and the Passage of Time: Is it Time to Revisit Hofstede's Cultural Dimensions?	2021	Varia	Leeftijd
Cieciuch, Davidov & Algesheimer	The Stability and Change of Value Structure and Priorities in Childhood: A Longitudinal Study	2016	POL	Opgroeien

Auteur(s)	Titel	Jaar	Land	Aanleiding
Ciuk	Americans' Value Preferences Pre- and Post-9/11	2015	USA	Terrorisme
Ciuk	Value Disagreement and Partisan Sorting in the American Mass Public	2023	USA	Politiek klimaat
Daniel & Benish-Weisman	Value development during adolescence: Dimensions of change and stability	2019	ISR	Opgroeien
Daniel, Misgav & Chomsky	Middle childhood development in personal values	2023	ISR	Opgroeien
Daniel e.a.	Brief report: Early adolescents' value development at war time	2013	ISR	Oorlog
Daniel e.a.	Developmental Trajectories of Social Justice Values in Adolescence: Relations with Sympathy and Friendship Quality	2016	SWI	Opgroeien
Daniel e.a.	Changes in Personal Values in Pandemic Times	2021	AUS	Pandemie
Daniel e.a.	Longitudinal Links Between Self-Esteem and the Importance of Self-Direction Values During Adolescence	2023	ISR	Opgroeien
Danis, Liu & Vacek	Values and Upward Influence Strategies in Transition: Evidence From the Czech Republic	2011	CZE	Regime-verandering
Dobewall, Tormos & Vauclair	Normative Value Change Across the Human Life Cycle: Similarities and Differences Across Europe	2017	Varia	Leeftijd

Auteur(s)	Titel	Jaar	Land	Aanleiding
Egri & Ralston	Generation Cohorts and Personal Values: A Comparison of China and the U.S.	2004	CHI USA	Politiek klimaat Welvaarts- toename
Flouri	Exploring the relationship between mothers' and fathers' parenting practices and children's materialist values	2004	ENG	Opvoeding
Foad, Maio & Hanel	Perceptions of values over time and why they matter	2021	ENG	Leeftijd
Frink, Rose & Canty	The Effects of Values on Worries Associated With Acute Disaster: A Naturally Occurring Quasi-Experiment	2004	USA	Terrorisme
Fung e.a.	Age Differences in Personal Values: Universal or Cultural Specific?	2016	Varia	Leeftijd
Gandal e.a.	Personal value priorities of economists	2005	ISR	Opleiding
Gielens & Muis	Same old, same old? Value change and stability in the Netherlands	2022	NLD	Tijdsgeest
Goodwin, Polek & Bardi	The Temporal Reciprocity of Values and Beliefs: A Longitudinal Study within a Major Life Transition	2012	ENGPOL	Migratie
Gouveia e.a.	Patterns of Value Change During the Life Span: Some Evidence From a Functional Approach to Values	2015	BRA	Leeftijd
Grasso e.a.	Thatcher's Children, Blair's Babies, Political Socialization and Trickle-down Value Change: An Age, Period and Cohort Analysis	2019	ENG	Politiek klimaat

Auteur(s)	Titel	Jaar	Land	Aanleiding
Hannes, Schiffer & Von Nitzsch	Changes in value priorities due to the COVID-19 pandemic - A 4-year cross-sectional study with German students	2024	GER	Pandemie
Hoff-Elimari e.a.	Collective action problems: Disentangling possible feedback loops between government policies and the public's value-change	2014	Varia	Politiek klimaat
Hoogland	Continuity of change: The dynamic of beliefs, values, and the aging experience	2015	USA	Leeftijd
Inglehart & Norris	Cultural Backlash: Trump, Brexit and Authoritarian-Populism	2019	Varia	Politiek klimaat
Inglehart & Baker	Modernization, Cultural Change, and the Persistence of Traditional Values	2000	Varia	Welvaarts-toename
Jin & Rounds	Stability and change in work values: A meta-analysis of longitudinal studies	2012	Varia	Carrière
Kasser, Koestner & Leikes	Early Family Experiences and Adult Values: A 26-Year, Prospective Longitudinal Study	2002	USA	Opvoeding
Kasser e.a.	The Relations of Maternal and Social Environments to Late Adolescents' Materialistic and Prosocial Values	1995	USA	Opvoeding
Knafo e.a.	Religion and the Intergenerational Continuity of Values	2012	ISR	Opvoeding
Konty, Duell & Joireman	Scared Selfish: A Culture of Fear's Values in the Age of Terrorism	2004	USA	Terrorisme

Auteur(s)	Titel	Jaar	Land	Aanleiding
Krishnan	Impact of MBA Education on Students' Values: Two Longitudinal Studies	2008	IND	Opleiding
Lechner e.a.	The development of work values during the transition to adulthood: A two-country study	2017	GERFIN	Carrière
Leijen, Van Herk & Bardi	Individual and generational value change in an adult population, a 12-year longitudinal panel study	2022	NLD	Leeftijd
Li e.a.	Experiencing a Natural Disaster Alters Children's Altruistic Giving	2013	CHI	Natuurramp
Lönnqvist, Jasinskaja-Lahti & Verkasalo	Personal Values Before and After Migration A Longitudinal Case Study on Value Change in Ingrian-Finnish Migrants	2011	FIN	Migratie
Lönnqvist, Jasinskaja-Lahti & Verkasalo	Rebound Effect in Personal Values Ingrian Finnish Migrants' Values Two Years After Migration	2013	FIN	Migratie
Lönnqvist, Leikas & Verkasalo	Value change in men and women entering parenthood : New mothers' value priorities shift towards Conservation values	2018	FIN	Ouderschap
Lubbers & Scheepers	Het zijn aardige mensen, maar liever niet als bure...	2019	NLD	Tijdsgeest
Lubinski, Schmidt & Benbow	A 20-Year Stability Analysis of the Study of Values for Intellectually Gifted Individuals From Adolescence to Adulthood	1996	USA	Opgroeien
Marcus, Ceylan & Ergin	Not So 'Traditional' Anymore? Generational Shifts on Schwartz Values in Turkey	2017	TUR	Politiek klimaat Welvaarts- toename

Auteur(s)	Titel	Jaar	Land	Aanleiding
Muis, Reeskens & Sieben	Polarisering in Nederland: Opleidingsniveau als scheidslijn?	2019	NLD	Tijdsgeest
Muis e.a.	Seksueel-ethische permissiviteit: trends in Nederland 1981-2017	2019	NLD	Tijdsgeest
Mulla & Krishnan	Transformational Leadership: Do the Leader's Morals Matter and Do the Follower's Morals Change?	2011	IND	Leiderschap
Murphy & Anderson	A Longitudinal Study Exploring Value Changes During the Cultural Assimilation of Japanese Student Pilot Sojourners in the United States	2003	USAJAP	Migratie
Murphy, Gordon & Mullen	A Preliminary Study Exploring the Value Changes Taking Place in the United States since the September 11, 2001 Terrorist Attack on the World Trade Center in New York	2004	USA	Terrorisme
Myrsky, Juujärvi & Pessa	Change in values and moral reasoning during higher education	2013	FIN	Opleiding
Oishi e.a.	Does a Major Earthquake Change Job Preferences and Human Values?	2017	JAP	Natuurramp
Oliver	Comparing Corporate Managers' Personal Values Over Three Decades, 1967-1995	1999	USA	Tijdsgeest
Puohiniemi & Verkasalo	Zeitgeist Effects, Fragmentation of Media Use, and Value Consensus	2020	FIN	Tijdsgeest
Quoidbach, Gilbert & Wilson	The End of History Illusion	2013	FRA	Leeftijd

Auteur(s)	Titel	Jaar	Land	Aanleiding
Ralston, Cunniff & Gustafson	Cultural Accommodation: The Effect of Language on the Responses of Bilingual Hong Kong Chinese Managers	1995	CHIUSA	Migratie
Rawluk e.a.	Public values for integration in natural disaster management and planning: A case study from Victoria, Australia	2016	AUS	Natuurramp
Reeskens & Vandecasteele	Hard times and European youth. The effect of economic insecurity on human values, social attitudes and well-being	2017	Varia	Financiële crisis
Reeskens e.a.	Stability or change of public opinion and values during the coronavirus crisis? Exploring Dutch longitudinal panel data	2021	NLD	Pandemie
Robinson	Values and adult age: findings from two cohorts of the European Social Survey	2013	Varia	Leeftijd
Roosma	Wie verdient nog onze solidariteit?	2019	NLD	Tijdsgeest
Savelyev	Decomposition of Value Change in European Societies in 1995 – 2008: Test of Modernization Model and Socialization Hypothesis	2016	Varia	Regime-verandering
Schäfer	Cultural Backlash? How (Not) to Explain the Rise of Authoritarian Populism	2021	Varia	Politiek klimaat

Auteur(s)	Titel	Jaar	Land	Aanleiding
Schuster, Pinkowski & Fischer	Intra-Individual Value Change in Adulthood: A Systematic Literature Review of Longitudinal Studies Assessing Schwartz's Value Orientations	2019	Varia	Leeftijd
Schwartz & Bardi	Influences of Adaptation to Communist Rule on Value Priorities in Eastern Europe	1997	Varia	Regime-verandering
Sheldon	Positive value change during college: Normative trends and individual differences	2005	USA	Opleiding
Sheldon & Krieger	Does Legal Education have Undermining Effects on Law Students? Evaluating Changes in Motivation, Values, and Well-Being	2004	USA	Opleiding
Sieben	Waarden, identiteit en levensbeschouwing: trends in Nederland 1981-2017	2019	NLD	Tijdsgeest
Smallenbroek & Stanciu	Age and Gender Differences in the Value Development of Dutch Adults in 11 Years of Longitudinal Data	2024	NLD	Leeftijd
Smallenbroek e.a.	Are values stable throughout adulthood? Evidence from two German long-term panel studies	2023	GER	Leeftijd
Sneddon e.a.	The impact of the COVID-19 pandemic on environmental values	2022	AUS	Pandemie
Sortheix e.a.	Changes in Young Europeans' Values During the Global Financial Crisis	2019	Varia	Financiële crisis

Auteur(s)	Titel	Jaar	Land	Aanleiding
Sundberg	Value Stability and Change in an ISAF Contingent	2014	SWE	Uitzending
Tamm e.a.	Child temperament predicts maternal socialization values	2021	EST	Ouderschap
Taras, Steel & Kirkman	Improving national cultural indices using a longitudinal meta-analysis of Hofstede's dimensions	2011	Varia	Tijdsgeest
Tormos, Vaclair & Dobewall	Does Contextual Change Affect Basic Human Values? : A Dynamic Comparative Multilevel Analysis Across 32 European Countries	2017	Varia	Welvaarts-toename
Tulviste, Kall & Rämmer	Value Priorities of Younger and Older Adults in Seven European Countries	2017	Varia	Leeftijd
Vecchione	Basic personal values in the midst of the COVID-19 pandemic in Italy: A two-wave longitudinal study	2022	ITA	Pandemie
Vecchione e.a.	Voting and Values: Reciprocal Effects over Time	2013	ITA	Politiek klimaat
Vecchione e.a.	Stability and change of basic personal values in early adulthood: An 8-year longitudinal study	2016	ITA	Leeftijd
Vecchione e.a.	Reciprocal Relations across Time between Basic Values and Value-expressive Behaviors: A Longitudinal Study among Children	2016	ITA	Opgroeien
Vecchione e.a.	A look into the relationship between personality traits and basic values: A longitudinal investigation	2017	ITA	Leeftijd

Auteur(s)	Titel	Jaar	Land	Aanleiding
Veréb, Nobre & Farhangmehr	The Fear of Terrorism and Shift in Cosmopolitan Values – An Exploratory Study in the International Journal of Tourism Cities	2018	Varia	Terrorisme
Verkasalo, Goodwin & Bezmenova	Values Following a Major Terrorist Incident: Finnish Adolescent and Student Values Before and After September 11, 2001	2006	FIN	Terrorisme
Zimmermann e.a.	Personal values in soldiers after military deployment: associations with mental health and resilience	2014	GER	Uitzending

